

Дніпровський національний
університет імені Олесея Гончара

ГО «Центр соціально-політичних
досліджень»

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Том 20 № 11
2017

Заснований у 1998 році. Виходить щомісяця.
Індекс журналу в каталозі передплатних видань України – 41703
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1328 журналу надано статус фахового видання з історичних, філософських, політичних та соціологічних наук.

ISSN 2077-1800 (Print); ISSN 2413-8738 (Online)

Журнал зареєстровано та проіндексовано у таких міжнародних наукометричних каталогах та базах даних: IndexCopernicus (Impact Factor ICV 2016 – 69.82); Google Scholar; Vernadsky National Library of Ukraine; CrossRef; Universal Impact Factor; eLibrary; BASE; General Impact Factor; SIS Scientific Group

ЗАСНОВНИКИ

ВНЗ «Дніпровський національний університет ім. Олесея Гончара»
ГО «Центр соціально-політичних досліджень»

ВИДАВЕЦЬ

Видавництво «Грані»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2131 від 23.05.2005

РЕДАКЦІЯ

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Гусаревич Н.В., Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Видавничий редактор: Лиман Д.С.
Коректор української та російської мов: Туранська А.М.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)	Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)	Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)	Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)	Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)	Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Гордяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)	Суїменко Є.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)	Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Катасв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)	Третяк О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Квітка С.А.	к.філос.н., доц. (Україна)	Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)	Тупиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)	Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Лісенко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)	Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)	Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)	Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Нікілєв О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)	Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Ніколенко В.В.	д.соціол.н., доц. (Україна)	Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)	Щудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)	Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

Україна, 49000, Дніпро, вул. Святослава Хороброго (вул. Чкалова), 25, оф. 21
+38(056)744-42-39, grani.dp@gmail.com, www.grani.org.ua

Друкується за рішенням Вченої ради Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара (протокол № 5 від 23.11.17).

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв, підприємств, організацій, установ та ін. інформації несуть автори статей. Висловлені у цих статтях думки можуть не збігатися з точкою зору редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань. Передруки і переклади дозволяються лише за згодою автора та редакції.

Віддруковано у ФОП Миргородська М.С., Україна, 49000, Дніпро, вул. Старокозаська, 12 д

Oles Honchar Dnipro national university

NGO «Center of social and political researches»

GRANI

SCIENTIFIC AND THEORETICAL ALMANAC

Vol. 20 № 11
2017

Founded in 1998. Academic monthly journal.
Subscription index in Ukraine – 41703
Registration license: KB № 19758 – 9558 IIP; issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December 2015 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication on historical, philosophical, political and sociological sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print); ISSN 2413-8738 (Online)

The journal is registered and indexed in the following international catalogues and databases:

Index Copernicus (Impact Factor ICV 2016 – 69.82); Google Scholar; Vernadsky National Library of Ukraine; CrossRef; Universal Impact Factor; eLibrary; BASE; General Impact Factor; SIS Scientific Group

FOUNDERS	Oles Honchar Dnipro national university NGO «Centre of social and political researches»
PUBLISHER	Publishing house «Grani» Publishing license: ДК № 2131 dated 23.05.2005
EDITORIAL	Editor in Chief: Kvitka S.A. Deputy Editor in Chief: Husarevych N.V., Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B. Managing Editor: Lyman D.S. Proof of Ukrainian and Russian languages: Turans'ka A.M.

EDITORIAL BOARD

Ivanenko V.V.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical sciences (Ukraine)	Pronyakin V.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.H.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)	Roberts Ken	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Wenger N.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Svitlenko S.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vysotsky O.Yu.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Svyatets' Yu.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr Ezhi	Full Prof. Dr. (Poland)	Sydykov E.B.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Gorodyanenko V.G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Suimenko E.I.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Zhuk S.I.	Full Prof. Dr. (USA)	Schuurman Paul	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Kataev S.L.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Tretyak O.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kvitka S.A.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)	Tokovenko O.S.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)
Kyrylyuk F.M.	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)	Tupytsya O.L.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kryvoshein V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Heinamaa Sara	Full Prof. Dr. (Finland)
Liseyenko O.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Khyzhnyak L.M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Lobanova A.S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Hmil' V.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Loboda Y.O.	Assoc. Prof. Dr. (USA)	Shevtsov S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Okorokov V.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Shlyakhov O.B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikilev A.F.	Full Prof. Dr. (Ukraine)	Shchudlo S.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko V.V.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)	Yurchenko S.V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Pobochyj I.A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)		

EDITORIAL OFFICE 25, Svyatoslava Khorobroho (Chkalov) St., office 21, Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)744-42-39, granidp@gmail.com, www.grani.org.ua

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 5 dated 23.11.17).

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.
The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

Printing facilities: Sole proprietor Myrhorodska M.S., 12 d, Starokosatska St., Dnipro, Ukraine, 49066

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

- Тарасенко О.О. Штрихи до творчого портрету Віталія Яковича Шульгіна (школа істориків університету св. Володимира) 5
- Берест І.Р. Аналіз львівської профспілкової преси поліграфістів на прикладі часописів “Czcionka” і “Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych” 17
- Матухно Ю.О. Основні напрями оновлення свят після повалення царизму (на матеріалах Півдня України) 22
- Мосієнко О.В. Аналіз результативності австро-угорської та російської пропаганди на Південно-Західному фронті Першої світової війни 30

СОЦІОЛОГІЯ

- Нечитайло І.С. Роль освіти у встановленні самоорганізаційного соціального порядку 36
- Бірюкова Т.Ф. Технології формування соціальної толерантності в Україні: соціологічний аналіз 42
- Вашрова Н.В., Володько В.В. Соотечественники, проживающие в США, как референтная группа современных украинских мигрантов 50
- Гніт Ю.М. Академічний дискурс вивчення ідентичності в українській гуманітаристиці 58
- Гоць А.А. Прояви дискримінації на ринку праці України: соціологічний аналіз 70
- Фітісова А.В. До проблеми фундаментальної концептуалізації соціального зв'язку 76
- Хижняк О.В. Креативний потенціал викладачів вищої школи України 82
- Химович О.С. Історико-теоретичні засади вивчення та діахронний вимір сучасної трудової міграції 91
- Новикова Д.М. Бажання «бути щасливим» як дисциплінарна норма сучасності 100

ФІЛОСОФІЯ

- Скляр А.В. Альтруїстичні аспекти діяльної любові Володимира Соловйова 106
- Форкош С.М. Цивілізаційний смисл потенціалу сучасної культури 117

ПОЛІТОЛОГІЯ

- Максимець Б.В. Українська повстанська армія у призмі інституційної та політико-ідеологічної трансформації українського націоналізму 122

CONTENTS

HISTORY

- Tarasenko O.O. Strokes to a creative portrait of Vitaliy Jakovych Shul'gin (School of Historians of St. Volodymyr University) 5
- Berest I.R. Analysis of Lviv professional press of polygraphics at the example of tales "Czcionka" and "Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych" 17
- Matuhno Y.O. Main directions of renovation of holidays after the overthrow of tsarism (on materials of the South of Ukraine) 22
- Mosienko O.V. Analysis of effectiveness the Austro-Hungarian and Russian propaganda in the South-Western Front of the First World War 30

SOCIOLOGY

- Nechitaylo I.S. The role of education in the establishment of self-organizational social order 36
- Biriukova T.F. Technologies of social tolerance formation in Ukraine: sociological analysis 42
- Vashrova N.V., Volodko V.V. Compatriots living in the USA as a reference group of contemporary Ukrainian migrants 50
- Gnit Y.M. Academic discourse of identity studies in Ukrainian humanities 58
- Gots A.A. Discrimination in the Ukrainian labor market: sociological analysis 70
- Fitisova A.V. To the Problem of Fundamental Conceptualization of Social Tie 76
- Khyzhniak O.V. The creative potential of teachers of higher education in Ukraine 82
- Khymovych O.S. Historical and theoretical foundations for the study and diachronic dimension of labour migration 91
- Novikova D.M. The desire to «be happy» as a disciplinary norm of modernity 100

PHILOSOPHY

- Skliar A.V. The altruistic aspects in Volodymyr Solovyov's active love 106
- Forkosh S.M. The civilization meaning of the potential of modern culture 117

POLITICAL SCIENCE

- Maksymets B.V. The Ukrainian rebel army in the prism of institutional, political and ideological transformation of Ukrainian nationalism 122

УДК 94(477-25):378 «18»
doi: 10.15421/1717141

Штрихи до творчого портрету Віталія Яковича Шульгіна (школа істориків Університету Св. Володимира)

О. О. Тарасенко

Київський університет ім. Бориса Грінченка, Київ, Україна

Розглянута особистість яскравого представника школи істориків Університету Св. Володимира, професора кафедри всесвітньої історії Віталія Яковича Шульгіна (1822 – 1878). Проаналізовано праці в історичній літературі другої половини XIX – початку XXI ст. про життя, викладацьку, просвітницьку, наукову діяльність ученого. Встановлено, що період роботи науковця на кафедрі всесвітньої історії Університету Св. Володимира протягом 1849 – 1862 рр. склав другий період у процесі становлення школи істориків Університету Св. Володимира. Обґрунтовано, що В. Я. Шульгін належав до засновників української історичної освіти і науки та розвивав традиції школи істориків Університету Св. Володимира. З'ясовано на основі аналізу спогадів студентів професора О. В. Романовича-Славатинського та В. Г. Авсеєнка, що В. Я. Шульгін мав чималий авторитет, його глибоко поважали студенти університету. Узагальнено, що В. Я. Шульгін із повним правом посідає почесне місце серед українських викладачів і науковців Російської імперії середини і другої половини XIX ст.

Ключові слова: Віталій Якович Шульгін; школа істориків Університету Св. Володимира; другий період становлення школи істориків Університету Св. Володимира; кінець 40-х – початок 60-х рр. XIX ст, Київ.

Strokes to a creative portrait of Vitaliy Yakovych Shul'gin (School of Historians of St. Volodymyr University)

O. O. Tarasenko

Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

We honored a bright representative of School of Historians of St. Volodymyr University, Professor of World History Department Vitaliy Yakovych Shul'gin (1822-1878) in the article. We analyzed materials in the historiography about his life, teaching, scientific, and educational activity from the middle of the XIX – to the beginning of the XXI centuries. We looked deeper in initiating by him the traditions of the School of Historians of the St. Volodymyr University. We investigated that V.Ya. Shul'gin fruitfully worked at the World History Department during 1849-1862. We established that his work during 1849-1862 consisted the second period of the development of the School of Historians of St. Volodymyr University as a whole. We emphasize on the basis of analyzed studies about Professor Shul'gin that he belonged to the founders of Ukrainian historical education and science and developed the traditions of the School of Historians at the St. Volodymyr University. We explored the memoirs of students O.V. Romanovich-Slavatinsky and V.G. Avseyenko about V.Ya. Shul'gin. We investigated that Professor Shul'gin had a considerable prestige and great respect among students of the St. Volodymyr University in 1849-1862, that he was brightly evaluated as outstanding individual, who actively created his time. We conclude that V.Ya. Shul'gin came to the St. Volodymyr University young (27 years old) and worked with a big desire for the benefit of education and science. He inspired by his selfless work others to the study of World and Russian History and Local History. We verify that V.Ya. Shul'gin demonstrated cult of knowledge, high erudition, general culture and the desire to create. He taught future talented specialists and researchers, educated a broadly and impartially thinking young generation of citizens, inspired others to study Russian and World history, History and Culture of their Native Land. We show that V.Ya. Shul'gin contributed to the beginning of the formation of traditions of the School of Historians of the St. Volodymyr University as a whole. We substantiate that V.Y. Shul'gin should rightfully take the place of honor among the Ukrainian teachers and scientists of the Russian Empire in the middle and the second half of the XIX century.

Keywords: Vitaliy Shul'gin; School of Historians of St. Volodymyr University; the second period of formation the School of Historians of St. Volodymyr University; the end of the 40-ies – the beginning of the 60-ies of the XIX century, Kyiv

Цитування даної статті: Тарасенко О. О. Штрихи до творчого портрету Віталія Яковича Шульгіна (школа істориків Університету Св. Володимира) / О. О. Тарасенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 5-16.
Citation of this article: Tarasenko, O. O. (2017). Shtrykhy do tvorchoho portretu Vitaliia Yakovycha Shulhina (shkola istorykiv Universytetu Sv. Volodymyra) [Strokes to the creative portrait of Vitaliia Yakovycha Shulgina (school of art in the University of St. Volodymyr)] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 5-16.

Received: 03.10.2017

Accepted: 02.11.2017

Штрихи к творческому портрету Виталия Яковлевича Шульгина (школа историков Университета Св. Владимира)

О. А. Тарасенко

Киевский университет им. Бориса Гринченка, Киев, Украина

Рассмотрена личность яркого представителя школы историков Университета Св. Владимира, профессора кафедры всемирной истории Виталия Яковлевича Шульгина (1822 – 1878). Проанализированы труды в исторической литературе второй половины XIX – начала XXI ст. о жизни, преподавательской, просветительской, научной деятельности ученого. Установлено, что период работы научного деятеля на кафедре всемирной истории Университета Св. Владимира в течение 1849 – 1862 гг. составил второй период в процессе становления школы историков Университета Св. Владимира. Обоснованно, что В. Я. Шульгин принадлежал к зачинателям украинского исторического образования и науки и развивал традиции школы историков Университета Св. Владимира. Выяснено на основе анализа воспоминаний студентов профессора А. В. Романовича-Славатинского и В. Г. Авсеенка, что В. Я. Шульгин имел немалый авторитет, его глубоко уважали студенты университета. Подытожено, что В. Я. Шульгин с полным правом занимает почетное место среди украинских преподавателей и ученых Российской империи середины и второй половины XIX ст.

Ключевые слова: Виталий Яковлевич Шульгин; школа историков Университета Св. Владимира; второй период становления школы историков Университета Св. Владимира, конец 40-х – начало 60-х гг. XIX ст., Киев

Постановка проблеми. До сузір'я видатних викладачів і вчених, які є фундаторами української історичної освіти і науки і репрезентують школу істориків Университету Св. Володимира XIX ст., належить Віталій Якович Шульгін (1822 – 1878). Він започатковував і розвивав традиції школи істориків Университету Св. Володимира і має зайняти почесне місце серед українських викладачів і вчених Російської імперії середини і другої половини XIX ст. Період роботи В. Я. Шульгіна на кафедрі всевітньої історії Университету Св. Володимира протягом 1849 – 1862 рр. склав другий період у процесі становлення школи істориків закладу.

Актуальність статті полягає у пошануванні представника школи істориків Университету Св. Володимира XIX ст. професора кафедри всевітньої історії Віталія Яковича Шульгіна через аналіз досліджень, в яких розглядається його життя, освітня, викладацька, наукова, просвітницька діяльність протягом другої половини XIX – початку XXI ст. в історичній літературі.

Мета статті: проаналізувати висвітлення особистості В. Я. Шульгіна, його наукової, освітньої, викладацької, просвітницької діяльності в історіографії другої половини XIX – початку XXI ст., розглянути значення впливу науковця на студентів у спогадах про нього в мемуарній літературі та довести, що період тринадцятирічної праці В. Я. Шульгіна на кафедрі всевітньої історії Университету Св. Володимира став другим періодом у становленні школи істориків закладу.

Аналіз публікацій та досліджень. Життя, науково-освітня та громадська діяльність В. Я. Шульгіна досліджуються протягом другої половини XIX – початку XXI ст. Біографічний нарис про життя і діяльність ученого зробили Г. К. Градовський (1879 р.) [3] та Ф. Я. Фортинський (1884 р.) [37, с. 760 – 777]. Довідку про історика в енциклопедичному словнику у 1904 р. розмістив П. А. Конський [9]. Цілісну картину конфлікту, який виник під час спроби В. Я. Шульгіна повернутися до викладання в університет в умовах дії ста-

туту 1863 р. і отримав назву «справа Шульгіна», детально дослідив В. І. Чесноков [39]. Політику російського уряду щодо історичної науки в Университеті Св. Володимира у другій половині XIX ст., зокрема щодо «справи Шульгіна», розкрив В. М. Мордвінцев [18; 19]. Суть «справи Шульгіна» у своїх споминах також висвітлили В. Г. Авсеєнко [1; 31 – 32] та О. В. Романович-Славатинський [2; 29; 31]. Про В. Я. Шульгіна як про провідного професора історії Университету Св. Володимира у 1999 р. нагадала Л. В. Шевченко [41]. Постаць В. Я. Шульгіна як видатного діяча науки і культури Києва вивчала Л. Д. Федорова [36]. Роботу історика на кафедрі всевітньої історії побіжно окреслила О. О. Тарасенко в контексті дослідження становлення та розвитку історичної освіти і науки в Университеті Св. Володимира [30; 33], вона ж звернула увагу на спомини В. Г. Авсеєнка та О. В. Романовича-Славатинського. Останній високо оцінив діяльність ученого після його смерті [2], як і А. І. Линниченко [17]. На початку XXI ст. життєвий шлях та науково-освітню та громадську діяльність В. Я. Шульгіна досліджував Р. П. Левінець [8; 12 – 16], А. В. Крижевський розглянув внесок науковця у розвиток антикознавства в Университеті Св. Володимира [10]. У 2010 р. у репринтно перевиданій «Історії Университету Св. Володимира» [42] розміщена ґрунтовна стаття Івана Гриценка, Віктора Короткого, Дмитра Набільського про діяльність В. Я. Шульгіна [7].

Окреслена історіографія дозволяє проаналізувати, як висвітлювалась особистість В. Я. Шульгіна, його наукова, освітня, викладацька, просвітницька діяльність протягом другої половини XIX – початку XXI ст. та довести, що період роботи В. Я. Шульгіна на кафедрі всевітньої історії протягом 1849 – 1862 рр. став другим періодом у становленні школи істориків Университету Св. Володимира.

Окремого дослідження, присвяченого висвітленню життя, наукової, освітньої, викладацької, просвітницької діяльності В. Я. Шульгіна в

історіографії другої половини XIX – початку XXI ст., розгляду значення його впливу на студентів у спогадах про нього в мемуарній літературі та доведенню, що робота В. Я. Шульгіна на кафедрі всесвітньої історії Університету Св. Володимира у 1849 – 1862 рр. склала другий період у становленні школи істориків закладу в історичній літературі, немає.

Виклад основного матеріалу. Віталій Якович Шульгін народився в м. Калузі 15 квітня 1822 р. в родині чиновника Якова Гнатовича Шульгіна. Дитинство провів у м. Ніжині, де через необережність няньки в ранньому дитячому віці отримав викривлення попереку, через що став горбатим. Фізичний недолік протягом усього життя мотивував Віталія до великої роботи із самовдосконалення та потужного розвитку розумових здібностей. Товариші називали Віталія «студентом-відлюдником» через його палку пристрасть до знань та занять. Сучасники не лише забували про зовнішній недолік його тіла, але були зачаровані невимовною привабливістю його обличчя, проникливими і розумними очима та надзвичайно доброю посмішкою [37, с.760 – 761]. У Києві, куди переїхала родина, Віталій готувався до навчання в гімназії у пансіоні професора філософії Київської духовної академії В. М. Карпова, про якого завжди згадував із вдячністю. З одинадцяти років хлопець навчався на відмінно у Першій київській гімназії, де брав участь у виданні історико-літературного рукописного журналу, який спонукав вихованців гімназії до серйозних занять над розвитком у них літературного стилю і смаку. Віталій закінчив гімназію зі срібною медаллю й був одним із найкращих її учнів [37, с. 762].

У 1838 р. у віці шістнадцяти років Віталій Шульгін почав навчання на філософському факультеті Університету Св. Володимира, який на той час складався із двох відділень: історико-філологічного та фізико-математичного. Перше історико-філологічне відділення філософського факультету мало кафедри філософії, всесвітньої та російської історії і статистики, грецької словесності та старожитностей, римської словесності та старожитностей, російської словесності. Поєднання на одному факультеті різних наук, запозичене з німецьких університетів, було досить невдалим. Воно залишилося лише в назві, кожне відділення мало свого декана й окремі збори, а з 1850 р. виокремилася в окремі факультети [30, с. 9].

Студент Віталій Шульгін навчався дуже серйозно й старанно, відчував схильність до вивчення історії. Однак поглиблене вивчення дисциплін, розробка окремих цікавих історичних тем ускладнювалися тодішньою навчальною програмою, яка передбачала вивчення другорядних, непрофільних предметів, а навчальний розклад студентів був переважаний. Студенти повинні були прослухати щотижня від 35 до 40 лекцій, щодня викладалося 6

– 7 лекцій. Заняття починалися о 8 – 9 год. ранку, мали перерву на обід і закінчувалися о 19 – 20 год. вечора. Відвідування занять було обов'язковим, а друкованих чи літографічних курсів на той час просто не існувало. Тому студенти повинні були самі конспектувати та формувати лекційні курси. Вільного часу для додаткового читання, самостійної роботи та відпочинку майже не залишалося. Проте особлива наполегливість та дивовижна працьовитість і дуже скромне життя відлюдника дозволяли Віталію Шульгіну опанувати потрібні знання. Феномен В. Я. Шульгіна як викладача, вченого, публіциста, витоки його обдарування, ґрунтовні історичні знання, мистецтво викладу історичних фактів, проникнення у їхню внутрішню суть, у внутрішній природний зв'язок визнавали як його друзі, так і слухачі, які згодом самі стали професорами [37, с. 763].

На формування професійних якостей студента вирішальний вплив мало викладання філософії в Університеті Св. Володимира професором Орестом Марковичем Новицьким (1806 – 1884) – українським філософом, першим професором філософії і деканом історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира у 1838 – 1839, 1840 – 1841, 1845, 1846 – 1850 рр. Тодішня програма з філософії охоплювала історію давньої та нової філософії, філософію історії, психологію, природне право [26]. О. М. Новицький був представником київської школи філософського теїзму, письменником, психологом, істориком німецької класичної філософії, головою Київського цензурного комітету, автором підручників та фундаментального твору «Поступовий розвиток давніх філософських учень у зв'язку з розвитком язичницьких вірувань» [20]. Він викладав історію філософії, логіку, психологію та основи педагогіки, його глибоко поважали й любили студенти завдяки високій культурі, ерудованості, ораторській майстерності. У зв'язку із закриттям університетських кафедр філософії у 1850 р. через обмеження викладання гуманітарних наук і заборону викладання філософії в Російській імперії філософ залишив посаду та викладацьку діяльність. О. М. Новицький був одним із найзначніших представників духовно-академічної філософії, належав до тих, хто закладав її традицію критичного осмислення здобутків західноєвропейської, передусім німецької, філософії і включення останньої у вітчизняний історико-культурний контекст [21; 22; 34].

Сучасник В. Я. Шульгіна, відомий педагог, громадський і культурний діяч, директор гімназій у м. Немирові, м. Києві, м. Білій Церкві, ліцею і гімназії кн. Безбородька у м. Ніжині, організатор недільних шкіл у м. Києві, приятель Тараса Шевченка, випускник Університету Св. Володимира у 1844 р. Михайло Корнійович Чалий (1816 – 1907) згадував: «Лекції Ореста Марковича з психології, логіки і стародавньої філософії принесли безсум-

нівну користь нашому розумовому розвитку. Читання його відзначалися неабиякою ясністю і повнотою викладу і містили в собі великий інтерес для слухачів. [...] Прослухавши у нього курс психології і логіки в перші два роки університетського курсу, ми непомітним чином відчули себе здатними розуміти філософські твори і розмірковувати про абстрактні предмети з логічною послідовністю. [...] Багато чого нам з'явилося в іншому світлі і в науці, і в житті» [38, с. 244] (тут і далі переклад наш. – О. Т.).

Видатні лекторські здібності, ерудованість, ораторська майстерність О. М. Новицького та його лекції з історії філософії, логіки, психології, основ педагогіки привертали увагу студентів, колег, гостей Університету Св. Володимира. Український педагог, історик, громадський і церковний діяч, літератор, журналіст, основоположник української періодики, засновник, видавець і перший редактор журналу «Київська старовина» Ф. Г. Лебединцев зазначав: «Це був кращий і обдарований професор того і подальшого часу. [...] Широка різнобічна освіта, ґрунтовне знання свого предмета, що підновлюється невтомною працею розуму, який філософствує, і читанням новітніх досліджень у галузі філософії, струнке поєднання і розвиток усіх душевних здібностей, систематичний розвиток думки і тонкий аналіз, чітке уявлення викладеного в цілому і частинах і надзвичайно ясний і простий виклад – такі викладацькі таланти відрізняли О. М. Новицького. Додайте до цього вільну, плавну і витончену мову, чисту ясну дикцію, м'який голос, що дихає спокоєм і добродушністю, за найщасливішої і представницької зовнішності, і ви будете мати наочне уявлення про того блискучого лектора, який зачаровував, захоплював не тільки своїх постійних слухачів, але всіх, кому доводилося бути на його лекціях. Високий, стрункий, красень і у віці більше, ніж зрілому, з високим відкритим чолом, зі шляхетною, сповненою достоїнства поставою і розумним, то зосередженим, то усміхненим виразом обличчя, він справляв чарівне враження на всіх, хто бачив його, хоч на короткий час» [11, с. 550]. Справою всього життя О. М. Новицького була праця «Поступовий розвиток давніх філософських учень у зв'язку з розвитком язичницьких вірувань» [20], яка була першою у вітчизняній культурі оригінальною спробою осмислення історико-філософського процесу, першим на теренах Російської імперії фундаментальним дослідженням давньосхідної та античної філософії. Ґрунтовність, високий професіоналізм і наукова значущість, титанічність цього дослідження були дуже високо оцінені відомими мислителями і фахівцями початку ХХ ст. В. В. Розановим, П. О. Флоренським, О. С. Ященком, О. Ф. Лосевим, Д. І. Чижевським, Г. В. Флоровським. Проте серед сучасників праця не знайшла розуміння. В атмосфері цькування О. М. Новицький визнав свої філософ-

ські студії «несвоєчасними» і припинив друкувати працю [23; 34; 35].

Отже, студенту Віталію Шульгину пощастило навчатися у О. М. Новицького. Зазначимо, що вплив харизми професора О. М. Новицького позначився в подальшому на становленні і формуванні В. Я. Шульгіна як викладача, науковця, громадського діяча. Ще у студентські роки Віталія Шульгіна вирізняли поміж інших усидливість, пристрасть до занять, серйозність. Схильність до історичної науки виявилася саме під час навчання. У 1841 р. Віталій Шульгін отримав золоту медаль за твір «Лицарство середньовіччя. Його початок, поширення, дух і вплив на життя й освіту Європи», а у 1842 р. закінчив Університет із золотою медаллю і ступенем кандидата та розпочав із вересня 1842 р. викладати історію в Другій київській гімназії. Він здобув повагу серед київського товариства, мав багато пропозицій щодо приватних уроків, від яких відмовлявся, бажаючи використовувати свій вільний час для занять наукою [37, с. 764].

У 1846 – 1860 рр. Віталій Шульгін викладав історію у Київському інституті шляхетних дівчат, а з 1849 р. став інспектором цього закладу, присвятивши йому чверть століття свого життя, розкрив свій талант організатора, отримав державні нагороди і звання, удосконалював навчальний і виховний процес, залучав до викладання кращі кадри з Університету Св. Володимира [5, с. 41 – 42]. Протягом 1850 – 1871 рр. В. Я. Шульгін також керував училищем графині Левашевої, яке у 1864 р. було приєднане як пансіон до Фундуклеєвської гімназії.

Життя, науково-педагогічну та громадську діяльність В. Я. Шульгіна дослідник Р. П. Левінцев поділяє на два періоди: перший – 1842 – 1863 рр. – викладання в Другій київській гімназії, Університеті Св. Володимира, Київському інституті шляхетних дівчат; другий – 1864 – 1878 рр. – громадсько-політичний період, заняття журналістикою, видання газети «Київлянин» [13; 16]. Ми розглядаємо лише перший період, пов'язаний зі становленням і формуванням В. Я. Шульгіна як викладача і вченого та його викладанням в Університеті Св. Володимира.

У серпні 1849 р. Віталій Шульгін був односторонньо обраний ад'юнктом на кафедрі всесвітньої історії історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира. Він блискуче склав магістерський іспит та надав 5 травня 1849 р. магістерську дисертацію «Про стан жінок у Росії до Петра Великого». Магістерську дисертацію історика позитивно оцінив професор П. В. Павлов, який відзначив ґрунтовне вивчення предмета дослідником, його розум, кмітливість, логічну послідовність висновків [33, с. 29]. Позитивну рецензію на магістерську дисертацію В. Я. Шульгіна у 1850 р. додав М. П. Погодін, зазначивши, що робота є прекрасною і на неї слід звернути увагу [25, с. 97].

Підкреслимо, що В. Я. Шульгін був першим випускником – істориком Університету Св. Володимира, який почав викладати у своїй альма-матер із серпня 1849 р. на кафедрі всесвітньої історії на допомогу професору О. І. Ставровському. В університеті В. Я. Шульгін у 1850 – 1859 рр. виконував обов'язки секретаря факультету [37, с. 765].

Перебуваючи на посаді професора, В. Я. Шульгін серйозно, строго й прискіпливо виконував свої обов'язки. Він викладав курси з історіографії історії Греції, Давнього Сходу, історії папства, реформації, історії Великої французької революції, давньої, середньовічної, нової історії. Лекційні курси В. Я. Шульгіна характеризувалися чіткістю, критичністю думки, художнім викладом, ознайомлювали слухачів із новими розробками, які друкувалися за кордоном. Виконання обов'язків екстраординарного професора, підготовка до лекцій, їх проведення, обов'язки інспектора Київського інституту шляхетних дівчат забирали багато часу. Про лекції професора В. Я. Шульгіна в Університеті Св. Володимира збереглися найкращі спогади. Його студентами були О. В. Романович-Славатинський та В. Г. Авсеєнко, які вдячно й широко згадували його у своїх спогадах. Під кінець своєї роботи в університеті В. Я. Шульгін започаткував практичні семінарські заняття зі всесвітньої історії на зразок тих, що існували в німецьких університетах, що давало змогу студентам за допомогою практичних занять ґрунтовніше оволодіти знаннями. Історик вважав своїм обов'язком безпосередньо скеровувати студентів, які обрали всесвітню історію предметом своєї спеціалізації. Він був дуже популярний завдяки своєму блискучому таланту лектора-художника та ліберальним поглядам як в Університеті Св. Володимира, так і в Інституті шляхетних дівчат [37, с. 766].

Якщо зміст і викладання університетських лекцій В. Я. Шульгіна частково заповнювали тогочасну бідність джерел і перекладів, то в середніх навчальних закладах відчувалася нестача гарних підручників і посібників [37, с. 760]. В. Я. Шульгін, який викладав історію у старших класах Інституту шляхетних дівчат, відчував цей недолік і усвідомлював необхідність створення підручника з всесвітньої історії для середніх навчальних закладів з метою вивчення елементарної історії людства. Протягом 1856 – 1862 рр. науковець видав три підручники з давньої, середньої та нової всесвітньої історії [44 – 46]. Ці підручники стали основою для викладання в більшості середніх навчальних чоловічих і жіночих закладів Російської імперії і перевидавалися не один раз. Для свого часу підручники В. Я. Шульгіна були визначним явищем педагогічної та історичної думки, їх вирізняв авторський яскравий художній виклад, влучність характеристик епох і діячів, професіоналізм, високий методологічний рівень. Із задоволенням та користю ці підручники читали і дорослі. Зна-

чення підручників В. Я. Шульгіна були оцінені у критичних оглядах С. В. Єшевським, Д. І. Іловайським та ін., які відзначали, що підручники цього автора відповідали усім вимогам свого часу [4; 6].

До творчого спадку В. Я. Шульгіна належать: магістерська дисертація «Про стан жінок у Росії до Петра Великого. Історичне дослідження» [41]; нарис про стан освіти в навчальних закладах Південно-Західного краю з кінця XVIII ст. до відкриття в Києві університету, який був вступним розділом до історії Університету Св. Володимира і вперше був надрукований у часописі «Російське слово» в 1859 р.; «Історичний огляд навчальних закладів в Південно-Західній Росії з кінця XVIII ст. до відкриття університету в Києві» [43], перша історія Університету Св. Володимира, яка залишається одним із найкращих досліджень його ранньої історії, В. Я. Шульгіну як історика випала честь залишити нащадкам відомості про перші п'ять років діяльності закладу, для автора це була данина поваги і подяки установі, яка надала йому вищу освіту [7]. Праця, згадана останньою, була написана до 25-річчя діяльності Університету Св. Володимира, схвально оцінена, відзначена як актуальна і глибока [7; 42], містила огляд економічного, політичного, культурного становища Південно-Західного краю в середині XIX ст., написана у 1864 р. у вигляді монографії [47].

Олександр Васильович Романович-Славатинський (1832 – 1910) [29, с. 580 – 583], професор кафедри державного права Університету Св. Володимира, який навчався на юридичному факультеті у 1850 – 1855 рр., наголошував: «Пригадаймо, що Шульгін був окрасою Університету Св. Володимира і що такого професора історії рідко доводилося чути не тільки у нас, але й за кордоном. Восени 1862 р., через особисті і сімейні обставини, він залишив професуру. Його тодішні слухачі і тепер добре пам'ятають його останню лекцію з історіографії, коли він викладав значення історичних робіт братів Тьєрі. Оплесками проводжали Шульгіна університетським коридором, а натовп студентів супроводжував його до самого виходу з університету» [28, с. 189; 31].

Через кілька днів після смерті В. Я. Шульгіна О. В. Романович-Славатинський високо оцінив його діяльність: «В. Я. Шульгін упродовж 13 років, з 1849 по 1862 р., викладав всесвітню історію, переходячи від давньої до нової. З особливою любов'ю і захопленням він займався останньою; але хто пам'ятає його читання з історії Стародавнього Сходу, той може засвідчити, що він був справжнім майстром і в історії стародавній. Він володів рідкісним талантом лектора, що судилося небагатьом обранцям, для яких професорська діяльність ніби призначена їх природою. Шульгін, можна сказати, був таким природженим професором. У своїх лекціях із всесвітньої історії він умів у витонченій формі, у викарбуваній рельєфній

фразі художньо відтворити історичних діячів і драматизм історичних подій, таємний зміст яких він завжди вмів роз'яснити з позицій сучасної йому історичної науки, на рівні якої він завжди стояв сам і тримав своїх слухачів. У його лекціях під зачарованим поглядом останніх проходили з усіма своїми індивідуальними особливостями великі історичні фігури Гума, Лютера, Кальвіна, Робесп'єра, Наполеона I та ін., і в усьому своєму драматизмі розвивалися такі великі світові події, як Ренесанс, Реформація, англійська і французька революції, конституційно-ліберальний рух Західної Європи першої чверті XIX ст., паралельно з реакцією. Внутрішній і світовий сенс цих подій завжди висвітлювався освіченою, ліберально-гуманною думкою автора» [2, с.15 – 16].

«Шульгін мав дивовижну силу володіти своєю аудиторією: аудиторія зливалася з лектором, переживаючи разом з ним зображувану ним історичну епоху, разом з ним страждала стражданнями зображуваних ним історичних героїв і раділа їх радощами. Ось чому можна сказати, що якщо кому-небудь із вихованців університету 1849 – 1862 рр. вдалося побувати в багатолюдній аудиторії покійного, яка нерідко наповнювалася забороненими оплесками зачарованих слухачів, для того образ Шульгіна-професора – один із найсвітліших і заповітних спогадів юних студентських років» [2, с. 15 – 16], – підсумував О. В. Романович-Славатинський.

Вихованець Університету Св. Володимира, кандидат – претендент на кафедру всесвітньої історії у 1863 – 1864 рр., письменник, критик, публіцист, журналіст Василь Григорович Авсеєнко (1842 – 1913) у своїх автобіографічних споминах «Шкільні роки. Уривки зі спогадів. 1852 – 1863» поділився враженням, яке справив на нього В. Я. Шульгін [31 – 32]. Він навчався у 1859 – 1863 рр. на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира, у 1864 – 1866 рр. працював приват-доцентом кафедри всесвітньої історії, читав лекції з нової історії.

«Віталія Яковича Шульгіна вважали світилом університету. І справді, такі обдаровані особистості зустрічаються не часто; принаймні в Києві він був головою вище не тільки університетського, але й усього освіченого міського товариства, і чи не один мав широкі погляди, які стояли над межею провінційного світогляду. Сама зовнішність його була дуже оригінальна; з горбами спереду і ззаду, з обличчям стільки ж некрасивим за рисами, скільки привабливим за розумом, уїдлигим виразом, він справляв відразу дуже сильне враження. Я думаю, що фізична потворність мала вплив на формування його розуму і характеру, рано спрямувавши його думки в серйозний бік і повідомивши його натурі надзвичайну нервову і серцеву вразливість, а його розуму – схильність до сарказму, до жовчі, часом дуже отруйної і для нього самого, і для

тих, на кого спрямовувалося його роздратування. Остання обставина була причиною, що і в університетському мурашнику, і в міському суспільстві у Шульгіна було багато ворогів; але можна сказати з упевненістю, що все більш відчутне, більш розумне і чесне незмінно було на його боці. Потрібно зауважити притому, що при своїй схильності до сарказму, при своїй здебільшого уїдливій розмові Шульгін мав дуже гаряче, любляче серце, здатне до глибокої прихильності, і взагалі був людиною дуже доброю, завжди готовою на допомогу і послугу» [1, с. 717; 31; 32], – спогадував В. Г. Авсеєнко.

«Як професор, Шульгін мав величезний талант. [...] ніхто краще за нього не міг упоратися з величезною літературою предмета, ніхто краще за нього не вмів керувати молодими людьми, що розпочинають спеціальні заняття із всесвітньої історії. Критичні здібності його дивували мене. Коли я був студентом, він читав, між іншим, бібліографію давньої історії. Ці лекції могли називатися в повному сенсі зразковими. Надзвичайно стисло і ясно, із дивовижною, чисто-художньою силою визначень і характеристик він знайомив слухачів з усією літературою предмета, даючи одним керівну нитку для їх занять, іншим заповнюючи недолік їх власної начитаності» [1, с.717], – згадував В. Я. Авсеєнко.

Дар В. Я. Шульгіна як промовця також зазначав В. Г. Авсеєнко: «Притому він чудовою мірою володів даром слова. Його мова, серйозна, сильна, витончена, не позбавлена художніх відтінків, лилася з чудовою легкістю, і в жодній аудиторії я ніколи не бачив такої напруженої загальної уваги. Але особливо дар слова Шульгіна виявився на його публічних читаннях з історії французької революції. Можливість розсунути межі предмета і високий інтерес самого предмета, за відсутності тих умов, які неминуче вносять в університетське викладання певну академічну сухість – усе це дозволило талановитому професору довести свої читання, за змістом і за формою, до такого блиску, що навіть строката, наполовину дамська, аудиторія не могла не відчувати артистичної насолоди» [1, с. 718; 31; 32].

Згадував В. Г. Авсеєнко і про особисті стосунки із професором В. Я. Шульгіним: «Мої особисті відносини до покійного Віталія Яковича були настільки близькі і тривалі, що я мав нагоду бачити і оцінити його і як професора, і як редактора «Киянина», і як члена суспільства, і як людини в його домашній обстановці. Скрізь він виявляв той же серйозний і водночас блискучий розум, той же жвавий інтерес до всього чесного, людського, те ж відкрите серце, що гаряче б'ється, ту ж потребу діяльності, яка не знає втоми» [1, с. 718].

Оцінив В. Г. Авсеєнко і університетську діяльність В. Я. Шульгіна: «...його викладання характеризувалося однією вельми важливою особливістю:

він вважав своїм обов'язком допомагати заняттям студентів не одним тільки читанням лекцій, а й безпосереднім керівництвом тих із них, які обирали всесвітню історію предметом своєї спеціальності. У нього у першого з'явилася думка влаштувати щось на зразок семінарії, на подобу існуючих у німецьких університетах і в паризькій *Ecole normale*; цю думку поділяв також Н. Х. Бунге, якому і довелося здійснити її у дійсності; Шульгін же, на превелику втрату для університету, у 1861 р. вийшов у відставку. Проте у себе вдома, в обмежених, звичайно, розмірах, він був справжнім керівником історичної семінарії, і його бесіди, його поради, його повсякчасна готовність забезпечити будь-кого книгою зі своєї прекрасної бібліотеки – без сумніву пам'ятні всім моїм товаришам. Віталій Якович вважав ніби своїм моральним і службовим обов'язком створити собі наступника із середовища своїх слухачів, і, дійсно, залишаючи університет, мав можливість представити раді двох студентів, які присвятили себе спеціальним заняттям із всесвітньої історії» [1, с. 718].

В. Г. Авсеєнко зазначав, що професор В. Я. Шульгін виплекав любов до всесвітньої історії багатьом здібним студентам, першим увів семінарські заняття, які проводив дуже вдало, надавав студентам потрібні поради та забезпечував книжками із власної бібліотеки. В. Я. Шульгін вважав своїм моральним і службовим обов'язком зростити свого наступника серед студентів. Це були Василь Авсеєнко та Михайло Драгоманов. Василь Авсеєнко протягом 1863 – 1864 рр. працював на кафедрі всесвітньої історії приват-доцентом. Михайло Драгоманов (1841 – 1895) за рекомендацією В. Я. Шульгіна посів посаду приват-доцента, а згодом доцента університету і пропрацював у закладі 11 років [31; 32].

Втративши матір, батька, брата, дружину брата, страждаючи від мігрень, В. Я. Шульгін 25 квітня 1863 р. залишив університет, але читав ряд публічних лекцій з новітньої історії, які мали великий успіх, в його аудиторії збиралася вся тодішня інтелігенція Києва. Блискучий успіх публічних лекцій професора, на яких повною мірою виявлявся його талант, нагадав Університету Св. Володимира, що він втратив після того, як В. Я. Шульгін залишив заклад [37, с. 770 – 771].

В. Г. Авсеєнко нагадав про те, що зумовило В. Я. Шульгіна рано залишити роботу в університеті: «Причини, що спонукали Віталія Яковича рано залишити університет, полягали почасти у важких сімейних втратах, які засмутили його надто вразливу і прихилисту натуру, почасти в неприємностях, які супроводжували його професорську діяльність. Привертаючи до себе всіх більш обдарованих членів університетської корпорації, Шульгін не відчував прихильності інших товаришів і не вмів ставитися до цієї обставини достатньо байдуже. Йому хотілося відпочити» [1, с. 719].

Через два роки в Університеті Св. Володимира розмірковували над можливістю повернути В. Я. Шульгіна в університет. «Через два роки величезний успіх розпочатих ним публічних читань про французьку революцію змусив членів університетської ради здогадатися, що якщо причиною виходу Шульгіна і був розладнений стан здоров'я, то причина ця в усякому разі вже усунена. Стали думати, яким чином повернути університету того, хто був душею і світилом його. Труднощів, зрозуміло, трапилося багато. Тоді вже діяв новий статут, який вимагав від професора ступеня доктора. Шульгін не мав цього ступеня, і отже, міг бути призначений тільки доцентом, із незначною платнею. На такі умови він не погоджувався. Тоді вхопилися за параграф статуту, яким університету надавалося право підносити до ступеня доктора осіб, відомих своїми вченими працями. Питання балотували, більшість висловилося схвально, подали міністру народної освіти про затвердження Шульгіна в докторському званні і про призначення його ординарним професором. Міністр (г. Головін) надіслав Віталію Яковичу докторський диплом і дуже люб'язний лист. Але, на жаль, у всю цю, яка наробила свого часу багато галасу, історію, увійшли обставини, що спонукали Шульгіна відмовитися і від диплома і від призначення», – пригадує В. Г. Авсеєнко [1, с. 719].

За прийнятим у 1863 р. новим статутом університету для отримання професорської кафедри був потрібний докторський ступінь, якого В. Я. Шульгін не мав. Хоча статут надавав університету право обійти цю вимогу у винятковому випадку. Для отримання докторського ступеня не потрібно було складати іспит. Надання ж дисертації людиною, яка 13 років блискуче викладала на кафедрі, здавалося лише формальністю. Тому рада університету вирішила надати В. Я. Шульгіну докторський диплом для повернення його на кафедру. Однак історико-філологічний факультет відминив це рішення ради університету. В. Я. Шульгін відмовився від наданого йому докторського диплома [37, с. 770].

Московський університет після смерті професора П. М. Кудрявцева двічі запрошував В. Я. Шульгіна працювати, проте останній це запрошення не прийняв. Цілісну картину конфлікту, який виник під час спроби В. Я. Шульгіна повернутися до викладання в Університет Св. Володимира в умовах дії статуту 1863 р. і отримав назву «справа Шульгіна», що детально дослідив В. І. Чесноков [39]. Політику російського уряду щодо історичної науки в Університеті Св. Володимира у другій половині XIX ст. глибше розкрив В. М. Мордвінцев [18; 19].

«Справу Шульгіна» також пригадав у спогадах О. В. Романович-Славатинський, який із першого курсу слухав лекції професорів інших факультетів, а лекції професорів-корифеїв історико-філоло-

гічного факультету В. Я. Шульгіна, П. В. Павлова, М. Х. Бунге стали для нього улюбленими. О. В. Романович-Славатинський згадував, що «справа Шульгіна» після прийняття статуту 1863 р., який давав право на професорство лише тим, хто мав захищену докторську дисертацію, набула значного розголосу: «Але найважливішою справою ради під час ректорства Іванишева була справа Шульгіна, яка набула майже всеросійського розголосу» [28, с. 189].

«Будучи магістром, і до того ж російської історії, він мав ранг виконуючого посаду екстраординарного професора. Шульгін був народжений для кафедри, і тому зрозуміло, як боляче йому було залишити її. Він одружився, одумався, йому захотілося повернутися на кафедру, на якій він так блищав. У серпні 1863 р. він подав попечителю прохання про дозвіл прочитати йому ряд публічних лекцій про французьку революцію. До прохання додавалася звичайна програма, яка була передана на розгляд університетської ради. Друзі Шульгіна скористалися цією нагодою і порушили питання про його повернення в університет. Почалася знаменита справа, яка не один місяць займала уми університетських “сенаторів”» [28, с. 189 – 190], – продовжував свою розповідь О. В. Романович-Славатинський.

Учений нагадував: «Душею цієї справи був професор Бунге, інтимний друг Шульгіна [...]. Ректору доручено було [...] дізнатися, чи не побажає він [В. Я. Шульгін. – О. Т.] повернутися в університетське середовище. Вийшла відповідь: повернутися згоден, але на колишніх умовах, тобто зі званням екстраординарного професора, чому суперечив той параграф статуту (1863 р. – О. Т.), який для цього вимагав докторського ступеня. Проте рада ухвалила балотувати Шульгіна на колишнє звання, і він значною більшістю голосів був обраний; почав протестувати історико-філологічний факультет, який вважав таке обрання протизаконним, оскільки воно суперечило вимогам нового статуту. На чолі цього протесту був енергійний декан філологічного факультету Селін. [...] Почалася боротьба факультету з радою – боротьба, можна сказати, двох сил, які забули про інтереси університету і науки та змагалися: чия візьме? Протест філологічного факультету дійшов до міністра, який не затвердив обрання ради внаслідок його невідповідності з вимогою нового статуту. Справа повернула на інше: професор акушерства Матвеев, на засіданні ради в лютому 1864 р., запропонував надати Шульгіну звання доктора без випробування. Вважаємо, що в інтересі здобуття університетом такого обдарованого професора ексцентрична, очевидно, пропозиція професора акушерства була доцільною. Та й чи не заслуговував такого докторського ступеня автор курсу всесвітньої історії і такий незрівнянний лектор, яким був Шульгін?» [28, с. 190 – 191].

«Але філологічний факультет думав інакше: був ще один сильний протест проти прийнятої радою пропозиції професора Матвеева, оскільки голосування відбулося на користь Шульгіна і рада ухвалила видати йому докторський диплом. Декан філологічного факультету відмовився від підписання цього диплома; підписати його рада доручила тихому й лагідному Нейкірху. Шульгін подякував за честь такого обрання, але факультетський протест був дуже сильний і енергійний, і міністр не міг не звернути на нього уваги. Справа вирішилася не на користь Шульгіна, який повинен був повернути свій диплом міністру. [...] Втратив не тільки Шульгін, але втратила російська наука і російський університет. Шульгін був збитий з його справжнього шляху і перетворився на публіциста, який злобує на університет. Університету, якому він так відважно служив, він завдав чимало уколів фейлетонами Феді-Миленького, а це в нашому провінційному середовищі могло дискредитувати вищу установу. Російська наука втратила таких дослідників, яким був автор «Історії російської жінки», а російський університет втратив таку блискучу силу на кафедрі, якою був Шульгін» [28, с. 191], – підсумовував О. В. Романович-Славатинський.

Саме в цей час відбулося польське національне визвольне Січневе повстання 1863 – 1864 рр. проти панування Російської імперії за здобуття незалежності та відновлення державності, яке хвилею прокотилося Правобережною Україною. Від місцевої адміністрації російська влада вимагала діяльної перебудови всього життя, з'явилася нагальна потреба створити видання, яке б стало рупором імперської політики в Південно-Західному краї. Так виникла газета «Київлянин», засновником якої та першим головним редактором і став професор Університету Св. Володимира В. Я. Шульгін, який був досить відомою особою в Києві завдяки своїй викладацькій та громадській діяльності, його публічні лекції відвідували впливові сановники Києва, у тому числі і генерал-губернатор Київської, Подільської та Волинської губерній у грудні 1862 – січні 1865 рр. М. М. Анненков. Саме він і запропонував В. Я. Шульгіну видавати газету, яка б фінансувалася імперським урядом. Російськомовна газета «Київлянин», спочатку помірно-ліберального, а потім консервативного монархічного спрямування, видавалася з липня 1864 р. по грудень 1919 р., виходила тричі на тиждень з 1864 р. по 1879 р., згодом – щодня, стала однією із найвпливовіших у Південно-Західному краї та однією із кращих провінційних газет в усій Російській імперії. Варто наголосити, що завдяки своєму публіцистичному таланту В. Я. Шульгін спромігся зробити газету «Київлянин» настільки популярною, що він відмовився від урядових субсидій і газета стала приватною. В. Я. Шульгін помер на посту головного редактора «Київлянина», встигнувши випустити

останній у 1878 р. її номер, але не встиг переглянути коректурний відбиток, як він це робив протягом багатьох років.

Висновки. У проведеному дослідженні ми розглянули життєвих шлях і діяльність яскравого представника школи істориків Університету Св. Володимира, професора кафедри всесвітньої історії Віталія Яковича Шульгіна (1822 – 1878). Ми проаналізували матеріали про його життя, викладання, науково-педагогічну та просвітницьку діяльність в історіографії із середини XIX – початку XXI ст., глибше дослідили ініціювання ним традицій школи істориків Університету Св. Володимира.

Ми показали, що В. Я. Шульгін плідно працював на кафедрі всесвітньої історії протягом 1849 – 1862 рр., та встановили, що його робота протягом 1849 – 1862 рр. складала другий період становлення школи істориків Університету Св. Володимира. На підставі проаналізованих досліджень про професора ми підкреслили, що він належав до засновників української історичної освіти і науки, розвивав традиції школи істориків Університету Св. Володимира. Проаналізовані нами спогади студентів О. В. Романовича-Славатинського та В. Г. Авсеєнка про В. Я. Шульгіна дозволили зробити висновки,

що видатний учений мав значний престиж, його глибоко поважали студенти Університету Св. Володимира, яскраво оцінювали як видатну людину, яка активно творила свій час.

Підсумуємо, В. Я. Шульгін почав працювати в Університеті Св. Володимира у молодому віці (27 років), працював із великим бажанням задля користі освіти і науки. Своїм безкорисливим служінням учений надихав інших вивчати всесвітню і російську історію, історію рідного краю. В. Я. Шульгін своєю працею продемонстрував культ знань, високу ерудицію, загальну культуру та бажання творити. Своєю просвітницькою діяльністю науковець навчав майбутніх талановитих фахівців і дослідників, широко й неупереджено мисляче покоління громадян.

Ми дійшли висновку, що освітянська, викладацька, наукова, просвітницька діяльність В. Я. Шульгіна у 1849 – 1862 рр. сприяла формуванню традицій школи істориків Університету Св. Володимира та уособила становлення другого періоду формування школи істориків Університету Св. Володимира загалом, а постать професора В. Я. Шульгіна займає почесне місце серед українських викладачів і вчених Російської імперії середини та другої половини XIX ст.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Авсеєнко В. Г. Школьные годы.: Отрывок из воспоминаний. 1852-1862 / В. Г. Авсеєнко // Исторический вестник. – 1881. – Ч. 4. – С. 707-734.
2. Виталий Яковлевич Шульгин. Некролог и речи, произнесенные над его гробом. / В. Я. Шульгин / Киев, 1879. – 40 с.
3. Градовский Г. Виталий Яковлевич Шульгин / Г. Градовский // Древняя и Новая Россия. – 1879. – Т. II. № 9. – С. 413-429.
4. Ешевский С. Курс всеобщей истории, составленный В. Шульгиным / С. Ешевский // Атеней. – 1858. – Ч. 5. – С. 126-160.
5. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838-1888 г.г.). / М. М. Захарченко. – Киев, 1889. – С. 41-42.
6. Иловайский Д. Курс всеобщей истории и пр., соч. Шульгина / Д. Иловайский // Московские Ведомости. – 1858. – № 137. 15 ноября. – С. 561-563.
7. Иван Гриценко, Виктор Короткий, Дмитро Набильский. Професор В. Я. Шульгін та його «История университета Св. Владимира» / Шульгин Виталий. История Университета Св. Владимира /соч. Виталия Шульгина; сост. В. Короткий. Репр. изд. – Киев: Лыбидь. – 280 с. – Киев, 2010. – С.255-290. – С. I–XXXVI.
8. Историчний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні / під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – Киев, 2004.
9. Конский П. А. Шульгин, Виталий Яковлевич / П. А. Конский // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907. – XL (1904), – С. 4-5.
10. Крижевський А. В. В. Я. Шульгін та його внесок у розвиток антикозnavства в Університеті Св. Володимира / А. В. Крижевський // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 44. – С. 89-96.
11. Лебединцев Ф. Г. Новицкий Орест Маркович (Некролог) / Ф. Г. Лебединцев // Киевская старина. – 1884. – № 7. – С. 547–554.
12. Левінець Р. П. В. Я. Шульгін – життя пов'язане з Києвом / Р. П. Левінець // Наукові записки з історії України. Переяслав-Хмельницький, – 2002. – Вип. 13. – С. 217-222.
13. Левінець Р. П. Життєвий шлях та науково-громадська діяльність В. Я. Шульгіна (1821–1878 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2004. – 24 с.
14. Левінець Р. П. Дослідження В. Я. Шульгіним стану освіти в Україні на зламі XVIII – XIX ст. / Левінець Р. П. // Наукові записки. Історичні науки: 36. наук. ст. Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Київ-Переяслав-Хмельницький, – 2002. – Вип. 47. – С. 180-187.
15. Левінець Р. П. Київські сторінки життя В. Я. Шульгіна / Р. П. Левінець // Історичний календар. – Київ, 2002. – С. 181-183.
16. Левінець Р. П. Шульгин Віталій Якович / Р. П. Левінець // Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка. URL: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/novoyi-ta-novitn%60oyi-istoriyi-/shul%60gyn-vitaliy-yakovuch/>
17. Линниченко А. И. Виталий Яковлевич Шульгин. Некролог и речи, произнесенные над его гробом / А. И. Линниченко // Университетские известия. – Киев, – 1879. – №2 та Линниченко А. И. Шульгин Виталий Якович. Некролог и речи, произнесенные над его гробом. Отд. оттиск. – Киев. – 1879.

18. Мордвінцев В. М. Політика російського уряду щодо історичної науки в Київському університеті в другій половині XIX ст. / В. М. Мордвінцев // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. – Київ, – 1993. – С. 184-185.
19. Мордвінцев В. М. «Київський університетський розбрат» / В. М. Мордвінцев // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. – Київ, – 1999. – Ч. 1. – С. 48.
20. Новицький О. М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований: в 4 т. / О. М. Новицкий // Соч. Ор. Новицкого. Т.1: Религия и философия Древнего Востока. – Киев: Унив. тип., – 1860. – XVI, 326 с.; Т.2: Религии классического мира и первая половина греческой философии. – Киев: Унив. тип., – 1860. – VIII, 429 с.; Т.3: Вторая половина греческой философии и общий взгляд на характер этой философии. – Киев: С. И. Литов, – 1860. – VI, 362 с.; Т.4: Религия и философия Александрийского периода. – Киев: С. И. Литов, – 1861. – VIII, XX, 384 с.
21. Новицький Орест Маркович (1806-1884). Ординарний професор Імператорського університету Св. Володимира. /Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті /Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк; Ред. кол.: В.В. Скопенко, О. В. Третяк, Л. В. Губерський, О. К. Закусило, В. І. Андрейцев, В. Ф. Колесник, В. В. Різун та ін. – Київ: Світ Успіху, 2005. – С. 386.
22. Новицький Орест Маркович /Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884). – Киев, 1884. – С. 489-528.
23. Новицький Орест Маркович /Філософська думка в Україні: біобібліографічний словник. – Київ, 2002. – С. 144-145.
24. Овсянников Н. О. Курс истории новых времен / Н. О. Овсянников // Воспитание. – 1862. – Кн. 3. С. 81-96.
25. Погодин М. П. О состоянии женщин / Погодин М. П. // Москвитянин. – 1850. – Ч. 3. Отд. IV. С. 97.
26. Пустарков В. Ф. Университетская философия в России: Идеи. Персоналии. Основные центры. / В. Ф. Пустарков. – Спб., 2003.
27. Пыпин А. Н. История университета св. Владимира. Сочинение Виталия Шульгина. / А. Н. Пыпин. – СПб.: Современник – 1860. – № 8. 295с.
28. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. Воспоминания и заметки. 1832–1884 гг. / А. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – Ч.2. С.606-650. Ч.5. С. 181-205.
29. Романович-Славатинський А. В. /Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) /Составлен и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 580-583.
30. Тарасенко О. О. З історії становлення та розвитку історичної освіти в Київському імператорському університеті Св. Володимира (до 175 річчя від дня заснування) / О. О. Тарасенко // Історична думка, – 2010. – № 1. – 59 с. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf
31. Тарасенко О. О. Спогади про професора Шульгіна (школа істориків Університету Св. Володимира) / О. О. Тарасенко // Інтелігенція і влада. – 2016. – Вип. 34. – С. 207-223.
32. Тарасенко Ольга. Спогади В. Г. Авсеєнка про істориків Університету Св. Володимира / О. Тарасенко //Грані. Науково-теоретичний альманах, – 2016. – № 2 (130). – С. 81-89.
33. Тарасенко, Ольга. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. /О. Тарасенко. – Київ: Логос, 1995. – 276 с.
34. Ткачук М. Л. Орест Новицький: штрихи до життєпису / М. Л. Ткачук // Магістеріум. Вип. 65: Історико-філософські студії. – Київ: НаУКМА, – 2016. – С. 73-84.
35. Ткачук М. Л. Як вивчали історію філософії в Університеті Св. Володимира / М. Л. Ткачук // Магістеріум. Т. 13. Історико-філософські студії. – Київ, – 2004. – С. 65-74.
36. Федорова Л. Д. Шульгін Віталій Яковлевич /Л. Д. Федорова // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України /Відп. редактор В. О. Горбик. – Київ, – 2005. – Ч. 2. – С. 319-321.
37. Фортинський Ф. Я. Шульгін В. Я. /Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1835-1884) / Под ред. В.С. Иконникова. – Киев, 1884. – С. 760-777.
38. Чалий М. Из спогадів про університет та викладачів (30-40-ві роки XIX ст.) / М. Чалий //3 іменем Св. Володимира: Київський університет в документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. – Київ: Заповіт, 1994. – Кн. 1. С. 244.
39. Чесноков В. И. «Дело В. Я. Шульгина» в Киевском университете как эпизод из истории университетской жизни в условиях действия Устава 1863 года / В. И. Чесноков //Российские университеты в XVIII–XIX веках: сборник научных статей. – Воронеж. – 1999. – Вып. 4. – С. 121-139.
40. Шевченко Л. В. П. В. Павлов, В. Я. Шульгін – провідні професори історії Київського університету св. Володимира / Л. В. Шевченко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. – Київ, – 1999. – Вип. 9. – С. 321- 332.
41. Шульгін В. О состоянии женщин в России до Петра Великого. / В. Шульгін // Историческое исследование. Вып 1. – Киев: тип. И. Вальнера. – 1850. – 106 с.
42. Шульгін В. Я. История Университета Св. Владимира. / В. Я. Шульгін. – СПб., 1860. – 230 с. та Шульгін Віталій. История Университета Св. Владимира /соч. Виталия Шульгина; сост. В. Короткий. Репр. изд. – Киев: Лыбидь. – 2010. – 280 с.
43. Шульгін В. Я. Историческое обозрение учебных заведений в Юго-Западной России с конца XVIII века до открытия университета в Киеве / В. Я. Шульгін // Русское слово. – 1859. – № 9. – С. 1-40.
44. Шульгін В. Я. Курс всеобщей истории для воспитаниц благородных институтов и воспитанников гимназий. История средних веков. / В. Я. Шульгін. – Киев, – 1-е изд. 1858. – 8-е изд., 1881.
45. Шульгін В. Я. Курс истории древнего мира для воспитаниц женских институтов и воспитанников гимназий. / В. Я. Шульгін. – Киев. – 1-е изд. 1856. – 6-е изд., 1865.
46. Шульгін В. Я. Курс истории новых времен для воспитанников и воспитаниц средних учебных заведений. / В. Я. Шульгін. – Киев. – 1-е изд. 1861. – 7-е изд., – 1898.
47. Шульгін В. Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863) / В. Я. Шульгін. – Киев, 1864. – 254 с.

REFERENCES

1. Avsenko, V. G. (1881). Shkol'nye gody.: Otryvok iz vospominanij. 1852-1862 [School years.: An excerpt from memories. 1852-1862]. *Istoricheskij vestnik*, (4), 707-734 (in Russian).
2. Vitalii Iakovlevich Shulgin, (1879). *Nekrolog i rechi, proiznesennye nad ego grobom [The obituary and speeches spoken over his coffin]*. Kiev. (in Russian).
3. Gradovskii, G. (1879). Vitalii Iakovlevich Shulgin [Vitalii Iakovlevich Shulgin]. *Drevniaia i Novaia Rossiia*, II (9), 413-429 (in Russian).
4. Eshevskii, S. (1858). Kurs vseobshchei istorii, sostavlennyi V. Shulginyim [The course of world history, compiled by V. Shulgin]. *Atenei*, (5), 126-160 (in Russian).
5. Zakharchenko, M. M. (1889). *Istoriia Kievskogo instituta blagorodnykh devic (1838-1888 gg.) [History of the Kiev Institute of Noble Maidens (1838-1888)]*. Kiev, 41-42 (in Russian).
6. Ilovaiskii, D. (1858). Kurs vseobshchei istorii i pr., soch. Shulgina [The course of general history, etc., op. Shulgin]. *Moskovskie Vedomosti*, (137), 15 noiabria. 561-563 (in Russian).
7. Ivan Hrytsenko, Viktor Korotkyi & Dmytro Nabytskyi. (2010). Profesor V. Ya. Shulhin ta yoho «Ystoriia unyversyteta Sv. Vladymyra» [Professor V. Ya. Shulgin and his «History of the University of St. Vladimir»]. V. Korotkyi (eds.), *Shulhyn Vytalyi. Ystoriia Unyversyteta Sv. Vladymyra /soch. Vytalyi Shulhyna: Shulgin Vitaly. The history of the University of St. Vladimir / works by Vitaly Shulgin* (pp. 255-290). Kyiv, Lybid (in Ukrainian).
8. *Istorychnyi fakultet Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule y sohodennia, /pid red. prof. H.D. Kazmyrchuka [Historical Faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University: Past and Present /ed. prof. G.D. Kazmirchuk]*. (2004) Kyiv (in Ukrainian).
9. Konskii, P.A. (1904). Shulgin Vitalii Iakovlevich [Shulgin Vitalii Iakovlevich]. *Entsyklopedicheskii slovar Brokgauza i Efrona*. XL, Spb., 4-5 (in Russian).
10. Kryzhevskiy, A. V. (2014). V.Ya. Shulhin ta yoho vnesok u rozvytok antykoznavstva v Universtyti Sv. Volodymyra [V.Ya. Shulgin and his contribution to development the antiquity at the University of St. Volodymyr]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats. (44)*, 89-96 (in Ukrainian).
11. Lebedintsev, F. G. (1884). Novitckii Orest Markovich (Nekrolog) [Novitsky Orest Markovich (Obituary)] *Kievskaiia starina* (7), 547-554. (in Russian).
12. Levinets, R. P. (2002). V.Ya. Shulhin – zhyttia poviazane z Kyievom [V.Ya. Shulgin - life is connected with Kyiv]. *Naukovi zapysky z istorii Ukrainy. Pereiaslav-Khmelnytskyi*, (13), 217-222 (in Ukrainian).
13. Levinets, R. P. (2004). *Zhyttievyi shliakh ta naukovo-hromadska diialnist V. Ya. Shulhina (1821–1878 rr.) [Life way and scientific and social activity of V.Ya. Shul'gin (1821-1878 years)]*: Avtoref. dys...kand. ist. nauk. Kyiv. 24 (in Ukrainian).
14. Levinets, R. P. (2002). Doslidzhennia V.Ya. Shulhinyim stanu osvity v Ukraini na zlami XVIII – XIX st.[Research by V.Ya. Shulgin the state of education in Ukraine at the turn of XVIII - XIX centuries]. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky: Zb. nauk. st. Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Kyiv-Pereiaslav-Khmelnytskyi*. (47), 180-187 (in Ukrainian).
15. Levinets, R. P. (2002). Kyivski storinky zhyttia V.Ya. Shulhina [Kyiv pages of life of V.Ya. Shul'gin]. *Istorychnyi kalendar*. Kyiv. 181-183 (in Ukrainian).
16. Levinets, R. P. Shulhyn Vitalii Yakovykh [Shul'hin Vitalii Yakovykh] /*Entsyklopediia Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. URL: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/novoyi-ta-novitn%60oyi-istoriyi-/shul%60gyn-vitaliy-yakovych/> (in Ukrainian).
17. Linnichenko, A. I. (1879). Vitalii Iakovlevich Shulgin. Nekrolog i rechi, proiznesennye nad ego grobom [The obituary and speeches spoken over his coffin]. *Universitetskie izvestiia*. Kiev. 2. and Linnichenko A.I., 1879. *Shulgin Vitalii Iakovich. Nekrolog i rechi, proiznesennye nad ego grobom* [The obituary and speeches spoken over his coffin]. Otd. ottisk. Kiev (in Russian).
18. Mordvintsev, V. M. (1993). Polityka rosiiskoho uriadu shchodo istorychnoi nauky v Kyivskomu universyiteti v druhii polovyni XIX st.[The policy of the Russian Government to historical science in the University of Kiev in the second half of the XIX century]. *150 rokiv rozvytku vitchyznianoi istorychnoi nauky v Kyivskomu universyiteti*. Kyiv.184-185(in Ukrainian).
19. Mordvintsev, V. M. (1999). «Kyivskiy universytetskiy rozbrat» [«Kyiv University discord»]. *Kyivskiy universytet yak yak oseredok natsionalnoi dukhovnosti, nauky, kultury*. Kyiv. 1. 48 (in Ukrainian).
20. Novitckii, O. M. (1860). Postепенное развитие древних философских учений в связи с развитием иезуитских верований: в 4 т. /Soch. Or. Novitckogo. [Gradual development of ancient philosophical doctrines in connection with the development of pagan beliefs: in 4 vol.].1: *Religiia i filosofii Drevnego Vostoka*. Kiev. 1860. XVI, 326; 2: *Religii klassicheskogo mira i pervaiia polovina grecheskoi filosofii*. Kiev. 1860. VIII, 429; 3: *Vtoraia polovina grecheskoi filosofii i obschii vzgliad na kharakter etoi filosofii*. Kiev. 1860. VI, 362; 4: *Religiia i filosofii Aleksandriiskogo perioda*. Kiev, 1861. VIII, XX, 384 (in Russian).
21. Novytskyi, Orest Markovykh (1806-1884). Ordynarnyi profesor Imperatorskoho universytetu Sv. Volodymyra, 2005 [Novitsky Orest Markovich (1806-1884). Ordinary Professor at the Imperial University of St. Vladimir]. *Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka: Nezabutni postati /Avt.-upor. O. Matviichuk, N. Struk; Red. kol.: V.V. Skopenko, O.V. Tretiak, L. V. Huberskyi, O.K. Zakusylo, V.I. Andreitsev, V.F. Kolesnyk, V.V. Rizun ta in.* Kyiv: Svit Uspikhu, 386 (in Ukrainian).
22. Novitckii, Orest Markovich (1884). [Novitckii Orest Markovich] /*Biograficheskii slovar professorov i prepodavatelei imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834–1884)*. Kiev. 489-528 (in Russian).
23. Novytskyi, Orest Markovykh 2002. [Novytskyi Orest Markovykh]. *Filosofska dumka v Ukraini: biobibliografichni slovnyk*. Kyiv. 144-145 (in Ukrainian).
24. Ovsianikov, N. O. (1862). Kurs istorii novykh vremen [The course of the History of Modern Times]. *Vospitanie*. 3, 81-96 (in Russian).
25. Pogodin, M. P. (1850). O sostoianii zhenshchin [About the status of women]. *Moskvitianin*. (3), Otd. IV. 97 (in Russian).
26. Pustarkov, V. F. (2003). *Universitetskaia filosofii v Rossii: Idei. Personalii. Osnovnye tcentry [University Philosophy in Russia: Ideas. People. The main centers]*. Spb. (in Russian).

27. Pypin, A. N. (1860). Istoriiia universiteta sv. Vladimira. Sochinenie Vitaliia Shulgina. SPb. [History of the University of St. Vladimir. The composition of Vitaly Shulgin. St. Petersburg. 1860]. *Sovremennik*. (8), 295 (in Russian).
28. Romanovich-Slavatinskii, A. V. (1903). Moia zhizn i akademicheskaia deiatelnost. Vospominania i zametki. 1832–1884 gg. [My life and academic activity. Memories and notes. (1832-1884)]. *Vestnik Evropy*. (2), 606–650. (in Russian).
29. Romanovich-Slavatinskii, A. V. (1884). [Romanovich-Slavatinskii A.V.] *Biograficheskii slovar professorov i prepodavatelei Universiteta Sv. Vladimira (1834–1884)/Sostavlenn i izdan pod. red. V.S. Ikonnikova*. Kiev: Tip. Un-ta Sv. Vladimira. 580-583 (in Russian).
30. Tarasenko, O. O. (2010). Z istorii stanovlennia ta rozvytku istorychnoi osvity v Kyivskomu imperatorskomu universyteti Sv. Volodymyra (do 175 richchia vid dnia zasnuvannia) [From the history of the formation and development of historical education at the Kyiv Imperial University of St. Volodymyr (to the 175th anniversary of the founding day)]. *Istorychna dumka*, 1(2). 59. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf (in Ukrainian).
31. Tarasenko, O. O. (2016). Spohady pro profesora Shulhina (shkola istorykiv Universytetu Sv. Volodymyra) [Memories about Professor Shul'gin (School of Historians of St. Volodymyr University)]. *Intelihentsiia i vlada*. 34, 207-223 (in Ukrainian).
32. Tarasenko, Olha. (2016). Spohady V. H. Avsieienka pro istorykiv Universytetu Sv. Volodymyra [Memoirs of V.G.Avseyenko about historians of St.Volodymyr University]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Grani*. 19(2), 81-89 (in Ukrainian).
33. Tarasenko, Olha. (1995). *Stanovlennia ta rozvytok istorychnoi osvity ta nauky u Kyivskomu universyteti u 1834–1884 rr.* [Formation and development of historical education and science at the Kyiv University in 1834-1884]. Kyiv: Lohos, 276 (in Ukrainian).
34. Tkachuk, M. L. (2016). Orest Novytskyi: shtrykhy do zhyttiepysu [Orest Novitsky: strokes to biography]. *Mahisterium*. 65: Istoryko-filosofski studii. Kyiv: NaUKMA, 73-84 (in Ukrainian).
35. Tkachuk, M. L. (2004). Yak vvychaly istoriiu filosofii v Universyteti Sv. Volodymyra [How studied history of philosophy at St. Volodymyr University]. *Mahisterium*. (13). Istoryko-filosofski studii. Kyiv. 65-74 (in Ukrainian).
36. Fedorova, L. D. (2005). Shulhin Vitalii Yakovlevych [Shul'gin Vitalii Yakovlevych]. *Vydanni diiachy nauky i kultury Kyieva v istoryko-kraieznavchomu rusi Ukrainy /Vidp. redaktor V.O. Horbyk*. Kyiv. 2, 319-321 (in Ukrainian).
37. Fortinskii, F. Ia. (1884). Shulgin V.Ia. [Shulgin V.Ia.]. *Biograficheskii slovar professorov i prepodavatelei Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira (1835-1884) /Pod red. V.S. Ikonnikova*. Kyiv. 760-777 (in Russian).
38. Chalyi, M. (1994). Iz spohadiv pro universytet ta vykladachiv (30-40-vi roky XIX st.) [From memories of the university and teachers (30-40-ies of the XIX century)]. *3 imenem Sv. Volodymyra: Kyivskiy universytet v dokumentakh, materialakh ta spohadakh suchasnykiv: 2 kn*. Kyiv: Zapovit, 1, 244 (in Ukrainian).
39. Chesnokov, V. I. (1999). «Delo V. Ia. Shulgina» v Kievskom universitete kak epizod iz istorii universitetskoi zhizni v usloviakh deistviia Ustava 1863 goda [«The Case of V.Ya. Shulgin» in Kiev University as an episode from the history of university life under the terms of the Charter of 1863]. *Rossiiskie universitety v XVIII–XIX vekakh: sbornik nauchnykh statei. Voronezh*, (4), 121-139 (in Russian).
40. Shevchenko, L. V. (1999). P.V. Pavlov, V.Ya. Shulhin – providni profesory istorii Kyivskoho universytetu sv. Volodymyra [P.V. Pavlov, V. Ya. Shulgin are the leading professor of history at Kyiv University St. Volodymyr]. *Istoriiia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty: Zb. st*. Kyiv. 9, 321- 332 (in Ukrainian).
41. Shulgin, V. (1850). *O sostoianii zhenshchin v Rossii do Petra Velikogo. Istoricheskoe issledovanie* [About the status of women in Russia before Peter the Great. Historical research]. 1. Kiev: tip. I. Valnera. 106 (in Russian).
42. Shulgin, V. Ia. (1860). *Istoriiia Universiteta Sv. Vladimira* [History of St. Vladimir University] SPb., 1860. 230 and Shulgin Vitalii, 2010. *Istoriiia Universiteta Sv. Vladimira /soch. Vitaliia Shulgina* [History of St. Vladimir University]. eds. V. Korotkii. Repr. izd. Kyiv: Lybid. 280 (in Russian and Ukrainian).
43. Shulgin, V. Ia. (1859). Istoricheskoe obozrenie uchebnykh zavedenii v Iugo-Zapadnoi Rossii s kontca XVIII veka do otkrytiia universiteta v Kieve [Historical review of educational institutions in the South-West Russia since the end of the XVIII century, before the opening of the university in Kiev]. *Russkoe slovo*. (9), 1-40 (in Russian).
44. Shulgin, V. Ia. (1858). *Kurs vseobshchei istorii dlia vospitanic blagorodnykh institutov i vospitannikov gimnazii. Istoriiia srednikh vekov* [Course of World History for the Institutes of Noble Maidens and pupils of gymnasiums. History of the Middle Ages]. 1-e izd. Kyiv. (in Russian).
45. Shulgin, V. Ia. (1856). *Kurs istorii drevnego mira dlia vospitanic zhenskikh institutov i vospitannikov gimnazii* [The course of ancient history for for the Institutes of Noble Maidens and pupils of gymnasiums]. 1-e izd. Kyiv. (in Russian).
46. Shulgin, V. Ia. (1861). *Kurs istorii novykh vremen dlia vospitanic i vospitanic srednikh uchebnykh zavedenii* [The course of the history of Modern Times for pupils of secondary schools]. 1-e izd. Kyiv. (in Russian).
47. Shulgin, V. Ia. (1864). *Iugo-Zapadniy kraj v poslednee dvadcatipiatiletie (1838-1863)* [South-West Region in the last twenty-five years (1838-1863)]. Kiev. 254 (in Russian).

Тарасенко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент
Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна
Адреса: 04053, Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2
E-mail: olgatarasenko@ukr.net

Tarasenko Olga O. – PhD in History, associate professor
Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine
Address: 18/2, Bulvarno-Kudriavska st., Kyiv, 04053, Ukraine
E-mail: olgatarasenko@ukr.net

Аналіз львівської профспілкової преси поліграфістів на прикладі часописів “Czcionka” і “Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych”

І. Р. Берест

Українська академія друкарства, с. Солонка, Україна

УДК 007:304:070(477)

doi: 10.15421/1717142

На основі документів, принципу історизму, наукового та об'єктивного підходу в статті зроблено спробу проаналізувати та показати роль профспілкової преси в середовищі львівських друкарів. Досліджено сучасний стан та розвиток історіографії проблематики дослідження історії профспілкової преси, показано, що профспілкова преса галицьких друкарів бере початок саме зі Львова, доведено, що видання мали неабияку популярність серед робітників. На сторінках часописів порушено актуальні питання буденного життя товариств друкарів Львова, Австро-Угорської імперії та інших країн, а також висвітлено різні події власної історії, освіти й культури. Особливо важлива роль «Czcionki» та «Przewodnika» в історії львівських друкарів полягала в їх новаторському стилі. Газети створили на зразок друкарського журналу суспільного профілю. Публікували вони не тільки найактуальніші та найновіші матеріали, що стосувалися різних професійних питань, але вміщували інформацію про профспілкові життя, складні умови праці та проживання львівських друкарів, виражали передові погляди редакторів, пов'язаних із робітничим рухом у Галичині та у світі, захищаючи інтереси й справи простих робітників.

Ключові слова: спілки; преса; часопис; друкарі; періодика; Львів; газета

Analysis of Lviv professional press of polygraphics at the example of tales “Czcionka” and “Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych”

I. R. Berest

Ukrainian Academy of Printing, village Solonka, Ukraine

The trade press of the Galician printers originates from Lviv. One of the extraordinary events in this city, connected with the activities of the city-wide Committing printers, was the establishment of its own magazine «Czcionka» («Letter»). The publication received enormous popularity among the workers of lithographs, printing houses, foundries, paper and other printing enterprises of Lviv. The first issue of the newspaper appeared in early 1872. The newspaper had four pages of a small format, resembling the size of a regular student notebook. At first it went out twice a month (1st and 15th numbers), and from 13 numbers - weekly. The newspaper was printed in Polish in various printing houses of the city.

The pages of the magazine raised the topical issues of the daily life of the societies of Lviv printing companies, the Austro-Hungarian Empire and other countries, as well as various events of its own history, education and culture. A magazine was created around the working class. Already from the first issues the newspaper became a popular subscription edition not only in Lviv, but also far beyond Galicia.

In general, from the years 1872 to 1876, 5 so-called anniversaries, consisting of 207 issues of a total of 832 pages, came out. Yes, it was a unique professional trade union, designed to cover production, social and cultural issues in the field of printing, and carried an important mission of a social informer. The magazine is extremely powerful and at the same time remains almost unknown in domestic and foreign historiography as a source for studying the history of the trade union, labor, social and other movements of Galicia. However, due to lack of funding, the newspaper was closed.

In spite of considerable financial constraints, Committing printers continued their work. For the purpose of closer union of the members of the society, the board established a magazine «Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych» («The Leader for Printing and Lithographic Issues»). His first issue was published on January 15, 1889 in the Piller printing house in Lviv. The magazine was published until 1893.

«Czcionka» and «Przewodnik» - printed publications of the trade union of Lviv printing companies - we see among the first periodical bodies in the history of professional union movement. In general, the role of «Letters» and «Explorer» in the history of Lviv printers is especially important in their innovative style. The newspapers were created in the form of a public magazine. They published not only the most up-to-date materials related to various professional issues, but contained information on trade union life, difficult working conditions and residence of Lviv printers, expressed the forward-looking views of the editors associated with the workers' movement in Galicia and in the world, protecting interests and the affairs of ordinary workers.

Keywords: trade unions; press; magazine; printers; periodicals; Lviv; newspaper

Цитування даної статті: Берест І. Р. Аналіз львівської профспілкової преси поліграфістів на прикладі часописів “Czcionka” і “Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych” / І. Р. Берест // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 17-21.

Citation of this article: Berest, I. R. (2017). Analiz lvivskoi profspilkovoi presy polihrafistiv na prykladi chasopysiv “Czcionka” i “Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych” [Analysis of Lviv professional press of polygraphics at the example of tales “Czcionka” and “Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych”] *Scientific and theoretical almanac “Grani”*, 20 (11), 17-21.

Received: 04.10.2017

Accepted: 05.11.2017

Анализ львовской профсоюзной прессы полиграфистов на примере “Czcionka” и “Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych”

И. Р. Берест

Украинская академия книгопечатания, с.Солонка, Украина

На основе документов, принципа историзма, научного и объективного подхода в статье сделана попытка проанализировать и показать роль профсоюзной прессы в среде львовских печатников. Исследовано современное состояние и развитие историографии проблематики исследования истории профсоюзной прессы, показано, что профсоюзная пресса галицких печатников берет начало именно из Львова, доказано, что издания имели незаурядную популярность среди рабочих. На страницах журналов затрагивались актуальные вопросы будничной жизни обществ печатников Львова, Австро-Венгерской империи и других стран, а также освещались разные события собственной истории, образования и культуры. Особенно важная роль «Czcionki» и «Przewodnika» в истории львовских печатников заключается в их новаторском стиле. Газеты создавали наподобие печатного журнала общественного профиля. Публиковали они не только самые актуальные и новейшие материалы, которые касались разных профессиональных вопросов, но вмещали информацию о профсоюзной жизни, сложных условиях труда и проживания львовских печатников, выражали передовые взгляды редакторов, связанных с рабочим движением в Галичине и в мире, защищая интересы и дела простых рабочих.

Ключевые слова: профсоюзы; пресса; журнал; печатники; периодика; Львов

Постановка проблеми. Аналіз історичних передумов зародження й розвитку профспілкового руху, реальних умов існування приводить до висновку, що основними причинами виникнення профспілкової преси в середовищі друкарів Львова став освітній розвиток професійних спілок, бажання володіти інформацією та прагнення мати єдину мету власної діяльності.

Методологічну основу цього дослідження становлять принципи історизму, наукового та об'єктивного підходу до вивчення теми, які передбачають з'ясування умов виникнення, розвитку подій, встановлення їх причинно-наслідкового зв'язку.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі комплексного висвітлення процесу зародження й розвитку львівської профспілкової преси на основі узагальнення доступної літератури та джерел. Одержаний результат формує якісно новий науковий і пізнавальний погляд на роль профспілкового руху в суспільно-політичному житті галицького суспільства.

Мета статті полягає в дослідженні значення профспілкової преси, аналізу її ролі в робітничому русі в другій половині ХІХ ст. на основі об'єктивного, комплексного аналізу.

Аналіз публікацій та досліджень. Серед робіт, присвячених цій тематиці, слід виокремити праці таких істориків, як Р. Берест, Щ. Беднарський, Г. Тадеусевич, А. Бобер, де є часткова спроба подати історію профспілкового руху в якісно новому руслі подій, які сколихнули світ своєю організованістю й результативністю.

Виклад основного матеріалу. Профспілкова преса галицьких друкарів бере початок саме зі Львова. Однією з надзвичайних подій у цьому місті, пов'язаних з діяльністю загальноміського Товаришування друкарів, стало заснування власного часопису «Czcionka» («Буква»). Пілотний номер газети «Czcionka» («Буква») вийшов 15 грудня 1871 р. Її редактором був Щесни Беднарський.

Ініціативу створення періодичного професійного часопису друкарів уперше було зафіксовано восени 1871 р. в дискусії львівських діячів друкарської справи Юзефа Сенюка, Юзефа Вісневського, Олександра Левая та ін. [2, s. 85]. Видання стало неймовірно популярним серед робітників літографій, друкарень, ливарень, папірень та інших підприємств поліграфії Львова [11, s. 29]. Перший номер газети з'явився на початку 1872 р. Заголовок «Czcionki», порівняно з пілотним номером, не змінився, змін зазнав тільки підзаголовок, який у 1872 р. звучав: «Журнал, присвячений друкарським справам», а в наступних: «Тижневик, присвячений друкарським справам». У першому півріччі «Буква» виходила один раз на два тижні, пізніше – щотижня (кожної суботи).

Газета мала чотири сторінки невеликого формату, що нагадує розмір звичайного учнівського зошита. Спочатку виходила вона двічі на місяць (1 і 15 числа), а від 13 номера – щотижнево. Газету друкували польською мовою в різних друкарнях міста. Так, перший випуск газети вийшов у видавництві Ставропільського інституту, його редакційний та адміністративний відділи мали локаль на вул. Зацерковній, 1 (зараз – вул. І. Федорова) у Львові. Другий і наступні номери друкували в державній друкарні М. Поремби. Усього за час свого існування в 1872 – 1876 рр. вийшло п'ять щорічників (207 номерів) загальною кількістю 832 сторінки. Загалом це велетенський пласт інформації, насиченої цифровими даними про Товаришування друкарів, а також про різні події у профспілковому житті Галичини. Часопис не мав жодних ілюстрацій, не використовував графічних окрас і був поквартальним передплатним виданням. Для Львова вартість передплати на один квартал становила 30 центів, а для замських мешканців – 40 центів. Частина накладу йшла у вільний продаж за роздрібною ціною по 2,5 – 3 центи за один примірник. Публікація оголошення коштувала 5 центів.

Склад комплексу видавничо-редакційного періодичного видання постійно змінювався. Видавцем і відповідальним редактором пробного й двох наступних номерів у 1872 р. був Щ. Беднарський; після нього – Леон Зубалевич виконував функції відповідального редактора до кінця липня 1874 р. Після нього видавцем газети став Ян Вартинський, а редактором – Юзеф Сенюк. З квітня 1875 р. видавцями були Я. Біркенмаєр, К. Гучковський, Ю. Косткевич, Я. Міттиг, Ю. Сенюк, Я. Ванчинський і Я. Вартинський. Останній рік (1876 р.) часопис видавав Я. Біркенмаєр, а редагував Щ. Беднарський. Редактором наступного щорічника вибрали Л. Зубалевича, який цю посаду так і не обійняв, бо газета наприкінці грудня 1876 р. припинила виходити [11, s. 30].

На сторінках часопису порушувалися актуальні питання буденного життя стоваришувачів друкарів Львова, Австро-Угорської імперії та інших країн, а також висвітлювалися різні події власної історії, освіти й культури. Навколо себе часопис гуртував робітництво. Уже з перших випусків газета стала популярним передплатним виданням не тільки у Львові, але й далеко за межами Галичини. Зокрема, уже на першій сторінці першого номера видання редактор Щ. Беднарський помістив віршований заклик до всіх друкарів «єднатися серцем і думкою». В історико-пізнавальному плані надзвичайно цікавою є стаття «Погляд на справи товариств», де висвітлюється історія професійної спілки друкарів Львова, наводиться порівняння з професійними організаціями інших міст, характеризуються основні віхи розвитку Товаришування друкарів Львова від 1817 до 1872 рр. [5, s. 1].

У другому номері «Czcionki» від 15 січня 1872 р. редакція під керівництвом Леона Зубалевича розмістила вступну статтю щодо святкування другої річниці першого переможного страйку львівських друкарів. Важливо, що місію існування професійної організації редакція бачить у еволюції, тобто у нових досягненнях та здобутках. «Так от другу річницю нашої перемоги ми відсвяткуємо з гідністю, якщо вершиною наших прагнень ми зробимо заснування друкарні Товаришування» [8, s. 5].

Для ефективної діяльності видавництва потрібен був значний ресурс. У тому самому виданні газети в рубриці «Розмаїтості» коротко обґрунтовується, чому саме потрібна власна друкарня. Автор стверджує, що друкарі в Лейпцигу вже мають своє видавництво, а товариство пештських друкарів відкриває його в серпні 1872 р. Замітка закінчується словами: «колись і ми прийдемо до того» [8, s. 8].

Щодо популярності газети друкарів, то дуже швидко запит на передплату «Czcionki» вийшов за межі материкової Європи і дійшов до країн Великої Британії та Америки. Виняток становила царська Росія, яка на той час володіла значною части-

ною корінних польських земель. Популяризуючи свою діяльність, львівське Товаришування взаємної допомоги офіційно звернулося листом до уряду Російської імперії з проханням надати дозвіл на поширення часопису «Czcionka» його передплатникам у межах Королівства Польського. У сьомому номері газети від 1 квітня 1872 р. зазначено, що російський уряд відповів на подання про пересилку «Czcionki» до Польського Королівства негативно [12, s. 25].

1874 р. для часопису став доволі проблемним через фінансові труднощі. 8 серпня після тримісячної перерви таки вийшов у світ 13 номер «Czcionki». Його підготували Ян Вартинський та відповідальний редактор Юзеф Сенюк [13, s. 29 – 30]. Проте доля газети продовжувала залишатися невтішною. Заснування та запуск власної друкарні забрали величезні кошти з фонду товариства. До цього додалися ще й інші видатки, що загалом ускладнило соціальні виплати хворим, інвалідам, сиротам та ін. Серед робітників поширилися різні чутки, що впливали на довіру управі товариства, провокували несплату членських внесків тощо. Із згаданої фінансової причини часопис став виходити з великими перебоями, з публікаціями застарілих матеріалів, які вже втратили свою актуальність.

У справі друкованого органу, забігаючи дещо наперед, зауважимо, що 20 січня 1875 р. у 32 номері «Czcionki» видавець Ю. Сенюк та редактор Я. Вартинський наголосили, що припиняють видання «Czcionki» через елементарний брак коштів. Тимчасово відновити видання вдалося тільки 3 квітня 1875 р. Відповідальним редактором залишився працювати Ю. Сенюк [11, s. 29 – 30].

У 52 номері часопису «Czcionki» від 23 грудня 1876 р. зазначено, що редактором газети переобраний досвідчений поліграфіст Леон Зубалевич. Активний діяч Товаришування, автор передової статті Щ. Беднарський висловлював великі надії на відродження часопису [3, s. 209 – 210]. Але цей випуск друкованого органу львівських поліграфістів, за іронією долі, виявився останнім. Незважаючи на нове обрання редактора, оголошення умов передоплати, «Буква» припинила існування. Так закінчився далеко непростий п'ятилітній період надзвичайно важливої діяльності газети не тільки для львівських поліграфістів, але й багатьох інших професійних організацій Австрійської імперії.

Отже, зазначимо, що від 1872 до 1876 рр. вийшло 5 так званих річників, що становлять 207 номерів часопису загальною кількістю 832 сторінки. Так, це було унікальне фахове профспілкове видання, розраховане на висвітлення виробничих, соціальних та культурних питань у галузі друкарства й мало важливу місію соціального інформатора.

Редакція та адміністрація часопису через фінансові проблеми так і не отримала власного приміщення. У різний час вона мала локалі в будівлях

Ставропільської друкарні у Львові, міської ратуші, Крайової друкарні Міхала Францішка Поремби (пл. Ринок, 9), друкарні «Dziennika Polskiego» Атаназія Юзефа Рогоша (вул. Галицька, 52), Першої профспілкової друкарні (пл. Марійська, 1, зараз – пл. А.Міцкевича) [11, s. 29].

Характеризуючи діяльність видання, її перший редактор Щесни Беднарський зазначив, що «Czcionka» не була газета без мети, а важливий суспільний орган, у якому актуально порушувалися питання найважливіших робітничих, виробничих, та профспілкових справ, надавалась критична оцінка діяльності різних товариств, глибоко аналізувалась кореспонденція, подавалися звіти та результати загальних зборів, оголошувалися імена осіб, яким надавалась пенсія, грошова допомога тощо [2, s. 85].

Упродовж усього часу існування часопису його видавничі рубрикації не змінювались. Газета охоплювала історичні й фахові тексти, присвячені суспільним і професійним питанням, мала кілька постійних рубрик («Кореспонденції», «Хроніка друкарського світу» «Звіти з діяльності товариств», «Професійні Вісті», «Різноманітності», «Від Редакції»). Уміщена була також дрібна поточна інформація, друкувалися вірші, некрологи й спогади про померлих колег.

Часопис є надзвичайно потужним і водночас залишається майже невідомим у вітчизняній та зарубіжній історіографії джерелом для вивчення історії профспілкового, робітничого, соціального та інших рухів Галичини. Уперше відомості про нього у 1995 р. (з публікацією копії оригіналу) подав у своїй монографії Роман Берест [1, с. 118]. Однак, на жаль, це досі не актуалізувало проблеми вивчення історії професійних спілок усієї України.

Незважаючи на значні фінансові труднощі, Товаришування друкарів продовжувало свою роботу. Із метою тіснішого згуртування членів товариства управа заснувала часопис «Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych» («Провідник для справ друкарсько-літографічних»). Його перший номер вийшов 15 січня 1889 р. в друкарні Піллера у Львові. Видавцем часопису став Сигизмунд Голуб, а відповідальним редактором – Юліан Обірек. За планом газета виходила 1 і 15 числа кожного місяця. Кожен номер містив 8 сторінок тексту. Це періодичне видання не тільки стало наступником «Czcionki», але й продовжило її кращі традиції. Так, уже в першому номері часопису у вступному «Слові від редакції» наголошено, що: «Після згортання видавництва «Czcionki» ми всі відчували брак фахового часопису, а вихід одного номера «Naprzodu» і двох номерів «Ogniska» дало стимул робити в цьому напрямі певні старання. Нашою метою є розглядати тут причини, після яких «Czcionka» перестала виходити і які не дозволили розвинути згодом новими починаннями. Ми розпочинаємо видавництво «Przewodnika», щиро ві-

римо і переконані, що виконуємо обов'язок, тяжіючий на нас, як на товаришах друкарської справи» [10, s. 1 – 2].

Проте доля видавництва не завжди залежала від побажань чи намірів самих видавців. У 22 номері «Przewodnika» від 15 грудня 1889 р. в статті «Від редакції» є: «По відношенню до десятка фахових німецьких видань, які відмінно процвітають, ми не можемо наважитися на утримання одного часопису, хоча в масі, яку ми представляємо, не може то завдавати для нас великих труднощів матеріальних, хоча закликає нас до того професійний обов'язок, а домагається національна думка» [6, s. 168 – 169].

1 березня 1892 р. вийшов останній номер «Провідника». Як і часопис «Czcionka», так і «Przewodnik» змушений був припинити вихід через брак грошей [4, s. 1]. Три роки видавничої праці та одночасної боротьби з постійним фінансовим голодом видавців виживання й життіння. І вже тепер не допомагали заявлені актуальні гасла «професійного обов'язку» та «національної гордості». В останньому випуску часопису риторично наголошено, що охочих читати є багато, але не всі хочуть платити [9, s. 1].

Загалом газета повинна була виходити два рази в місяць – 1 і 15 числа, але так було не завжди через озвучені вище причини. Кількість аркушів в річниках становила від 52 до 186. Ціна квартальної передоплати для львів'ян становила 80 центів, для читачів за межами міста – 90 центів [11, s. 34]. Згодом таки вийшло ще 7 номерів журналу, але вже зі зміненою назвою «Przewodnik: pismo fachowe dla spraw drukarsko-litograficznych», хоча редакторський склад залишився той самий. В останньому номері видавець Сигизмунд Голуб сподівався, що згодом фінансова криза мине і вдасться налагодити вихід друкованого видання [7, s. 45 – 46].

Редакторами часопису були Юліан Обірек (15.01.1889 р. – 15.11.1890 р.), Сигизмунд Голуб (1.12.1890 р. – 15.08.1891 р.) та Владислав Гадзінський (1.09.1891 р. – 15.01.1893 р.). Редакція та адміністрація газети до 15 грудня 1891 р. розташовувалася на вул. Академічній, 8 (зараз – просп. Т. Шевченка), а згодом її перенесли на вул. Коперника, 17.

«Czcionka» та «Przewodnik» – друковані видання профспілки львівських поліграфістів – бачимо серед перших періодичних органів в історії професійного спілчанського руху. Вони були найважливішими й довіреними інформаційними джерелами про стан справ у товаристві та події у світі, розвивали соціальну свідомість читачів та й самі розвивалися й удосконалювалися. Саме «Przewodnik» став першою ілюстрованою газетою Львова з-поміж інших видань [11, s. 34 – 35].

Особливо важлива роль «Букви» та «Провідника» в історії львівських друкарів полягає в їх

новаторському стилі. Газети створили на зразок друкарського журналу суспільного профілю. Публікували вони не тільки найактуальніші та найновіші матеріали, що стосувалися різних професійних питань, але вмщали інформацію про

профспілкове життя, складні умови праці та проживання львівських друкарів, виражали передові погляди редакторів, пов'язаних із робітничим рухом в Галичині та у світі, захищаючи інтереси й справи простих робітників.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Берест Р. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1817 – 1939 рр.) / Р. Берест. – Дрогобич, 1995. – 128 с.
2. Bednarski S. *Materiały do Historii o Drukarniach w Polsce a mianowicie o Drukarniach Lwowskich i Prowincjonalnych* / S. Bednarski. – Lwów, 1888. – 136 s.
3. Bednarski S. *Szanowny Czytelnicy* / S. Bednarski // *Czcionka*. – №52. – 23 grudnia 1876.
4. Bober A. *35-lecie naszego pisma* / A. Bober // *Ognisko: czasopismo dla spraw drukarskich i pokrewnych zawodów*. – №1. – styczeń 1930.
5. L.S. *Na rok 1872* // *Czcionka*. – №1. – 1 stycznia 1872.
6. *Od Redakcji* // *Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p.* – №22–23. – 15 grudnia 1889. .
7. *Od Wydawnictwa* // *Przewodnik: pismo fachowe dla spraw drukarsko-litograficznych*. – №7. – 1 grudnia 1892. .
8. *Pismo poświęcone sprawom drukarskim* // *Czcionka*. – №2. – 15 stycznia 1872. .
9. *Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p.* – №23–24. – 1 marca 1892. .
10. *Słowo od Redakcji* // *Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p.* – №1. – 15 stycznia 1889. .
11. Tadeusiewicz H. *Polskie czasopisma drukarskie XIX wieku (Stan zachowania i stan badań, charakterystyka bibliograficzno-typograficzna)* / H. Tadeusiewicz // *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, – 1979. – T.18/2. – S. 25-40.
12. *Złota Księga Związku Drukarzy Polskich i Pokrewnych Zawodów (dawniejszego Stowarzyszenia Drukarzy Polsk.) w Poznaniu*. – Poznań: Związek Drukarzy Polskich i Pokrewnych Zawodów, – 1921. – 166 s.
13. Zubalewicz L. *Do Szanownych kolegów* / L. Zubalewicz // *Czcionka*. – №12. – 30 kwietnia 1874.

REFERENCES

1. Berest, R. (1995) *Narysy istoriji profspilkovogho rukhu v Zakhidnij Ukraini (1817-1939 rr.)* [Essays on the history of the trade union movement in Western Ukraine (1817-1939 years.)]. Droghobych, 126 (in Ukrainian).
2. Bednarski, S. (1888) *Materiały do Historii o Drukarniach w Polsce a mianowicie o Drukarniach Lwowskich i Prowincjonalnych*. Lwów, 136 s. (in Polish).
3. Bednarski, S. (1876) *Szanowny Czytelnicy*. *Czcionka*, 23 grudnia, 52. (in Polish).
4. Bober, A. (1930) *35-lecie naszego pisma*. *Ognisko: czasopismo dla spraw drukarskich i pokrewnych zawodów*. styczeń, (1) (in Polish).
5. L.S. *Na rok (1872) 1872*. *Czcionka*, (1). (in Polish).
6. *Od Redakcji* (1889). *Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p.*, (22–23) (in Polish).
7. *Od Wydawnictwa* (1892) *Przewodnik: pismo fachowe dla spraw drukarsko-litograficznych*, (7). (in Polish).
8. *Pismo poświęcone sprawom drukarskim*, (1872). *Czcionka*, (2). (in Polish).
9. *Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p.*, (1892). (23–24). (in Polish).
10. *Słowo od Redakcji*, (1889). *Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych i t.p.*, (1). (in Polish).
11. Tadeusiewicz, H. (1979). *Polskie czasopisma drukarskie XIX wieku (Stan zachowania i stan badań, charakterystyka bibliograficzno-typograficzna)*. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. Warszawa, T.18/2., (25–40). (in Polish).
12. *Złota Księga Związku Drukarzy Polskich i Pokrewnych Zawodów (dawniejszego Stowarzyszenia Drukarzy Polsk.)* (1921). Poznań, 166. (in Polish).
13. Zubalewicz, L. (1874). *Do Szanownych kolegów*. *Czcionka*, (12). (in Polish).

Берест Ігор Романович – кандидат історичних наук, доцент
Українська академія друкарства
Адреса: 81131, с.Солонка, вул. Черемшини, 5
E-mail: Berestigor1@gmail.com

Berest Ihor R. – PhD in History, associate professor
Ukrainian Academy of Printing
Address: 5, Cheremshyny Street, village Solonka, 81131, Ukraine
E-mail: Berestigor1@gmail.com
ORCID 0000-0001-6141-4678

УДК 94: 930. 85(477) «1917»
doi: 10.15421/1717143

Основні напрями оновлення свят після повалення царизму (на матеріалах півдня України)

Ю. О. Матухно

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

За допомогою комплексу робіт проаналізовано загальні напрями оновлення свят після зречення Миколою II престолу та революційних подій 1917 р. Розглянуто особливості проведення перших постреволюційних свят, виокремлено особливості, фінансове забезпечення та їх соціальне сприйняття на півдні України. Продемонстровано святкові елементи, які зароджувалися та зникали в період політичних чварів та боротьби різних політичних сил. Акцентовано увагу на копіюванні релігійних традицій, модернізації у святковій культурі більшовиків, яка лише починала зароджуватися та сприйняття революційних зрушень церковними представниками. Виявлено перші кроки новоствореної влади в руслі антирелігійних зрушень у святковій культурі, які отримали один із перших проявів у 1920-х рр. Прослідковано взаємозв'язок свят між економічним становищем держави та вектори сприйняття святкових змін серед населення, у тому числі й нацменшин. Помічено, що свята відігравали роль ретрансляторів у суспільстві та дозволяли в максимально доступній, емоціональній формі донести провідні політичні ідеї більшовиків. На базі вивченого матеріалу виокремлено окремий вид післяреволюційного свята – визначально ідеологічний.

Ключові слова: свято; святкова політика; революція; святкова культура; радянська влада; більшовики; комуністи; ідеологія; СРСР; Україна

Main directions of renovation of holidays after the overthrow of tsarism (on materials of the South of Ukraine)

Y.O. Matuhno

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

Holidays, being in some measure a transfer between government and society, have undergone global changes. The South of Ukraine was the most politically beneficial and at the same time difficult to master. The indicated region was an ethnically colorful region with a large part of wealthy representatives of national minorities (Bulgarians, Gagauzas, Greeks, Jews, Germans, Tatars), who were acutely perceived by the Bolshevik innovations, especially those related to religion and the ritual sphere.

The dominant role in the calendar structure of the pre-revolutionary calendar was occupied by the religious (having the status of state) holidays and dates related to the royal family. It was they who determined the vectors of the transformational Bolshevik festive policy in the future. The swiftness of the decisions was provoked by several reasons. Firstly, the newly formed government sought maximum support of the population, since it understood that it was harder, traditional society was difficult to bend to its side, especially since then society was negatively affected by innovations, and secondly, by the will of the public and representatives of various socio-political forces consolidate the victory of the revolution. Therefore, the first and politically motivated, was the withdrawal of any celebrations associated with the royal family. With them was terminated by the decision of the Provisional Government of March 16, 1917

The second trend in the development of the Soviet festive calendar in the south of Ukraine was its gradual replenishment of holidays symbolizing the victory of the revolutionary movement and the working people (the «holiday of the revolution», May 1, November 7).

We were able to identify a definitely ideological type of holiday, which was saturated with patriotic content and had to support the revolutionary spirit in the masses. A vivid sign of the holiday was the use of traditional and religious forms of celebration: religious processions, parades, prayers, worship, as well as the involvement of previously prohibited forms: rallies, demonstrations, the use of red flags, slogans that demonstrated problems and aspirations of society.

Keywords: holiday; festive policy; revolution; festive culture; Soviet government; the Bolsheviks; Communists; ideology; The USSR; Ukraine

Цитування даної статті: Матухно Ю. О. Основні напрями оновлення свят після повалення царизму (на матеріалах Півдня України) / Ю. О. Матухно // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 22-29.

Citation of this article: Matuhno, Y. O. (2017). Osnovni napriamy onovlennia sviat pislia povalennia tsaryzmu (na materialakh Pivdnia Ukrainy) [Main directions of renovation of holidays after the overthrow of tsarism (on materials of the South of Ukraine)] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 22-29.

Received: 05.10.2017

Accepted: 07.11.2017

Основные направления обновления праздников после свержения царизма (на материалах юга Украины)

Ю. А. Матухно

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепр, Украина

В статье с помощью комплекса работ проанализированы общие направления обновления праздников после отречения Николаем II от престола и революционных событий 1917 г. Рассмотрены особенности проведения первых постреволюционных праздников, выделены особенности, финансовое обеспечение и их социальное восприятие на юге Украины. Продемонстрировано праздничные элементы, которые зарождались и исчезали в период политических распри и борьбы различных политических сил. Акцентировано внимание на копировании религиозных традиций, модернизации в праздничной культуре большевиков, которая только начинала зарождаться и восприятие революционных сдвигов церковными представителями. Обнаружены первые шаги вновь власти в русле антирелигиозных сдвигов в праздничной культуре, которые получили один из первых проявлений в 1920-х гг. Прослежены взаимосвязь праздников между экономическим положением государства и векторы восприятия праздничных изменений среди населения, в том числе и национальных меньшинств. Замечено, что праздники играли роль ретрансляторов в обществе и позволяли в максимально доступной, эмоциональной форме донести ведущие политические идеи большевиков. На базе изученного материала выделен отдельный вид послереволюционного праздника изначально идеологический.

Ключевые слова: праздник; праздничная политика; революция; праздничная культура; советская власть; большевики; коммунисты; идеология; СССР; Украина; Юг

Постановка проблеми. Лютневі та подальші революційні події 1917 р., що охопили всі сфери життя суспільства, знайшли своє відображення і в радянській святковій культурі, зміні святкового календаря. Свята, будучи певною мірою трансфером між владою та суспільством, зазнали глобальних змін. Звісно, що владна верхівка активно користувалась святковими елементами задля «ідеологічної шліфовки» населення, особливо опозиційно налаштованого, що були продуцентами критичних настроїв у суспільстві. Тим паче, що південь України в цьому сенсі був найбільш політично вигідним й водночас складним для опановування. Указаний регіон був етнічно строкатим регіоном із значною частиною заможних представників нацменшин (болгари, гагаузи, греки, євреї, німці, татари), що гостро сприймали більшовицькі нововведення, особливо ті, що стосувались релігії та обрядової сфери. Зацікавленість представників різних наукових напрямів, поява ряду праць, предметом дослідження яких є свята СРСР, спонукали нас до розгляду обраної теми. Тим паче, що південні території слабко представлені в доробках радянських науковців, а сучасні дослідники лише поверхово зачіпають святкову тематику.

Мета дослідження. Виявлення основних векторів оновлення свят після повалення монархії у 1917 р. на прикладі Півдня України.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання розгляду радянської святкової культури порушили радянські та іноземні дослідники (Я. Белоусов [3], А. Бенифальд [4], Б. Колоницький [9], М. Рольф [17]) та ін. Проте їх праці мають переважно оглядовий характер та територіально зосереджені на Росії. З огляду на це автор ставить за мету дослідити процеси оновлення свята на території півдня України в перші роки після повалення царизму.

Виклад основного матеріалу. Імперський

святковий календар упродовж ХІХ - початку ХХ ст. мав структуру, яка охоплювала урочистості: щорічні та разові, календарні, релігійні та світські, обов'язкові й необов'язкові, національні й місцеві, суспільні та особисті, політично забарвлені й нейтральні, а також такі, що відзначалися в усьому світі й визначалися за конфесійною, корпоративною ознаками. Сам по собі цей календар практично змінювався з 1905 р. до 1917 р. й мав такий вигляд: 1 січня – Новий рік; 6 січня – Богоявлення, або Хрещення Господнє; 2 лютого – Стрітєння Господнє; 10-11 лютого – Масляна, або Два дні Сирної седмиці (дата змінна); 25 березня – Благовіщення; 26 березня – Вхід Господній у Єрусалим; 2-8 квітня – Великодній тиждень (дата змінна); 23 квітня – тезоіменитство імператриці Олександри Феодорівни; 6 травня – народження імператора Миколи Олександровича; 9 травня – Святителя Миколи Чудотворця; 11 травня – Вознесіння Господнє (дата змінна); 14 травня – коронування імператора й імператриці; 21 травня – П'ятдесятниця, або День Св. Трійці (дата змінна); 22 травня – День Св. Духа (дата змінна); 25 травня – день народження імператриці Олександри Феодорівни; 29 червня – День Святих Апостолів Петра і Павла; 22 липня – тезоіменитство Марії Феодорівни; 30 липня – день народження цесаревича Олексія Миколайовича; 6 серпня – Преображення Господнє; 15 серпня – Успіня Пресвятої Богородиці; 29 серпня – Усікновення глави Св. Іоанна Предтечі; 30 серпня – благовірного кн. Олександра Невського; 8 вересня – Різдво Пресвятої Богородиці; 14 вересня – Воздвиження Хреста Господнього; 26 вересня – Апостола і Євангеліста Іоанна Богослова; 1 жовтня – Покрови Пресвятої Богородиці; 5 жовтня – тезоіменитство спадкоємця; 21 жовтня – сходження на престол Государя Імператора; 22 жовтня – Казанської ікони Божої Матері; 14 листопада

– день народження вдови імператриці; 21 листопада – введення в храм Пресвятої Богородиці; 6 грудня – Святителя Миколи Чудотворця та тезоіменитство Государя Імператора; 25-27 грудня – святкування Різдва Христового. За станом на березень 1917 р. загальна кількість усіх свят, залежно від території, налічувала більше ніж 100–120 днів на рік [151]. Домінуючу роль у цій структурі, як видно, займали релігійні (мали статус державних) свята та дати, пов'язані із царською родиною. Саме вони визначили вектори трансформативної більшовицької святкової політики в подальшому. Швидкоплинність рішень була спровокована кількома причинами. По-перше, новостворена влада прагнула максимальної підтримки населення, оскільки розуміла, що закореніле, традиційне суспільство важко було схилити на свій бік, тим паче що тодішнє суспільство негативно ставилось до нововведень, по-друге, бажанням громадськості та представників різних соціально-політичних сил закріпити перемогу революції. Тому першим і політично вмотивованим було вилучення будь-яких святкувань пов'язаних із царською родиною. Однак ще протягом певного періоду богослужіння й помини родини Романових все таки продовжувалися. Лише на початку березня 1917 р., після засідання вищого керівного органу РПЦ, було ухвалено резолюцію про припинення поминання династії Романових під час богослужіння, а Св. Синодом було прийнято ряд рішень щодо скасування згадок царської родини під час служб та початок поминання за молебнем Тимчасового уряду [2, с. 23, 29]. Остаточо з «царськими днями» в календарі було покінчено постановою Тимчасового уряду від 16 березня 1917 р. Проте, незважаючи на політичні перипетії та колізії у владних колах, що в цей час відбувалися на теренах колишньої Російської імперії у 1917 р., традиції релігійних та народних свят в Україні ще тривалий час зберігалися, а «гоніння на віру» не мали популярності [11, с. 56]. До того ж, з огляду на складну політичну ситуацію в державі й хитке становище більшовиків у суспільстві, святкування суто «червоних» свят було просто неможливим, оскільки більшість населення (селяни) до кінця березня - початку квітня навіть не знали нічого певного про переворот. Уся стара влада залишалася на місцях, священники все ще молилися за царя й поводитися так, ніби нічого не сталося [18, с. 288-290].

Як зазначав С. Аскольдов, революції готуються й нарастають зазвичай на ґрунті ослаблення релігійної свідомості, що і продемонстрували події 1917 р. Першим святом на території України, що зазнало революційної модифікації, стала православна Пасха 2 квітня 1917 р. Подібна хронологічна близькість релігійної

дати до недавніх бунтівних подій мала значний психологічний вплив на суспільство, яке отожнювало перші місяці панування нового ладу з «другою Пасхою», «пасхальною казкою», «народним самоочищенням», «пасхальним духом примирення» [3, с. 161-176.]. Святкування Великодня являло собою синтез релігійних та революційних складників. Повсюдно панувала атмосфера свята, вулиці прикрашали червоними прапорами, проводилися різного роду сходини, мітинги, виступи, хресні ходи із зображеннями царських осіб, ікон, активну участь у яких приймало духовенство [3, с. 249-251]. Зауважимо, що вищевказані дійства проходили поодинокі й не мали значної фінансової підтримки, оскільки інститут «червоної» святковості лише починав формуватись.

Більш активні згадки про святкування релігійних дат починаємо зустрічати лише у 1918-1919 рр., коли південь України перебував на роздоріжжі політичного вибору. Кожен повіт чи навіть селище підтримували різні політичні сили, а інколи громадяни взагалі не бажали визнавати ту чи іншу владу й опозиційно ставились до всіх урядів. У містах же, де більшовики закріплювали за собою владу, свята намагались певним чином «модернізувати». Зокрема, Катеринославським губкомом уже в березні 1918 р. було прийнято рішення щодо відміни святкування Масляної, бо це був «...час, коли пролетаріат напружує всі сили в боротьбі з економічною розрухою в республіці» та «коли кожна година роботи є цінною». Проте населення не бажало підтримувати владних рішень та ігнорували роботу на підприємствах в цей день [4]. Настрій і ставлення до всього, що не входило у вузько-догматичне коло більшовиків, яскраво висловив матрос Железняков на з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів (відкритого 11 січня 1918 р.). Він зазначив, що більшовики готові розстріляти не тільки 10 тисяч, але й мільйон народу, щоб розтрощити всяку опозицію. Майбутній соратник Ф. Дзержинського, чекіст Рогов, у своєму щоденнику того періоду записав: «Одного не зрозумію: червона столиця і церковний дзвін?! Чому мракобіси на волі? На мій погляд: попов розстріляти, церкви під клуб – і кришка релігії» [20].

Натомість далеко не всі революційно налаштовані люди прагнули до усунення релігійної складової частини із суспільного життя. Більшість громадян не ставили за мету докорінно ламати систему суспільних і державних зв'язків з нею. Глибоко не замислюючись над питанням про ідеальну модель державно-церковного співіснування, вони, як і раніше, вважали церкву природним елементом духовного життя та суб'єктом людських стосунків. Особливо яскраво це характеризують документи селян-

ського повстанського руху. Військовий комісар М. Полонський, який пов'язав свою кар'єру з махновським повстанським рухом, запроваджуючи комендантський час на території Велико-го Токмака та його околиць напередодні Пасхи 1919 р., був свідомий цього. Його наказ, що застерігав про покарання всіх порушників «за всією суворістю законів військово-революційного часу», завершувався словами: «Всеношна служба і освячення Пасхи дозволяється» [13, с. 165 – 173].

Другою тенденцією в процесі розвитку радянського святкового календаря на теренах півдня України було його поступове поповнення святами, що символізували перемогу революційного руху та трудящих. 5 березня 1917 р. виконком Петрограда розглядав питання щодо проведення офіційного свята на честь перемоги Лютневої революції. У результаті дискусій була прийнята резолюція, у якій зазначалося: «Провести 10 березня 1917 р. урочисті громадянські похорони товаришів, що пали за свободу та визначити день 10 березня – днем спогадів жертв Революції». Проте в результаті дискусії серед урядових представників дату перенесли на 23 березня [15, с. 24, 143]. У більшовицькій газеті «Голос правди» підкреслювали історичне значення свята: «Цей день жертв революції повинен бути святом свят із століття в століття, до тих пір, доки на землі будуть вільні люди» [14, с. 101]. Досить символічне визначення, оскільки після жовтневого перевороту такого значення набуде 7 листопада (за новим стилем).

На наш погляд, саме 5 березня 1917 р. можна вважати відліком формування нової святкової культури, бо саме у вказаному документі йдеться про офіційний дозвіл підготовки святкування. Цікавим є той факт, що на території Росії «свято революції» та «день пам'яті жертв революційного руху» не були тотожними святами й відмічались у різні дні – 12 березня та 23 березня (5 квітня за новим стилем), а на території Південної України «свято революції» в «чистому» вигляді пройшло лише в березні 1918 р. Виняток становлять події, що розгорнулись у кількох південних містах під час святкових дій 10 (23) березня 1917 р. Так, у Севастополі провели урочисте перезахоронення останків 11 матросів, розстріляних в 1912 р., а повторне перепоховання праху лейтенанта Петра Шмідта та трьох його товаришів по службі на Чорноморському флоті стало подією майже державного масштабу. В Одесі останки лейтенанта зустрічало мало не все населення міста з архієрейським хором, з архієпископом Херсонським та Одеським, який особисто відслужив урочисту панахиду, а мітинги тривали весь день. У Севастополі ж учасниками скорботної церемонії було фактично все місто. Їм салютували кораблі Чорноморського

флоту з приспущеними прапорами, а на флагмані було піднято сигнал «Вічна пам'ять борцям за свободу, полеглим в 1905 р.». Урочисту процесію очолював тоді особисто командувач флотом, майбутній лідер Білого руху адмірал О. Колчак [19].

Участь духовенства у революційному святі 1917 р. була, по суті, першим та останнім прикладом взаємодії світської та церковної влад. Після остаточної перемоги більшовиків та початку докорінних соціально-економічних, культурних змін у країні протиріччя, розбіжність поглядів між їх представниками звели нанівець комунікаційні дії в святкових урочистостях.

Без урахування чіткої встановленої дати урочистості «свята революції» на території України проходили із запізненням (наприклад, одне з останніх зафіксованих святкувань припадає на 6 червня у с. Новоолександрівка Волоської волості Катеринославського повіту) та йменувались по різному – «дні свободи», «дні пам'яті жертв визвольного руху», «дні революції», «Свято братання армії з народом» (Катеринослав) [6, с. 323].

Такі хронологічні прогалини були спричинені кількома факторами. По-перше, нерозумінням й дезорієнтацією громадян в суспільно-політичних реаліях, по-друге, фінансовою скрутою [1, с. 132; 3, с. 249-251; 7, с. 119]. Проте «дні свободи та пам'яті борців» пройшли по усім великим містам Південної України (Кривому Розі, Павлограді, Новомосковську, Одесі, Катеринославі).

Як бачимо, «дні революції» містили в собі не лише світські, а й релігійні заходи. Участь у святковостях духівництва бентежило дезорієнтоване населення. З одного боку, церква, прагнучи до розриву пут залежності від влади, намагалася якомога швидше схилити населення до визнання Тимчасового уряду, інколи навіть не пояснюючи людям необхідності визнання нової державної сили. Часто це проявлялось під час святкових дій, коли нерідко присягали на вірність новоствореному врядуванню. Водночас легка відмова церковних служителів від клятви «на вірнопідданість» царю викликала в однієї частини населення недовіру до духівництва, що поглиблювало розгубленість, а іншій надавала впевненості в правильності вибору, адже своєю підтримкою нової влади церква створювала важливу передумову до її визнання.

На думку дослідника М. Бабкіна використання релігійних обрядів дозволяло збирати під церковні хоругви народні маси, оскільки більшість населення охочіше йшла на хресні ходи, аніж на будь-які світські засідання, паради та демонстрації [6, с. 329]. Ця ситуація, на наш погляд, була спричинена переважанням віруючих серед населення в масах, до того ж участь пред-

ставників церкви слугувала додатковим фактором формування особистісного ставлення людей до нових свят.

Проведення владою урочистостей дозволяло на хвилі піднесення та всезагальної ейфорії наблизитись до народу та донести власні ідеї, погляди у максимально доступній формі. Ставка на емоційність заходів була цілком виправдана, ураховуючи, що «стомлені від кризових явищ в економічній, політичній та соціальній сферах люди із радістю йшли на народні гуляння, бо вони створювали ілюзію радості, єднання та згуртування революційного населення...» [5, с. 199]

Гадаємо, участь населення у святкуваннях була обумовлена не в останню чергу асоціативним образом майбутнього – якомога скорішого закінчення воєнних дій, розпочатих «старою» владою. Участь у парадах військових підсилювала ці прагнення. Одним із стимулів, що спонукав народ до участі в перших революційних святкових діях, були буденний клопіт та життєві дрібниці. Ми, у свою чергу, вимушені не погодитися з цією тезою, оскільки протиставлення повсякденності є основою будь-якого свята.

Святкування «днів свободи» ознаменувало появу нового, першого в майбутній системі радянської святкової культури, виду свята – визначально ідеологічного. Для нього були характерними запозичення дореволюційного державного свята, а саме його релігійної складової частини. Вони стали частиною святкових дій на кшталт хресних ходів, молебнів, участь представників світської та церковної влади в заходах. Проте мали місце й зміни, продиктовані самим революційним часом: мітинги, масові демонстрації, які були заборонені в царський період та призводили до сутичок людей із представниками влади та охорони порядку. Наприклад, першотравневі демонстрації 1912 р. в Єлисаветграді, Катеринославі, Костянтинівці, Маріуполі, Миколаєві, Нижньодніпровську та Одесі супроводжувались масовими сутичками з поліцейськими та страйками. Із кожним наступним роком кількість сутичок та їх учасників зростали: в 1913 р. у 62 політичних зіткненнях брало участь 23,5 тис. робітників, у 1914 р. – 65 і 30 тис. відповідно [12]. Революційне свято мало інакше ідеологічне значення, оскільки підкреслювало невірність старої влади й водночас символізувало перемогу революційного руху та початок нового життя. Свято повністю змінило колористику, оскільки відтепер повсюдно майоріли червоні стяги (над Брянським заводом уперше підняли червоний прапор уже напередодні першотравневої «маївки» 1913 р. у Катеринославі) [8, с. 4]. Таким чином, перша революційна дата стала своєрідним симбіозом старих та нових традицій.

Поява нових загальнодержавних свят поставила на порядок денний вирішення питань долі колишніх свят. Тому 16 березня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду було прийнято рішення про відміну так званих «царських днів». Такі дії влади були виправданими з кількох причин. По-перше, після краху монархії, «царські дні», що були вихідними за умов воєнного часу, складного соціально-політичного положення, економічного становища та кількості воскресних, релігійних днів, у державі ставали абсолютно неприйнятними; по-друге, нові умови поклали край усталеному часом календарю та практично позбавили країну всіх світських свят. Саме такі обставини спонукали нову владу до створення власних свят, щоб не лише замінити «імперські свята», а й продемонструвати остаточну перемогу революції.

Деякі дослідники радянського часу (А. Верещагіна, В. Руднєв) вважають, що відміна «царських днів» відбулася лише в 1920 р. Змушені не погодитись з ними, оскільки після зречення Миколою II влади свята, пов'язані із родиною Романових, втратили актуальність. До того ж, як зазначалося, уже 7-8 березня 1917 р. Синод прийняв рішення про скасування поминання царської родини. Останнє мало важливе практичне значення, оскільки під час «царських днів» влаштовувались молитви за Романовими. Тому відміна молебнів лишала «царських днів» і їх релігійної складової частини.

Проект нового календаря був запропонований Синодальним обер-прокурором А. Карташевим 3 серпня 1917 р. і містив такі доповнення до наявного: 19 лютого – день звільнення селян від кріпацтва (1861), 27 лютого – день Великої Російської Революції, у який народ в особі Виконавчого комітету Державної думи взяв владу в свої руки (1917), 17 жовтня – день встановлення в Росії першого конституційного ладу (1905) та День робітників – 18 квітня (1 Травня). Останній був оголошений у державних установах вихідним днем, проте не був внесений до загального списку, оскільки був визнаний партійним святом соціал-демократів-інтернаціоналістів [6, с. 347]. Розробка підлягала детальному вивченню, тому затвердження кінцевої версії перенесли на жовтень, але погіршення соціально-політичного становища в країні не дало змоги завершити справу.

Незадовго до щорічних «маївок» 6 квітня 1917 р. Виконавчим комітетом Петроради було прийнято рішення про святкування Дня робітників (1 Травня). У зв'язку з календарною різницею з Європою, святкування перенесли на 18 квітня. Щорічне святкування зацікавлювало собою все більше людей, що за імперського часу призводило до хвилювань та сутичок з

охоронцями порядку. Нерідко напередодні травневих зустрічей влаштовували залякування, демонстративні арешти, а під час самого свята – звичною справою були арешти та розгін демонстрантів. Прикладом можуть слугувати першотравневі події, що розгортались на Катеринославщині, де 3 тис. робітників припинили роботу влаштувавши демонстрацію на околицях міста, яку розігнала поліція. До страйкарів приєдналися робітники бетонно-цегляного та чавуноливарного заводів, механічного цеху трубопрокатного заводу, частина трамвайників та працівники доменного цеху Брянського заводу [9; 12].

Супротив влади та агресивні дії не лише не протидіяли поширенню свята та його ідей, а ще більше стимулювали людей до активності, вбачаючи у святі ототожнення героїзму, жертвості та прагнення свободи. Зважаючи на свій бунтівний характер, котрий проявлявся не лише в «маївках», мітингах, свято знаходило своє відображення в антиурядових виступах, заворушеннях та непокорі в місцях позбавлення свободи [10, с. 4]. Тому навіть Тимчасовий уряд дав згоду на проведення першотравневих заходів лише за кілька днів до свята.

18 квітня 1917 р. повсюдно відбулись святкові урочистості, що включали в себе масові демонстрації, мітинги та збори з музично-співочим супроводом учасників. Перш за все лунали революційні пісні на кшталт «Марсельези» та «Інтернаціоналу», майоріли червоні прапори, лунали гасла, що наочно демонстрували прагнення народу до миру та соціально-економічної стабільності: «Геть війну!», «Мир за будь-яку ціну!», «За оборону Батьківщини!», «Війна війні!», «Хай живе мир та міжнародне братерство народів!», «Хай живе 8-мигодинний робочий день!» тощо. Масові народні ходи пройшли в Катеринославі, Херсоні, Миколаєві та інших містах.

Одеські урядовці навіть створили комісію з підготовки до свята. У комісії спочатку виникла деяка непевненість в успішному проведенні демонстрації, бо не було відомо про настрої деяких військових частин і в тому числі терських козаків. Але тут і знадобилися, як пише дослідниця Н. Рязанова в статті «Лопни, але тримай фасон», опублікованій в альманасі «Дерибасівська-Рішельєвська» за 2011 р., одеське вміння інтригувати публіку для цілей агітаційної роботи з масами. Якийсь товариш Берман на Думській площі здійснив на «Пам'ятник праці» такий хепенінг: на п'єдесталі купою лежали колеса та частини машин, серед яких гордо стояли, осяяні червоними прапорами, живий солдат, робітник і матрос. З одного боку п'єдесталу –

молот і ковадло, швачка, що строчить на швейній машинці, та шевці, що працюють. З іншого боку – біля серпа й молота стоять селянки зі снопами. Демонстрація, до слова, яку приймав М. Маркс, пройшла на диво добре. Увечері свято відвідали тарські козаки і навіть перед трибуною продемонстрували джигутівку. За спогадами учасниці подій Н. Улановської, перший і останній раз усі соціалістичні та ліберальні сили без національних та соціальних відмінностей виступили єдиним фронтом на підтримку завоювань Лютневої революції. У демонстрації брав участь кожен четвертий дорослий житель міста та навіть кримінальні авторитети. Мишко Япончик демонстративно заявив, що «у цей час (1 Травня) вони (злочинці) будуть вести себе поджентльменськи».

Суспільно-політичні зміни, що приніс «великий жовтень», майже не торкнулися української традиційної святкової культури. На наш погляд, така пасивність була обумовлена наявністю більш значущих проблем у країні, адже уряд остаточно не був сформований, економіка перебувала в кризовому стані, гостро стояло вирішення аграрного, продовольчого питань, припинення воєнних дій, модернізації та ліквідації відставання країни від передових країн Заходу. Тому політика святкових нововведень відходила на другорядні позиції.

Висновки. Лютневі події 1917 р. призвели до кардинальної зміни в політичному житті колишньої Російської імперії, що спричинило зміну економічних, соціальних та культурних орієнтирів. Саме глобальні зрушення стали каталізатором трансформації традиційної української культури та її синтезу з подальшими святковими новаціями влади. Унаслідок впливу розпочалась реорганізація календаря, проведення яскравих урочистостей, використання революційних форм участі населення у святкових заходах. Такі дії заклали основу для розвитку нових державних свят.

Ми змогли виокремити визначально ідеологічний вид свята, котрий був насичений патріотичним змістом та мав підтримувати революційний дух у масах. Яскравою ознакою свята було використання традиційних та релігійних форм святкування: хресні ходи, паради, молебні, богослужіння, а також залучення раніше заборонених форм: мітинги, маніфестації, використання червоних прапорів, гасел, що демонстрували проблеми та прагнення суспільства. Також слід зазначити, що владою використовувалися свята, тісно пов'язані з воєнними діями на території країни, що демонструвало брак самобутніх свят нового політичного порядку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. 1917 год в деревне: Воспоминания крестьян. – М.: Политиздат, 1967 – 147 с.
2. Бабкин М. А. Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии (начала XX века – конец 1917 года) / М. А. Бабкин. – М.: Индрик, 2007. – 532 с.
3. Белоусов Я. П. Праздники старые и новые / Я. П. Белоусов. – Алма-Ата.: Казахстан, 1974. – 214 с.
4. Бенифанд А. В. Праздник: сущность, история, современность / А. В. Бенифанд. — Красноярск.: Издательство Красноярского университета, 1986. – 141 с.
5. Городченко В. Ностальгия: как сложилась традиция майских праздников в Днепре / В. Городченко. – Режим доступа: <https://gorod.dp.ua/news/131220>
6. Еремеева А. Н. «Под рокот гражданских бурь...» (Художественная жизнь Юга России в 1917-1920 гг.) / А. Н. Еремеева. – СПб.: Нестор, 1998. – 358 с.
7. «Православна церква за умов державного атеїзму: перший досвід співіснування в Запорізькому регіоні 1918 – 1920 рр. / О. М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XVIII. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – С.165–173
8. Календарь русской революции – Петроград.: Политиздат, 1917. – 343 с.
9. Колоницкий Б. И. Символы власти и борьба за власть. К изучению политической культуры Российской революции 1917 года / Б. И. Колоницкий. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2001. — 350 с.
10. Короленко В. Дневник. Письма. 1917 – 1921 / В. Короленко. – М.: Советский писатель, 2001. – 544 с.
11. Луначарский А. В. О театре и драматургии [Электронный ресурс] / А. В. Луначарский // Русский дореволюционный и советский театр. – М., 1958. – Т. 1 – Режим доступа: <http://lunacharsky.newgod.su/lib/o-massovyh-prazdnestvah> Т 1.
12. Милько В. І. Управління навчальними округами України напередодні та в роки Першої світової війни / В. І. Милько // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2014. – № 23. – С. 77-91.
13. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства/ Б. Н. Миронов – СПб.: Дм. Буланин, 1999 – 406 с.
14. Нетребский В., Шерстобитов В. Как «маялись» одесситы в 1917 году / В. Нетребский, В. Шерстобитов// Одесские новости. – Режим доступа: <http://odessa-life.od.ua>
15. Петроградский Совет рабочих и солдатских, депутатов. Протоколы заседаний. – М.: Государственное издательство, 1925. – 376 с.
16. Приднепровский край. – Екатеринослав, 1917. – № 6150 – С.3
17. Рольф М. Советские массовые праздники / М. Рольф. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 439 с.
18. Русские: народная культура (история и современность). – Т. 4: Общественный быт. Праздничная культура / отв. ред. И. В. Власова. – М., 2000. – 368 с.
19. Савченко В.А. Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920 / В. А. Савченко – Одесса: Оптимум, 2008. – 331 с.
20. Степанов (Русак) В. Свидетельство обвинения. Церковь и государство в Советском Союзе / В. Степанов (Русак). – М.: Частр., 1980. – 352 с.

REFERENCES

1. 1917 god v derevne: *Vospominaniya krest'jan*. Politizdat, Moscow (in Russian).
2. Babkin, M. A. (2007). *Duhovenstvo Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi i sverzhenie monarhii (nachala XX veka – konec 1917 goda)* [The clergy of the Russian Orthodox Church and the overthrow of the monarchy (the beginning of the twentieth century - the end of 1917)]. Moscow: Indrik. (in Russian).
3. Belousov, Ja. P. (1974). *Prazdniki starye i novye* [Holidays old and new]. Alma-Ata: Kazahstan. (in Russian).
4. Benifand, A. V. (1986). *Prazdnik: sushhnost', istoriya, sovremennost'* [Celebration: essence, history, modernity]. Krasnojarsk: Izdatel'stvo Krasnojarskogo universiteta. (in Russian).
5. Gorodchenko, V. (2017). *Nostal'gija: kak slozhilas' tradicija majskih prazdnikov v Dnepre* [Nostalgia: how the tradition of the May holidays in the Dnieper]. Regime to ecess: <https://gorod.dp.ua/news/131220> (in Russian).
6. Eremeeva, A. N. (1998). *Pod rokot grazhdanskih bur'...» (Hudozhestvennaja zhizn' Juga Rossii v 1917-1920 gg.)* [«Under the roar of civil storms ... » (Art life of the South of Russia in 1917-1920)]. Sankt-Peterburg: Nestor. (in Russian).
7. Ignatusha, O. M. (2004). *Pravoslavna cerkva za umov derzhavnogo ateizmu: pershij dosvid spivisnuvannja v Zaporiz'komu regioni 1918 – 1920 rr.* [Orthodox Church for the minds of the state atheism: the first dovsid співіснування в Запорізькому регіоні 1918 - 1920 pp.] *Naukovi praci istorichnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo derzhavnogo universitetu.* (XVIII). 165 –173 (in Ukrainian).
8. *Kalendar' russkoj revoljucii* [Calendar of the Russian Revolution] (1917). Petrograd: Politizdat. (in Russian).
9. Kolonickij, B. I. (2001). *Simvoly vlasti i bor'ba za vlast'. K izucheniju politicheskoj kul'tury Rossijskoj revoljucii 1917 goda* [Symbols of power and the struggle for power]. Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin. (in Russian).
10. Korolenko, V. (2001). *Dnevnik. Pis'ma. 1917-1921.* [A diary. Letters. 1917-1921] Moscow: Sovetskij pisatel. (in Russian).
11. Lunacharskij, A. V. (1958). *O teatre i dramaturgii* [About theater and drama]. Moscow. Regime to ecess: <http://lunacharsky.newgod.su/lib/o-massovyh-prazdnestvah> (in Russian).
12. Mil'ko, V. I. (2014). *Upravlinnja navchal'nimi okrugami Ukraїni naperedodni ta v roki Pershoї svitovoї vijni Problemi istorii Ukraїni XIX poch. XX st.* [Management of the nachalnimi okrugs of Ukraine in the rock of Pershoto svitovo vinyi] (23). 77-91(in Ukrainian).

13. Mironov, B. N. (1999). *Social'naja istorija Rossii perioda imperii (XVIII - nachalo XX v.): Genezis lichnosti, demokraticeskoj sem'i, grazhdanskogo obshhestva i pravovogo gosudarstva [Social history of Russia during the period of the empire]*. Sankt-Peterburg: Dm. Bulanin. (in Russian).
14. Netebskij, V. & Sherstobitov V. (2016). *Kak «majalis'» odessity v 1917 godu [How the Odessa citizens «languished» in 1917]*. Regime to ecess: <http://odessa-life.od.ua> (in Russian).
15. *Petrogradskij Sovet rabochih i soldatskih, deputatov. Protokoly zasedanij [Petrograd Soviet of Workers 'and Soldiers' Deputies. Minutes of meetings]*. (1925). Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo. (in Russian).
16. *Pridneprovskij kraj (Ekaterinoslav) [Pridneprovsky region.]*. (1917). (6150), 3 (in Russian).
17. Rol'f, M. *Sovetskie massovyje prazdniki [Soviet mass holidays]*. (2009). Moscow: Rossijskaja političeskaja jenciklopedija (ROSSPJeN). (in Russian).
18. *Russkye: narodnaia kultura (ystoryia y sovremennost). T. 4: Obshchestvennyi byt. Prazdnychnaia kultura [Russians: folk culture (history and modernity). T. 4: Public life. Festive culture]*. (2000) Moscow. (in Russian).
19. Savchenko, V.A. (2008). *Odessa v jepohu vojn i revoljucij. 1914-1920 [Odessa in the era of wars and revolutions]*. Odessa: Optimum. (in Russian).
20. Stepanov (Rusak), V. (1980). *Svidetel'stvo obvinenija. Cerkov' i gosudarstvo v Sovetskom Sojuze [Evidence of prosecution. Church and State in the Soviet Union]*. Moscow: Chastr. (in Russian).

Матухно Юлія Олександрівна – аспірант
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Адреса: 49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72
E-mail: jmatukhn@ukr.net

Matuhno Yulia O. – post-graduate student
Oles Honchar Dnipro national university
Address: 72, Gagarin Av., Dnipro, 49010, Ukraine
E-mail: jmatukhn@ukr.net
ORCID 0000-0002-8752-1049

Аналіз результативності австро-угорської та російської пропаганди на Південно-Західному фронті Першої світової війни

О. В. Мосієнко

Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, Україна

УДК 94 (477) +32.019

doi: 10.15421/1717144

Розглянуто проблеми оцінювання ефективності австро-угорської та російської пропаганди часів Першої світової війни. На підставі результатів порівняльного аналізу інформаційного протистояння між Російською та Австро-Угорською імперіями запропоновано такі критерії оцінювання результативності: масштаби охоплення аудиторії, цільові групи та ефективність заходів контрпропаганди. Різноманіття засобів та прийомів пропагандистського впливу відображало тогочасний технічний та суспільно-політичний розвиток країн.

Кількість матеріалів, що носила ідеологічне навантаження, обчислюється сотнями тисяч. Основною формою пропаганди залишалася друкована продукція. Встановлено, що вже в 1914 р. у військовослужбовців на передовій сформувалися певні настанови щодо супротивника. Пропаганда виконала своє завдання із формування образу ворога.

Значні успіхи в інформаційному протистоянні на початку війни демонструвала Росія. Цьому сприяла ідеологія панславизму й військові перемоги на фронті. Причини більшої ефективності пропагандистської діяльності Австро-Угорщини та Німеччини в другій половині війни можна пояснити насамперед гостротою внутрішньої кризи в Російській імперії.

Аналіз матеріалів з досліджуваної теми дозволяє констатувати, що пропаганда набула статусу потужної зброї міждержавних протистоянь в умовах Першої світової війни.

Ключові слова: панславизм; ідеологія; інформаційний вплив; агітація; контрпропаганда; цензура; плакати; листівки; прокламації

Analysis of effectiveness the Austro-Hungarian and Russian propaganda in the South-Western Front of the World War I

O. V. Mosienko

Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine

The article analyzes the impact of information war effectiveness as a key component of the armed conflict between the Austro-Hungarian and Russian empires. In the article an analysis of materials that speaks for actions of Russian and Austro-Hungarian side is presented.

The criteria of informational influence effectiveness are the following: the amount of propaganda produce; counter-propaganda measures; reaction of the authorities, population and target groups to hostile informational impact. Common and specific points are revealed in the actions of both empires in the course of information warfare. The most effective means of internal propaganda were posters and postcards. All kinds of text messages, such as leaflets, manifestos and proclamations are considered to be an effective type of external propaganda. In order to continue an information warfare propagandists had to study the audience. The scope of target groups is achieved by the amount of materials, but big quantity does not guarantee the result. The evaluation of propaganda effectiveness is extremely difficult. Human behavior is influenced by various factors: education, group and social values, instincts. Agitation may be only a special factor that provides the visible consequence of the decision taken earlier. The effectiveness of enemy propaganda can be estimated by the measures that were taken by the object of information warfare – civil and military authorities of the country. These measures varied – starting with censorship, reinterpretation of enemy communications in another perspective to the penalty for spreading enemy propaganda. In the beginning of the war the direct witnesses and participants of events celebrated the success of the official propaganda. The analysis of the sources of personal origin suggests that in most cases hostile propaganda was perceived as misleading because it is considered to be «foreign». Another specific measure to counteract enemy propaganda was redeployment of military units, whose loyalty and stability was questioned. «Slavic» regiments of the Austro-Hungarian army were sent to Italian front, the Russian units with Polish contingent were sent to the Caucasian front. The national question was widely used by both empires. «Slavic issue» of Russian propaganda has succeeded in the first stage of the war. However after the establishment of positional front, the Austro-Hungarian propaganda means were more effective. The findings received will deepen knowledge concerning the confrontation between the Austro-Hungarian and Russian empires that occurred before and during the World War I.

Keywords: panslavism; ideology; information influence; agitation; counterpropaganda; censorship; posters; leaflets; proclamations

Цитування даної статті: Мосієнко О. В. Аналіз результативності австро-угорської та російської пропаганди на Південно-Західному фронті Першої світової війни / О. В. Мосієнко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 30-35.

Citation of this article: Mosienko, O. V. (2017). Analiz rezultatyvnosti avstro-uhorskoj ta rosijskoj propahandy na Pivdenno-Zakhidnomu fronti Pershoj svitovoi viiny [Analysis of effectiveness the Austro-Hungarian and Russian propaganda in the South-Western Front of the World War I] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 30-35.

Received: 06.10.2017

Accepted: 07.11.2017

Анализ результативности австро-венгерской и российской пропаганды на Юго-Западном фронте Первой мировой войны

А. В. Мосиенко

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Житомир, Украина

Статья посвящена проблемам оценки эффективности австро-венгерской и российской пропаганды времен Первой мировой войны. На основании результатов сравнительного анализа информационного противостояния между Российской и Австро-Венгерской империями, предложены следующие критерии оценки результативности: масштабы охвата аудитории, целевые группы и эффективность мероприятий контрпропаганды. Многообразие средств и приемов пропагандистского воздействия отражало техническое и общественно-политическое развитие стран того времени.

Количество материалов, носивших идеологическую нагрузку, исчисляется сотнями тысяч. Основной формой пропаганды оставалась печатная продукция. Установлено, что уже в 1914 г. у военнослужащих на передовой сформировались определенные установки о противнике. Пропаганда выполнила свою задачу по формированию образа врага.

Значительные успехи в информационном противостоянии в начале войны демонстрировала Россия. Этому способствовала идеология панславизма и военные победы на фронте. Причины большей эффективности пропагандистской деятельности Австро-Венгрии и Германии во второй половине войны можно объяснить, прежде всего, острой внутренней кризиса в Российской империи.

Анализ материалов по исследуемой теме позволяет констатировать, что пропаганда получила статус мощного оружия межгосударственных противостояний в условиях Первой мировой войны.

Ключевые слова: панславизм; идеология; информационное воздействие; агитация; контрпропаганда; цензура; плакаты; листовки; прокламации

Постановка проблеми. Інформаційна ера встановлює свої правила співіснування держав, які за різних політичних та соціально-економічних обставин використовують як відверті, так і приховані маніпулятивні та пропагандистські прийоми у ЗМІ для формування одних стереотипів та руйнування інших. У момент загострення міжнародних відносин пропагандистська машина включається в роботу на повну силу. Значення пропаганди як основного інструменту інформаційного протистояння суттєво зростає в періоди війни, оскільки за силою свого впливу вона не поступається, а в деяких випадках перевищує ефективність зброї. Владні структури, військове керівництво намагаються встановити максимальний контроль за інформацією, її інтерпретацією та особливостями поширення.

Аналіз досліджень і публікацій. Інформаційній війни, аналіз методик їх проведення стали предметом дослідження в монографіях та статтях Г. Почепцова [12], Й. Саєвича [14]. Г. Почепцов – теоретик питань інформаційних і психологічних війн. Специфіку пропаганди серед військовопозбавлених в роки Першої світової війни досліджує Й. Саєвич.

Серед сучасних зарубіжних дослідників особливостей австро-угорської та російської пропаганди варто виокремити О. Асташова [2], Д. Гужву [7]. О. Асташов аналізує специфіку пропаганди на Східному фронті, розкриваючи організацію, методи, масштаби й механізми пропаганди в роки Першої світової війни. Д. Гужва розглядає розвиток російської військової періодики в роки Першої світової війни, зазначаючи недоліки й помилки, які знижували її ефективність. Перспективним залишається комплексне дослідження інформаційного протистояння між Російською та Австро-Угор-

ською імперіями на українських теренах, порівняльний аналіз із залученням архівних матеріалів, що стосуються австро-угорської армії. Варто звернути увагу на лінгвістичні та суто технологічні аспекти пропаганди. В умовах Першої світової війни подібні методики та технології часто апробувалися уперше. «Білою плямою» залишається вивчення контрпропаганди, яке набуло надзвичайно великого значення під час війни.

Метою роботи є аналіз ефективності пропаганди в роки Першої світової війни між Росією та Австро-Угорщиною.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб інформаційний вплив досяг своєї мети, імперіям, які воюють, необхідно було дотримуватися певних умов. У цьому випадку критеріями успішності інформаційного впливу обрані: обсяг пропагандистської продукції; методи ворожого режиму з протидії пропаганді; реакція влади, населення та цільових груп на ворожий інформаційний вплив.

Щоб донести потрібну інформацію до цільових груп, а ними стали власне населення та армія, ворожі армія та населення, союзні й нейтральні держави, потрібно було розширити об'єми впливу пропаганди. Це досягалося за рахунок кількості пропагандистських матеріалів.

Для агітаційного впливу на власне населення найбільш ефективним засобом виявилися плакати та поштові листівки. Для заохочення купівель підданими торгових цінних паперів, військових облігацій, у Росії та Австро-Угорщині використовували мистецтво плакату. Так, у Росії загальний тираж тільки одних плакатів із військової позики 1916 р. – початку 1917 р. перевищив 2 млн екземплярів. Опосередковано висновки про ефективність такої візуалізації можна зробити на основі виручки, яка за першим випуском військової позики 1916 р. ста-

новила 1,5 млрд руб., а за другим – 1,6 млрд руб. [5, с. 85 – 86].

Для впливу на ворожу армію й населення використовували передусім відозви та прокламації. Уже в середині серпня 1914 р. у Києві було надруковано 48 тисяч відозв Карпато-руського визвольного комітету до населення Галичини [2]. У відповідь австрійці випустили брошуру про російські звірства тиражем 50 тисяч примірників, які 22 січня 1915 р., у річницю «Кривавої неділі», почали розповсюджувати від імені «Російської народної організації в Женеві». У російські окопи ці відозви доставлялися або розвідниками, або за допомогою дитячих повітряних куль [13, с. 101].

Союз визволення України, політична організація, створена в 1914 р. в Галичині, із дозволу австро-угорської військової влади долучилася до інформаційної кампанії, спрямованої проти Російської імперії. Цільовою аудиторією СВУ стали солдати-українці австро-угорської армії, росіяни та українці в складі російської армії, населення російської України [8, с. 64]. Видруковувались та розповсюджувались спеціальні пропагандистські матеріали, призначені для військовополонених. Наклад просвітницького часопису «Розвага» у фрайштадському таборі 1915 р. становив 2 тисячі примірників (на 18 тисяч полонених) [14, с. 12]. Великі тиражі не гарантували досягнення ефективності. Пропаганда повинна була швидко реагувати на зміну ситуації, швидко потрапляти до адресатів – особового складу військових частин. Російська армія мала проблеми із забезпеченням своєчасності надходження пропагандистської продукції [7, с. 37]. Тираж фронтних газет був невеликим. Так, найбільш поширений «Армійський Вісник» Південно-Західного фронту з серпня 1916 р. постачався в кількості 15 екземплярів на полк [3, с. 562]. Для ведення інформаційної війни пропагандистам потрібно було вивчати цільову аудиторію. Вплив друкованих ЗМІ на армійських читачів визначався за допомогою цензорів, які перевіряли пошту [3, с. 567]. Після вступу на територію Галичини російських військ, вивчення настроїв населення покладалося на жандармів [17, арк. 23].

Заходи контрпропаганди. Про ефективність ворожої пропаганди можна судити із заходів, до яких вдавалася цивільна й військова влада країни. Серед таких заходів можна назвати: цензуру, реінтерпретацію ворожих повідомлень у вигідному для себе ракурсі, покарання за розповсюдження ворожої пропаганди.

У Російській імперії заборонялося публічне озвучення чуток, не заснованих на офіційних даних, вигадок про невдалі дії й поведінку власних військ, розмови про стан армії [15, арк. 22, 168]. В імперії Габсбургів забороні підлягали будь-які повідомлення про сприятливі умови перебування в полоні військовослужбовців Австро-Угорщини, та вибіркове ставлення російської влади до військо-

вополонених певних національностей, насамперед слов'янських [10, с. 66].

Повністю забезпечити населення й армію від ворожого інформаційного впливу було неможливо, тому ще одним заходом контрпропаганди стала реінтерпретація ворожих повідомлень. Листівки, що розповсюджувалися австро-угорцями в прикордонних місцевостях Російської імперії, головним чином з аеропланів, друкувалися в російських виданнях із відповідним коментарем й акцентуванням на безграмотності й недбалості авторів австрійських відозв [6, с. 21].

Про значення, яке надавалося ворожим листівкам, можна судити за клопотаннями генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського. У межах повітів генерал-губернаторства знаходили прокламації, адресовані як місцевому населенню, так і російським військам. Г. Бобринський наказував негайно повідомляти про випадки виявлення австрійської пропаганди й пересилати знайдені прокламації для проведення слідства [16, арк. 2].

У Габсбурзькій імперії влада відразу розпочала репресії проти дійсних та уявних зрадників. Щодо жителів прифронтових провінцій Габсбурзької імперії, яких підозрювали в проросійських настроях, австро-угорці застосували смертні вирoki [20, с. 28]. Начальник Генерального штабу австро-угорської армії Конрад фон Гетцендорф зазначав, що русофільська пропаганда активно проводилася в мирний час, і тепер її наслідки ставлять під загрозу військові інтереси. Тому, на його думку, тільки радикальні заходи могли допомогти в протидії нелояльності місцевого населення [19, с. 65].

Оцінка ефективності сучасниками. Окремо слід відзначити оцінювання ефективності ворожого інформаційного впливу з точки зору безпосередніх учасників подій. Генерал від кавалерії О. Брусилов оцінював моральну підготовку до війни як незадовільну. Частково він пояснював це наявністю великої кількості етнічних німців в армії та державному апараті. Поповнення, які прибували на Південно-Західний фронт влітку 1914 р., не розуміли причин та цілей війни. Генерал Брусилов із розпачем констатував, що нижні чини в російській армії не розумілися на тому, хто такі слов'яни в цілому та серби, зокрема, задля захисту яких офіційно розпочалася війна [4, с. 74]. У представників офіційних кіл Російської імперії панували протилежні настрої. Так, член Державної думи Л. Велихов у листі брату після поїздки на фронт підкреслював, що у військах наявна воля до перемоги [18, арк. 142].

Термін «пропаганда» в той час застосовувався щодо ворожої діяльності, внутрішньої антивійськової та антиурядової активності. Свою інформаційну активність пропагандою не називали. Причому підкреслювалося, що непевні спроби ворожої пропаганди не зустрічають підтримки у військах. А в ситуації початку Першої світової війни й перших

перемог деяким російським політикам здавалося, що патріотичні настрої у військах будуть тривалими й дозволять перемогти [18, арк. 142].

Тактичний рівень пропаганди передбачав також інформаційне забезпечення дій власних військ на зайнятій ворожій території. Метою цих заходів було формування позитивного ставлення місцевого населення [11, с. 19]. Уже в 1914 р. у солдат на передовій сформувалися певні установки щодо ворога, різних родів військ та національностей. Так, російські офіцери неодноразово відзначали жорстокість до військовополонених та мирного населення, яку проявляли мадярські частини. В австро-угорській армії сформувався стереотип щодо козацьких частин, які нібито не залишали в живих полонених і поранених [9, с. 29].

Аналіз джерел особистого походження дозволяє стверджувати, що в більшості випадків ворожа пропаганда сприймалася як апіорі брехлива, оскільки вона походила від «чужого». Мирні пропозиції ворога розцінювалися як ознака його слабкості [13, с. 173]. На думку деяких російських офіцерів, австрійські прокламації не досягали своєї прямої мети – добровільної здачі в полон [1, с. 205]. Адже потрапивши в полон, солдат втрачав надію на швидку зустріч із сім'єю. Затягування війни переконувало солдатів, що вихід із позиційного глухого кута полягає не в наступі, а лише у перемир'ї.

Оскільки масова пропаганда була новим явищем у воєнному мистецтві, замість вирішення проблеми шляхом контрпропаганди практикувалося використання «географічних» методів боротьби з ворожим інформаційним впливом. Панславістська пропаганда Росії призвела до зниження боєздатності слов'янських об'єднань армії Габсбургів, їх переходів на сторону росіян. Наприклад, 26 жовтня 1915 р. добровільно склали зброю два чеські полки (36-й піхотний і 30-й ландверний). Тому австро-угорське командування практикувало переведення полків із високим відсотком слов'ян на Італійський фронт [20, с. 30]. У 1916 р. розвідувальна служба австро-угорської армії розповсюджувала маніфест про створення самостійного Королівства

Польського. Основним цільовим сегментом цієї пропаганди стали поляки-військовослужбовці російської армії. У результаті такої діяльності збільшилась кількість поляків-перебіжчиків [13, с. 173]. Російське командування змушене було направляти частини з польським контингентом на Кавказький фронт.

Висновки. Опосередковано про ефективність інформаційного протистояння свідчить кількість пропагандистських матеріалів, оскільки це сигналізує про здатність ворогуючих країн оперативно реагувати на інформаційні випадки ворога – швидко розповсюджувати усні й писемні роз'яснення, заперечення, критику й спростування. Крім того, великі тиражі друкованої продукції дозволяли охопити ширшу аудиторію. Проте кількість не гарантувала якості. Інформаційна війна потребувала обізнаності із особливостями цільової аудиторії. Це стосувалося не лише ворожої держави, а й власного населення та військовослужбовців. Не менш важливою компонентою пропаганди було постійне вивчення настроїв її адресатів. На основі цих даних проводилася протидія ворожим інформаційним атакам. Контрпропаганда включала різні методи: від роз'яснення інформації, яку транслював супротивник, до спроб нівелювати ворожий вплив через подолання власних «слабких місць», які використовував ворог. Ще одним специфічним заходом протидії ворожій агітації була передислокація морально нестійких військових частин на інші fronti. «Слов'янські» полки австро-угорської армії посилалися на Італійський фронт, російські частини з польським контингентом – на Кавказький фронт. Ефективності пропаганди перешкождали такі фактори: довоєнні установки (присяга, почуття обов'язку, патріотизм); страх покарання за перехід на сторону ворога після повернення додому, негативне ставлення до ворога, сформоване не в останню чергу завдяки власній воєнній пропаганді. На противагу – матеріальні труднощі, важкі умови позиційної війни, технічне відставання (у випадку російської армії), загострення політико-економічної ситуації в тилу створювали сприятливий ґрунт для ворожого інформаційного впливу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Ананьев К. В. «Господи! Скоро ли кончатся наши муки!...» / К. В. Ананьев // Первая мировая: взгляд из окопа. – М.: Нестор-История, 2014. – С. 137–215.
2. Асташов А. Б. Пропаганда на русском фронте в годы Первой мировой войны / А. Б. Асташов // История пропаганды. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: http://propagandahistory.ru/books/Aleksandr-Astashov_Propaganda-na-Russkom-fronte-v-gody-Pervoy-mirovoy-voyny/.
3. Асташов А. Б. Русский фронт в 1914 - начале 1917 года: военный опыт и современность / А. Б. Асташов. – М.: Новый хронограф, 2014. – 740 с.
4. Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов. – М.: Вече, 2013. – 288 с.
5. Бугров А. «Чем больше денег... - тем ближе к победе»: государственный банк, искусство плаката и Первая мировая / А. Бугров, С. Татаринов. // Родина. – 2011. – №4. – С. 84 - 86.
6. Война. Хроника и отклики. – Петроград: Издание «Исторического Вестника», – 1914. – 64 с.
7. Гужва Д. Г. Военная периодическая печать русской армии в годы Первой мировой войны 1914-1918 гг. / Д. Г. Гужва. – Новосибирск: НВВКУ (ВИ), 2009. – 167 с.

8. Дашкевич Я. Турецько-українські взаємовідносини в першій половині ХХ століття / Я. Дашкевич. // Україна. Наука і культура. – 2009. – №35. – С. 63–72.
9. Имшенецкий Б. И. Великая Галицийская битва / Б. И. Имшенецкий. – Петроград: Типография И.В. Леонтьева, 1914. – 32 с.
10. Миронов В. В. Информационная политика в Австро-Венгрии в годы первой мировой войны / В. В. Миронов // Вопросы истории. – 2010. – № 4. – С. 62-77
11. Пирейко А. М. В тылу и на фронте империалистической войны. Воспоминания рядового / А. М. Пирейко. – Л.: Прибой, 1926. – 63 с.
12. Почепцов Г. Г. Информационные войны. Основы военно-коммуникативных исследований / Г. Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук, 2000. – 213 с.
13. Ронге М. Разведка и контрразведка / М. Ронге. – М.: Воениздат НКО СССР, 1939. – 244 с.
14. Саевич Й. Й. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 22.02.22 «Військова історія» / Саевич Й. Й. – Львів, 2007. – 20 с.
15. ЦДІАК, Ф. 332 Кічкаське відділення Катеринославського залізничного поліцейського управління залізниці, оп.1, спр. 5, 283 арк.
16. ЦДІАК, Ф. 365 Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, оп.1, спр. 23, 18 арк.
17. ЦДІАК, Ф. 365 Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, оп.1, спр. 114, 51 арк.
18. ЦДІАК, Ф. 385 Жандармське управління м. Одеси, оп.2, спр. 161, 211 арк.
19. Dornik W. Conrad von Hötendorf and the “Smoking Gun”: A Biographical Examination of Responsibility and Traditions of Violence against Civilians in the Habsburg Army / Wolfram Dornik // 1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I. – New Orleans, Louisiana, USA: UNO Press, 2014. – С. 55 – 74.
20. Glaise-Horstenau E. Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918. Das Kriegsjahr 1915/ Edmund Glaise-Horstenau. – Wien: Verlag der Militär wissenschaftlichen Mitteilungen, 1931. – 814 с.

REFERENCES

1. Anan'ev, K. V. (2014). *“Gospodi! Skoro li konchatsja nashi muki!..”, Pervaja mirovaja: vzgljad iz okopa [O Lord! How soon will end our torments! World War I: A view from the trench]*. Moskva: Nestor-Istorija, 137 - 215 (in Russian).
2. Astashov, A. B. (2014). *Propaganda na russkom fronte v gody Pervoy mirovoj vojny [Propaganda on the Russian front during World War I]*. Retrieved from URL http://propagandahistory.ru/books/Aleksandr-Astashov_Propaganda-na-Russkom-fronte-v-gody-Pervoy-mirovoy-voyny/. (in Russian).
3. Astashov, A. B. (2014). *Russkij front v 1914 - nachale 1917 goda: voennyj opyt i sovremennost' [Russian front in 1914 - beginning of 1917: the military experience and modernity]*. Moskva: Novyj hronograf. (in Russian).
4. Brusilov, A. A. (2013). *Moi vospominanija [My memories]*. Moskva: Veche. (in Russian).
5. Bugrov, A. & Tatarinov, S. (2011). «Chem bol'she deneg... – tem blizhe k pobede»: gosudarstvennyj bank, iskusstvo plakata i Pervaja mirovaja [«The more money ... – the closer to victory»: a state bank, the art of the poster and the First World War]. *Rodina*. (4), 84 - 86 (in Russian).
6. *Vojna. Hronika i otkliki [War. The Chronicle and responses]*. (1914) Petrograd, Izdanie «Istoricheskogo Vestnika». (in Russian).
7. Guzhva, D. G. (2009). *Voennaja periodicheskaja pechat' russkoj armii v gody Pervoj mirovoj vojny 1914-1918 gg [Military periodicals of the Russian army during the First World War 1914-1918]*. Novosibirsk: NVVKU (VI). (in Russian).
8. Dashkevych, Ya. (2009). *Turecko-ukrayinski vzayemovidnosyny v pershij polovyni XX stolittya [Turkish-Ukrainian relations in the first half of the twentieth century]*. *Ukrayina. Nauka i kultura*. (35), 63 - 72 (in Ukrainian).
9. Imsheneckij, B. I. (1914). *Velikaja Galicijskaja bitva [The Great Galician battle]*. Petrograd: Tipografija I.V. Leont'eva. (in Russian).
10. Mironov, V. V. (2010). *Informacionnaja politika v Avstro-Vengrii v gody pervoj mirovoj vojny [Information policy in the Austro-Hungarian Empire during the First World War]*. *Voprosy istorii*. (4). 62 - 77 (in Russian).
11. Pirejko, A. M. (1926). *V tylu i na fronte imperalisticheskoj vojny. Vospominanija rjadovogo [In the rear and at the front of the imperialist war. Private's memories]*. Leningrad: Priboj. (in Russian).
12. Pochepcov, G. G. (2000). *Informacionnye vojny. Osnovy voenno-kommunikativnyh issledovanij [Information wars. Fundamentals of military communication studies]*. Moskva: Refl-buk. (in Russian).
13. Ronge, M. (1939). *Razvedka i kontrrazvedka [Intelligence and Counterintelligence]*. Moskva: Voenizdat NKO SSSR, (in Russian).
14. Sajevych, J. J. (2007). *Vijs'kovopoloneni ukrai'nci v taborah Avstro-Ugorshhyny i Nimechchyny v period Pershoi' svitovoi' vijny: vyshkil ta organizacija pobutu [Ukrainian POWs in the Austria-Hungarian and German camps during the First World War: training and organization of life]*. L'viv, 20 (in Ukrainian).
15. *Central'nyj derzhavnyj arhiv Ukrai'ny, Kyi'v (CDIAK) [Central State Archive of Ukraine, Kyiv]*, fund 332, description 1, case 5, 283 sheets

16. CDIAK, f. 365, descrip. 1, case 23, 18 sh.
17. CDIAK, f. 365, descrip. 1, case 114, 51 sh.
18. CDIAK, f. 385, descrip. 2, case 161, 211 sh.
19. Dornik, W. (2014). *Conrad von Hötzendorf and the "Smoking Gun": A Biographical Examination of Responsibility and Traditions of Violence against Civilians in the Habsburg Army. 1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I*. New Orleans: UNO Press. 55 - 74 (in English).
20. Glaise-Horstenau, E. (1931). *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918. Das Kriegsjahr 1915 [Austria-Hungary's last war, 1914-1918. The war year 1915]*. Wien, Verlag der Militär wissenschaftlichen Mitteilungen. (in German).

Мосієнко Олександр Вікторович – аспірант
Житомирський державний університет імені Івана Франка
Адреса: 10008, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
E-mail: aleksandr.art.am@gmail.com

Mosienko Olexandr V. – Postgraduate student
Zhytomyr Ivan Franko State University
Address: 40, Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, 10008, Ukraine
E-mail: aleksandr.art.am@gmail.com
ORCID 0000-0002-7106-8075

УДК 316:378
doi: 10.15421/1717145

Роль освіти у встановленні самоорганізаційного соціального порядку

I. С. Нечитайло

Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»,
Харків, Україна

Осмислено соціетальні зміни, що відбуваються в сучасному українському соціумі, та ролі освіти як їх каталізатора. Такі зміни розглядаються як процеси творення та перетворення соціального порядку. Соціальний порядок сучасного високодинамічного суспільства охарактеризовано як порядок самоорганізації. Зазначено, що здатність до самоорганізації є необхідною умовою життєздатності високодинамічних систем. Встановлено, що всі сучасні суспільства відрізняються одне від одного ступенем самоорганізованості соціального порядку, який є тим вищим, чим більшою є міра причетності дорослих дієздатних членів суспільства до вироблення та прийняття рішень, обов'язкових для виконання всіма членами суспільства. Наголошено, що розвиток України, як одного з сучасних суспільств, висуває на перший план проблему встановлення самоорганізаційного соціального порядку, що, на думку авторки, приведе до справжньої (не декларативної) демократії. Оцінюється роль освіти в процесі встановлення такого порядку. При цьому освіту розглянуто як особливу, соціалізаційну, соціальну практику, що передбачає створення специфічних комунікацій і взаємодій, способів узгодження й оформлення соціальних смислів і дій, у межах яких формуються певні габітуси, яких потребує порядок самоорганізації.

Ключові слова: соціальні зміни; суспільство (традиційне / сучасне); організація; самоорганізація; соціальна практика; соціалізаційна освітня практика; габітус; нерівноважність системи

The role of education in the establishment of self-organizational social order

I. S. Nechitaylo

Kharkiv Humanitarian University "People's Ukrainian Academy", Kharkiv, Ukraine

The social order of modern highly dynamic society is the order of self-organization. Ability to self-organization is a prerequisite for the viability of highly dynamic systems. All modern societies differ from each other by the degree of self-organization of a social order, which is the higher as the greater the degree of involvement of adult members of society in the development and adoption of decisions binding on all members of society.

The development of Ukraine puts forward the problem of establishing a self-organizing social order, which will lead to genuine (not declarative) democracy. The changes, taking place in Ukraine, are denoted by the term «transformation», which characterizes the high degree of non-equilibrium of the system that goes from the old to the new social order, in the absence of more or less distinct outlines of the new one. This state of the system is accompanied by a significant weakening of the influence of social institutions. Sustainable institutional order is impossible. Numerous social orders are established. These social orders are formed and transformed by social practices. Social practice is a form of implementation of the institute. Changing typical behaviors of individuals leads to the transformation of social practices, which does not change the institution, but affects the implementation of its functions.

The author focuses on the role of education in the process of establishing self-organizing social order. Education considered as a special social practice, which involves the creation of specific communications and interactions, methods of harmonizing and designing social meanings and actions within which certain habitus as the product of this practice. At the same time, habitus generate practices of individuals and groups.

After the A. Reckwitz, author consider educational practice as consisting of the following components and elements: (1) forms of bodily activity, constructed by authority and demonstrating as belonging to the status, and the distance between the status of those who teach and those who study; (2) forms of mental activity (as cognitive practices, cognitive styles of participants educationally process; (3) things and their use as elements of the material component of the educational environment; (4) background and motivational knowledge as types of implicit knowledge; (5) state of emotions as derivatives of ethos (non-material component of the educational environment of an educational institution).

Regarding modern Ukrainian society, given its democratization as a process of establishing a self-organizing social order, educational practice should generate habitus of «freedom and creativity» (P. Bourdieu).

In connection with such representations, an important question are updated: what changes should be made with components and elements of educational practice in order to transformed habitus (as a result of these changes) produce practices that will form the basis for self-organizing social order?

The search for answers to this question determines the direction of further author's scientific activity.

Keywords: social changes; society (traditional / modern); organization; self-organization; social practice; socialization educational practice; habitus; non-equilibrium of the system

Цитування даної статті: Нечитайло I. С. Роль освіти у встановленні самоорганізаційного соціального порядку / I. С. Нечитайло // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 36-41.

Citation of this article: Nechitaylo, I. S. (2017). Rol osvity u vstanovlenni samoorganizatsiinoho sotsialnoho poriadku [The role of education in the establishment of self-organizational social order] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 36-41.

Received: 08.10.2017

Accepted: 08.11.2017

Роль образования в установлении самоорганизационного социального порядка

И. С. Нечитайло

Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия», Харьков, Украина

Осмыслено социетальные изменения, происходящие в современном украинском обществе, и роли образования как их катализатора. Такие изменения рассматриваются как процессы образования и преобразования социального порядка. Социальный порядок современного высокодинамичного общества охарактеризованы как порядок самоорганизации. Подчеркивается, что способность к самоорганизации является необходимым условием жизнеспособности высокодинамических систем. Установлено, что все современные общества отличаются друг от друга степенью самоорганизованности социального порядка, которая тем выше, чем больше степень причастности взрослых дееспособных членов общества к выработке и принятию решений, обязательных для выполнения всеми членами общества. Отмечается, что развитие Украины, как современного общества, выдвигает на первый план проблему установления самоорганизационного социального порядка, что, по мнению автора, приведет к настоящей (не декларативной) демократии. Оценивается роль образования в процессе установления такого порядка. При этом образование рассматривается как особая, социализационная, социальная практика, предусматривающая создание специфических коммуникаций и взаимодействий, способов согласования и оформления социальных смыслов и действий, в рамках которых формируются определенные габитусы, которые необходимы для установления порядка самоорганизации.

Ключевые слова: социальные изменения; общество (традиционное / современное); организация; самоорганизация; социальная практика; социализационная образовательная практика; габитус; неравновесность системы

Постановка проблеми. Сучасний соціум є високо динамічним, таким що постійно змінюється. Багато наукових праць присвячено аналізу тих змін, що відбуваються. Багато різних термінів використовується для характеристики цих змін. Такі зміни найчастіше розглядаються, як перехід від одного типу суспільства до іншого: від індустріального до постіндустріального (або суперіндустріального), від модерну до постмодерну (або нового модерну). Проте в яких би термінах не описувався цей перехід, йдеться про перетворення соціального(их) порядку(ів), тобто якісну зміну фундаментальних підстав існування та розвитку суспільства. Саме таке перетворення відбувається в сучасному українському суспільстві, у зв'язку з чим набуває актуальності наукове осмислення цього процесу, факторів, що його обумовлюють і спрямовують, та можливих наслідків.

Аналіз досліджень і публікацій. Соціологічне тлумачення соціального порядку значно відрізняється від того, яким оперують юридичні науки, і багато в чому збігається з філософським його розумінням. Отже, соціальний порядок – стан суспільства (як соціальної системи), який характеризується відносною стабільністю, врівноваженістю, збалансованістю соціальних відносин, норм у суспільстві та задає індивідам, групам тощо відповідні моделі (зразки, стандарти) поведінки поза сферою державних (офіційних), правових та виробничих (ділових) зв'язків і відносин. Саме в такому або схожому розумінні поняття соціального порядку використовується багатьма сучасними соціологами. Науковими працями І. Литвиненко, С. Павлова, О. Пешкової, В. Смирнова, М. Соболевської, В. Судакова та інших вчених зроблено значний внесок у концептуальну розбудову проблематики соціального порядку, процесів творення і перетворення соціальних порядків, у розуміння та пояснення сутності тих змін, що відбуваються у світі та в Україні [5; 6; 8]. Утім недостатньо ува-

ги приділяється конкретизації та концептуалізації рушійних сил, що спрямовують зазначені процеси. У цьому сенсі, на нашу думку, значною рушійною потужністю володіє освіта, зокрема, якщо її розглядати як особливу соціальну практику.

Мета дослідження. Метою статті є осмислення ролі освіти в перетворенні соціального порядку сучасного українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Українське суспільство ми розглядаємо як окремих, особливий випадок суспільства сучасного. Теоретично, відповідно до трактування Т. Парсонса, під сучасними суспільствами маються на увазі ті, у яких відбулася індустріальна революція, унаслідок чого вони стали в основному промислово-міськими. Учений протиставляє сучасні й традиційні суспільства. Як перші, так і другі можуть існувати (і існують) одночасно, але при цьому мають принципові відмінності, тобто відрізняються за такими принципами: 1) «включення/досягнення» – у традиційних суспільствах роль і становище індивіда в більшій мірі визначені аскриптивними ознаками (віком, статтю, походженням та ін.), тобто незалежними від самого індивіда обставинами; у сучасних суспільствах роль індивіда та його соціальне становище визначаються здебільшого результатом його власної діяльності, досягненнями, які отримують визнання; 2) «партикуляризм/універсалізм» – у традиційних суспільствах ставлення до людини значною мірою залежить від її соціального походження, а також приналежності до окремих соціальних осередків (сім'ї, клану та ін.); у сучасних суспільствах усі люди мають рівні права незалежно від їх походження та приналежності; 3) «дифузність/специфічність» – традиційні суспільства характеризуються ролевою дифузією; у сучасних суспільствах постійно відбувається спеціалізація і диференціація ролей; 4) «афективність/афективна нейтральність» – у традиційних суспільствах основа міжособистісної взаємодії має виразний

афективний (чуттєво-емоційний) характер; у суспільствах сучасних взаємодія будуються переважно на розумно-раціональній основі; 5) «колективізм/індивідуалізм» – у традиційному суспільстві мотиви й діяльність людей прив'язані до колективних зразків, норм, загальних цілей; у сучасному – діяльність людей орієнтована більшою мірою на досягнення індивідуальних цілей і багато в чому залежить від самооцінки [4, с. 288].

Як бачимо, за Парсонсом, традиційні та сучасні суспільства розрізняються, насамперед, за ролями людини в цих суспільствах. Вважаємо за необхідне підкреслити, що, розглядаючи українське суспільство як сучасне, ми не маємо на увазі модерність, яка відрізняє його від постсучасних (постмодерного, постіндустріального та ін.) суспільств. У цьому випадку сучасне суспільство – це таке, що існує в теперішньому часі, тобто суспільство, у якому ми зараз живимо. Сучасне суспільство, як прив'язана до теперішнього часу фаза загального суспільного розвитку, принципово відрізняється від усіх попередніх фаз і характеризується процесами абсолютно протилежними тим, які спостерігалися на попередніх фазах. Як пише О. Пешкова, централізацію сьогодні змінює децентралізація (регіоналізація), ієрархізацію і бюрократизацію – демократизація; стандартизацію і колективізацію – індивідуалізація. Традиційні суспільства організовані й впорядковані як «жорстке ціле», яке справляє непереборний тиск на його частини (у тому числі на індивіда). У сучасній соціально-філософській думці підкреслюється, що, відчуваючи себе частиною чогось великого, такого, що справляє тиск, індивід і сам стає «частковим»: прагне до поєднання, доповнення й злиття, а не до виокремлення, виділення, своєрідного прояву. У таких суспільствах значущість людини визначається внеском у «ціле», в реалізацію його мети, ступенем задоволення потреб «цілого» [6, с. 128].

Перехід від традиційних суспільств до сучасних супроводжується переходом від структур жорстко ієрархізованих до гнучких, горизонтальних, мережеподібних структур. Гнучкість структур сприяє мінливості суспільства. Мінливий та нестабільний соціум постає перед індивідом як невідомий і вимагає не пристосування, а перетворення і прагнення до перетворення, заснованого на усвідомленні гнучкості структур. У сучасному суспільстві значущість індивіда визначається наявністю та розкриттям його перетворювального потенціалу. Соціальний порядок сучасного суспільства постає як такий, що вкорінений у ментальних (розумових) пластах соціального – у колективних когнітивних і символічних утвореннях, згідно з якими відбувається індивідуальне приписування значень подій і ситуацій і, як наслідок, координація поведінки індивідів.

Соціальний порядок сучасного суспільства – це порядок самоорганізації. Самоорганізацію,

слідом за О. Куценко, ми розглядаємо як процес формування просторової, темпоральної та функціональної структур системи, що виникає спонтанно, проявляється стрибкоподібними переходами за певними характеристиками системи та без цілеспрямованого впливу ззовні [3, с. 9].

Водночас соціальний порядок уможливорюється тільки завдяки тому, що поряд із випадковістю (якою б високою не була її міра) завжди існує не випадковість соціальної взаємодії. З огляду на це можна констатувати, що в будь-якому суспільстві завжди відбуваються як самоорганізаційні, так і організаційні процеси, а результуюча картина, як пише український учений Л. Бевзенко, є наслідком непростого накладення організації і самоорганізації як основних механізмів виникнення й зміни соціального порядку [1]. На думку І. Пригожина, процеси змін у суспільстві відрізняються від процесів змін в інших живих (біологічних) системах тим, що суспільство може цілеспрямовано керувати своїми процесами змін, тобто воно характеризується (відносно) організованістю [7, с. 37]. Одиницею соціальної впорядкованості є структура. Організаційний порядок виникає тоді, коли поведінка диктується статусом і роллю. Будь-яка організація припускає наявність певної керуючої інстанції, яка керує не конкретними людьми, а ролями і статусами, і здатна регулювати діяльність організації шляхом маніпуляції цими одиницями. Л. Бевзенко пише, що всі соціальні порядки можна розрізнити за ступенем їх організованості/самоорганізованості. Традиційні суспільства відрізняються високою мірою організації соціального порядку. Але і серед сучасних суспільств також є такі. Наприклад, суспільства з авторитарними та тоталітарними режимами, які все ще мають місце у сучасному світі, також відрізняються високим організаційним порядком на фоні максимального безладу на рівні самоорганізації. У демократичних, ліберальних та подібних суспільствах, навпаки, високим є порядок самоорганізаційний. Саме порядок самоорганізації є основою демократії.

Не одне з сучасних суспільств не є сучасним на сто відсотків. У кожному з них присутні ознаки традиційного суспільства. Іншими словами, усі сучасні суспільства відрізняються один від одного, так би мовити, ступенем сучасності: цей ступінь є тим вищим, чим більш соціальний порядок є самоорганізаційним, чим вищим є ступінь причетності більшості дорослих дієздатних членів суспільства до вироблення та прийняття рішень, обов'язкових для виконання всіма членами суспільства.

На думку Дж. Александера, кожна сфера життєдіяльності (як соціальна сфера) є інтерактивною (підсистемою, а тому може змінюватися, модифікуватися завдяки діям (діяльності), перетворювальної активності акторів. Але визрівання та реалізація перетворювального потенціалу обов'язково потребує свободи. По суті, саме характером і сту-

пенем свободи індивіда й відрізняються сучасні суспільства від традиційних. Кожен із цих типів суспільства формує свій модус свободи. Як пише С. Павлов, свобода реалізується в полі взаємодії двох полюсів – суспільства й індивіда. Останній завжди і обов'язково ідентифікує себе як частину суспільства. У зв'язку з цим «обсяг» його волі потрапляє в залежність від повноти самоідентифікації як частини цілого. У сучасних суспільствах свобода конституюється як індивідуальне різноманіття, що не припускає «застрявання» індивідуальних суб'єктів у своїй ідентичності як «частини цілого», та як будь-яка інша ідентичність. У результаті чого свобода стає неproblemатичною. Свобода, по суті, являє собою можливість самостійно міркувати й діяти, можливість індивіда здійснювати власну життєву стратегію за допомогою здатності до автономізації своїх когнітивних і діяльнісних актів від зовнішніх впливів [5, с. 99]. Свобода і суб'єктність нерозривно пов'язані. Суб'єктність являє собою міру свободи, міру можливостей, через які ця свобода реалізується.

Розвиток та встановлення демократії в Україні висуває на перший план проблему встановлення самоорганізаційного соціального порядку, заснованого на активному зарахуванні індивідів (звичайних людей) у процеси творення та перетворення соціальної реальності. Для цього уявляється необхідним розвиток творчого (перетворювального) потенціалу індивідів, що стає можливим тільки за умови відчуття ними свободи своїх думок та дій. Іншими словами, встановлення самоорганізаційного соціального порядку в українському суспільстві потребує формування габітусів «свободи і творчості» (як їх назвав П. Бурдьє). У такому ракурсі свобода осмислюється через призму автентичності ідентичності, тобто коли людина вчиняє та діє властивим для неї чином, а її дії залежать від її внутрішнього центру, а не від зовнішніх умов.

За Бурдьє, габітус – це: а) структура, що структурує; система міцних придбаних схем мислення та схильностей до дії (диспозицій), що діють на практиці як категорії сприйняття й оцінювання або як принцип, що організовує дію, а також принцип класового розподілу; принцип, який породжує практики, які відтворюють об'єктивні структури; б) стійке утворення, результат інтеріоризації культури, що зберігається довгий час після припинення педагогічного впливу і (як наслідок) відбивається в практиках, що продовжують існування принципів інтеріоризованих культурних норм, цінностей, зразків поведінки [2, с. 28, 43]. Габітуси виробляються об'єктивним соціальним середовищем і надалі використовуються індивідами, як вихідні установки, які породжують конкретні соціальні практики. Як один із таких «виробляючих» середовищ ми розглядаємо освіту. На нашу думку, саме у формуванні габітусів свободи й творчості (тобто таких, що мають високий ступінь

переносимості та помірні (достатні) ступені стійкості й повноти) полягає роль освіти в процесі встановлення самоорганізаційного соціального порядку.

Традиційно роль освіти як підсистеми суспільства розглядалася як така, що полягає у виконанні соціально значущих функцій (навчальної, підготовки до трудової діяльності нового покоління фахівців, селективної, соціальної інтеграції та диференціації, соціального контролю, соціальної мобільності та ін.). Але сьогодні освіта, скоріше, дисфункціонує, тобто не (так) виконує більшість із зазначених вище функцій. Дисфункціональність освіти пов'язана з високим ступенем її консервативності, оскільки, будучи соціальним інститутом, навіть активно змінюючись, освіта не встигає за високою динамікою суспільства. Сучасні реформи освіти, за своєю суттю, є інституційними змінами, такими, що стосуються процесу поновлення (перетворення тощо) інституціонального порядку. Утім встановлення стійких інституційних порядків у високодинамічному соціумі видається неможливим, оскільки зовнішнє середовище, яким цей соціум є для соціальних інститутів, занадто мінливе й нерівноважне. Саме тому офіційно впроваджувані реформи далеко не завжди є ефективними, такими, що позитивно впливають на функціональність освіти.

Відповідно до неофункціоналістських та постструктуралістських уявлень на реалізацію функцій будь-якого соціального інституту, у тому числі й інституту освіти, впливає трансформація його соціальної практики як рутинизованих дій, взаємодій та типів поведінки учасників соціальних процесів, способів узгодження та оформлення соціальних смислів (у межах яких і формуються певні габітуси). Отже, трансформація соціальної практики відбувається через зміну типових способів поведінки, типів взаємодії індивідів. Таким чином макросоціальні зміни, до яких належать і зміни соціального порядку, є наслідком тих змін, що відбуваються на рівні соціальної практики. Соціальна практика, у свою чергу, змінюється внаслідок накопичення та рутинізації індивідуальних флуктуацій (діяльнісних відхилень), що відбуваються на мікрорівні соціальної (взаємодії). Такі індивідуальні флуктуації, у свою чергу, спричиняються змінами, що відбуваються на рівні латентних складових частин соціальної дії (кодів та смислів). Зазначимо, що зміни, які відбуваються на рівні практики, не змінюють сам інститут, а змінюють форму реалізації інституту, від якої залежить його функціонування, повнота виконання функцій. Отже, налагодження функціонування інституту освіти залежить від змін, що відбуваються на рівні освітньої практики.

Освітню практику, спираючись на А. Реквіца, ми розглядаємо як таку, що складається з таких компонентів та елементів: 1) форм тілесної активності як тілесних практик, технік тіла (за М. Мос-

сом), що конструюються авторитетом та демонструють як належність до статусу, так і дистанцію між статусами тих, хто навчає, і тих, хто навчається; 2) форм ментальної активності (як когнітивних практик, когнітивних стилів учасників освітнього процесу); 3) речей і їх використання як елементів матеріальної складової частини освітнього середовища навчального закладу; 4) фонового та мотиваційного знання як видів неявного знання, що вбудоване в контекст освітнього процесу й транслюється засобами неявної педагогіки; 5) стану емоцій як похідних від етосу – нематеріальної складової освітнього середовища навчального закладу [10, с. 244].

Габітус є, з одного боку, породженням освітнього середовища, а з іншого – він і сам породжує уявлення індивіда про соціальну реальність, конкретні соціальні практики, структурує їх. У зв'язку з такими уявленнями актуалізується ряд запитань, що потребують подальшого розв'язання:

1) якою має бути освітня практика, щоб формувати саме габітуси свободи й творчості? 2) які зміни для цього мають відбуватися на рівні її компонентів та елементів, щоб нові (оновлені, трансформовані) габітуси, які сформуються внаслідок цих змін, продукували практики, що складуть основу для встановлення самоорганізаційного соціального порядку?

Висновки. Отже, налагодження функціонування інституту освіти залежить від змін на рівні освітньої практики, яка за своїм змістом є соціалізаційною, оскільки до її складу входять компоненти й елементи, що мають властивість постійно й непомітно впливати на латентні складові частини соціальних (взаємодій) учасників освітнього процесу і за умови довготривалості такого впливу (транс)формують габітуси. Отже, з огляду на перспективи подальшого дослідження важливим та науково значущим є поглиблення знань про освіту як соціалізаційну практику.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бевзенко Л. Социальная самоорганизация и социальные технологии: теория и практика / Л. Бевзенко // Людина в складному світі / за ред. Н. В. Кочубей, М. О. Нестеровой. – Суми : Університетська книга, 2017. – С. 71–117.
2. Бурдые П. Университетская докса и творчество: против схоластических делений / П. Бурдые // Socio-Logos'96. Альманах російсько-французького центра соціології і філософії Інститута соціології Російської Академії наук. – 1996. – С. 8–31.
3. Куценко О. Д. Діяльнісно-структурний потенціал трансформаційного процесу: до розробки концепції класоутворення : автореф. докт. соціол. наук / О. Д. Куценко. – Харків, 2001. – 35 с.
4. Нечитайло И. С. Изменение общества через изменение образования: иллюзия или реальность / И. С. Нечитайло. – Харьков: Изд-во «НУА», 2015. – 552 с.
5. Павлов С. В. Трансформация свободы и субъектности в современном обществе: дисс. канд. филос. наук / С. В. Павлов. – Волгоград, 2008. – 117 с.
6. Пешкова О. И. Проблема социального порядка в системе социокультурной регуляции современного общества (социально-философский анализ) : дисс. кандидат. филос. наук / О. И. Пешкова. – Краснодар, 2008. – 152 с.
7. Пригожин И. Природа, наука и новая рациональность / И. Пригожин // Знание, философия и жизнь. – 1991. – № 7. – С. 31–38.
8. Соболевская М. А. Проблема социального порядка в современной социологической теории: от дискурса порядка к порядку дискурса / М. А. Соболевская // Молодой ученый. – Казань, 2013. – №12. – С. 794–798.
10. Reckwitz A. Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing // European Journal of Social Theory. – 2002. – №5 (2). – Pp. 243–263.

REFERENCES

1. Bevzenko, L. (2017). Sotsialnaya samoorganizatsiya i sotsialnyie tehnologii: teoriya i praktika [Social self-organization and social technologies: theory and practice] *Lyudina v skladnomu sviti*. Sumi : UnIversitetska kniga, 71–117 (in Russian).
2. Burde, P. (1996). Universitetskaya doksa i tvorchestvo: protiv sholasticheskikh deleniy [University Dox and Creativity: Against Scholastic Divisions]. *Socio-Logos'96. Almanah rossiysko-frantsuzskogo tsentra sotsiologii i filosofii Instituta sotsiologii Rossiyskoy Akademii nauk*. 8–31 (in Russian).
3. Kutsenko, O. D. (2001). *Diyalnisno-strukturniy potentsial transformatsiynogo protsesu: do rozrobki kontseptsii klasoutvorenniya : avtoref. dokt. sotsiol. nauk*. [Activity-structural potential of the transformation process: to the development of the concept of class formation: author's abstract. doc. sociologist sciences]. Harkiv. 35 s. (in Ukrainian).
4. Nechitaylo, I. S. (2015). *Izmenenie obschestva cherez izmenenie obrazovaniya: illyuziya ili realnost* [A change in society through a change in education: illusion or reality] Harkov: Izd-vo «NUA». 552. (in Russian)

5. Pavlov, S. V. (2008). *Transformatsiya svobody i subektnosti v sovremennom obschestve: diss. kand. filos. nauk [Transformation of freedom and subjectivity in modern society: diss. Cand. philosopher sciences]* Volgograd, 117. (in Russian)
6. Peshkova, O. I. (2008). *Problema sotsialnogo poryadka v sisteme sotsiokulturnoy regulyatsii sovremennogo obschestva (sotsialno-filosofskiy analiz): diss. kandid. filos. nauk. [The problem of social order in the system of socio-cultural regulation of modern society (socio-philosophical analysis): diss. the candidate philosopher sciences]*. Krasnodar, 152. (in Russian)
7. Prigojin, I. (1991). Priroda, nauka i novaya ratsionalnost [Nature, science and new rationality]. *Znanie, filosofiya i jizn*, (7). 31–38 (in Russian).
8. Sobolevskaya, M. A. (2013). Problema sotsialnogo poryadka v sovremennoy sotsiologicheskoy teorii: ot diskursa poryadka k poryadku diskursa [The problem of social order in modern sociological theory: from the discourse of order to the order of discourse]. *Molodoy ucheniy*, (12). 794–798 (in Russian).
10. Reckwitz, A. (2002). Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory*, 5 (2), 243–263.

Нечітайло Ірина Сергіївна – кандидат соціологічних наук, доцент
Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Харків, Україна
Адреса: 61000, Харків, вул. Лермонтовська, 27
E-mail: nechit@ukr.net

Nechitaylo Irena S. – PhD of sociology, associate professor
Kharkov University of Humanities «Peoples Ukrainian Academy»
Address: 27, Lermontovska st., Kharkiv, 61000, Ukraine
E-mail: nechit@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0056-0370

Технології формування соціальної толерантності в Україні: соціологічний аналіз

Т. Ф. Бірюкова

Запорізький національний університет, Запоріжжя, Україна

УДК 316.647.5 : 303.422.23 (477)

doi: 10.15421/1717146

У статті розглянуто ефективні технології формування соціальної толерантності в Україні. Її актуальність зумовлюється низкою причин, серед яких найбільш вагомими є різке розшарування суспільства за економічними, соціальними та іншими ознаками, а також пов'язаний із цим ріст нетерпимості, екстремізму, ксенофобії, загострення соціальних конфліктів тощо. Статтю присвячено дослідженню толерантності як способу соціальної взаємодії та технологіям її формування.

Проаналізовано підходи до розуміння сутності толерантності як соціального феномена, що дозволило виокремити чотири основних підходи: філософський, соціологічний, політологічний і психологічний. Досліджено технології формування соціальної толерантності, серед яких найбільш ефективними є комунікативно-діяльнісні, тренінгові, освітні.

Розроблено методику та інструментарій соціологічного дослідження, що дозволило провести інтернет-опитування й простежити певні тенденції у формуванні соціальної толерантності в студентській молоді.

За результатами дослідження запропоновано найбільш дієві технології формування соціальної толерантності в студентській молоді.

Ключові слова: соціальна взаємодія; взаєморозуміння; толерантна поведінка; соціальна діяльність; діалог; освіта; діяльнісні технології; інформаційно-комунікаційні технології; комунікативно-діалогові; тренінгові технології

Technologies of social tolerance formation in Ukraine: sociological analysis

T. F. Biriukova

Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine

The search of the effective technologies of social tolerance formation in Ukraine is an important scientific and practical problem nowadays. Its relevance is determined by a range of reasons, among which the most significant is a social stratification taking place due to the economic, social and other features that consequently increase the manifestations of intolerance, extremism, xenophobia and aggravate social conflicts. The article is dedicated to the tolerance investigation being a social phenomenon, way of social interaction as well as technologies of its formation.

The various ways of understanding of tolerance essence being a social phenomenon were analyzed allowing to detect four basic approaches evolved in the modern socio-humanitarian knowledge: philosophical approach considers tolerance as an ethical-philosophical norm; sociological one – as a type of social behavior, action and interaction between various social groups and communities; political – as a principle of relationships between representatives of different classes, political parties, ideological views; psychological approach regards tolerance as a personal quality being formed during the process of socialization and developed as a certain socio-psychological behavioral setting.

The key feature of social tolerance is identified which is an active position of an individual, social group or society as a whole, manifested in the corresponding tolerant behavior, rather than passively patient attitude towards certain events. This allows to conclude that tolerance is not identical with indifference and patience as they can not be placed in synonymic series. That is, understanding of social tolerance as patience, indifference, forbearance and unscrupulousness does not correspond to the modern socio-cultural situation. This actualizes the development of special technologies for the social tolerance formation.

Social technologies are a special kind of social activity as a result of which the goal is achieved. Non-technological activity, unlike a technological one, is spontaneous, search-based, and the technology itself provides for an optimal and rational scheme of activity.

Modern technological doctrine formed at the beginning of the 20th century gave a powerful impetus to the development of several directions for understanding and implementing of social technologies, which are now used in all spheres of public life.

Various technologies are considered in the article and their classification is carried out on a number of grounds. From the whole set of technologies of the social tolerance formation, the most effective are emphasized, namely: communicative, interactive, information-communicative, actionable, training and educational.

The methods and tools of sociological research which allowed to detect certain tendencies in the student youth attitude to representatives of different social groups are developed during the course of the study.

The most effective technologies of the student youth's social tolerance formation are suggested according to the results of the research.

Цитування даної статті: Бірюкова Т. Ф. Технології формування соціальної толерантності в Україні: соціологічний аналіз / Т. Ф. Бірюкова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 42-49.

Citation of this article: Biriukova, T. F. (2017). Tekhnolohii formuvannia sotsialnoi tolerantnosti v Ukraini: sotsiolohichniy analiz [Technologies of social tolerance formation in Ukraine: sociological analysis] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 42-49.

Received: 11.10.2017

Accepted: 12.11.2017

Keywords: social interaction; mutual understanding; tolerant behavior; social activity; dialogue; education; actionable technologies; communicative and interactive technologies; training technologies

Технологии формирования социальной толерантности в Украине: социологический анализ

Т. Ф. Бирюкова

Запорожский национальный университет, Запорожье, Украина

Поиск эффективных технологий формирования социальной толерантности в Украине является на сегодняшний день важной научной и практической проблемой. Ее актуальность обусловлена целой серией причин, среди которых наиболее значимыми является резкое расслоение общества по экономическим, социальным и другим признакам, а также связанный с этим рост нетерпимости, экстремизма, ксенофобии, обострение социальных конфликтов. Эта статья посвящена исследованию толерантности как социального феномена, как способа социального взаимодействия, а также технологиям ее формирования.

Проанализировано различные подходы к пониманию сущности толерантности как социального феномена, что позволило выявить четыре основных подхода, которые сложились в современном социогуманитарном знании: философский, социологический, политологический, психологический. Каждый из подходов акцентирует внимание на разных проявлениях социальной толерантности. Рассмотрено технологии формирования социальной толерантности, среди которых наиболее эффективными являются коммуникативно-деятельностные, тренинговые, образовательные.

Разработано методику и инструментарий социологического исследования, которое позволило выявить определенные тенденции толерантного отношения студенческой молодежи к представителям различных социальных групп.

По результатам исследования разработаны рекомендации по оптимизации технологий формирования социальной толерантности у студенческой молодежи.

Ключевые слова: социальное взаимодействие; взаимопонимание; толерантное поведение; социальная деятельность; диалог; образование; деятельностные технологии; информационно-коммуникационные; тренинговые технологии

Постановка проблеми. Важливість процесу формування соціальної толерантності визначається тим, що взаєморозуміння є соціальною і особистісною цінністю, оскільки дозволяє забезпечити необхідну для підтримання й розвитку життєдіяльності суспільства взаємодію між людьми. Відсутність взаєморозуміння призводить до руйнації цілісності суспільних зв'язків і, як наслідок, до саморуйнації особистості (агресія, спрямована на інших, може обернутися для людини втратою почуття безпеки, розвитком фрустрації). Наявність взаємодії, заснованої на порозумінні, навпаки, сприяє виробленню в індивіда почуття безпеки, впевненості у власних діях, розвитку ціннісних настанов особистості. Без формування толерантної поведінки в суспільстві може відбуватися зіткнення цивілізації, культури, релігії, етносів, націй, соціальних груп, у наслідок чого люди можуть просто винищити один одного. Отже, толерантність стає не лише популярним терміном, соціальним ідеалом, але й умовою виживання.

Чисельні соціологічні дослідження й повсякденна практика переконує, що однією з характерних рис сучасного українського суспільства є прискорене зростання інтолерантної поведінки. Це викликано, на нашу думку, глибокими кризовими явищами, що спіткають українське суспільство останніми десятиліттями. Наслідком кризи є безробіття, тотальне зuboжіння людей, падіння рівня й якості життя, що позначається на їхньому соціальному самопочутті, з'являється нетерпимість, озлоблення, підвищена агресивність. У масовій свідомості виникає негативізм і агресія щодо ін-

шої думки. Але демократичне суспільство характеризується зовсім іншими якостями соціальних індивідів. Це, перш за все, толерантність поглядів та суджень людей. Отже, розвиток демократичного гуманістичного суспільства неможливе без формування, розвитку й підвищення рівня толерантності сучасної людини.

Аналіз досліджень і публікацій. На початку варто зауважити, що феномен соціальної толерантності є предметом міждисциплінарних досліджень. Він розглядається майже в усіх соціогуманітарних науках: філософії, соціології, психології, політології, педагогіці тощо. Аналіз публікацій за означеною проблематикою дозволив виокремити низку підходів щодо сутності соціальної толерантності та технологій її формування.

Філософський підхід поданий працями Ю. Габермаса, В. Лекторського, В. Сітарова, М. Смагіна та ін. У філософії толерантність в основному розглядається з позицій морального імперативу й визначається як терпимість до різних поглядів, звичаїв, звичок тощо. Певні положення щодо ролі й місця соціальної толерантності в суспільному житті містяться в працях О. Хьоффе, Б. Гершунського, В. Петровського та ін.

Соціологічний підхід щодо розуміння толерантності був започаткований представниками західної соціології, зокрема Е. Дюркгеймом під час розробки категорії «солідарна солідарність». У рамках конфліктологічної парадигми (К. Болдуін, Р. Данедорф, Л. Козер, А. Здравомислов) толерантність розглядалася як один із способів упередження соціальних конфліктів. У теорії соціальної

дії (М. Вебер, Т. Парсон) толерантність подана як система норм соціальної взаємодії. Толерантна поведінка розглядалася також у рамках дослідження соціальної диференціації та стратифікації як можливість узгоджувати взаємодію між різними соціальними верствами. У цьому контексті вона висвітлювалася в працях П. Сорокіна, Н. Коваліско, О. Куценко, О. Шкаратана та ін.

Толерантність в політичній науці досліджувалася С. Смеляновим, Є. Богдановим, В. Зазикінім, М. Мчедловим та ін. Цей феномен у політичному контексті вони визначали як прийняття, визнання й повагу політичних конкурентів, їх поглядів, програм, заходів при взаємному прагненні суб'єктів соціальної взаємодії (націй, держав, класів, політичних партій, організацій тощо) реалізувати свої інтереси й цілі, пов'язані із збереженням або послабленням (поваленням) існуючої влади, а також із зміною їх статусу в суспільстві, якщо це не суперечить ідеям безпеки та демократії.

У психологічній літературі досить широко обговорюється сутність, зміст і показники толерантності. До проблеми толерантності в різні періоди зверталися видатні західні та російські і вітчизняні психологи О. Асмолов, О. Донченко, Г. Кожухар, О. Леонтєв, А. Маслоу, Г. Олпорт, Л. Рюмшина, Г. Солдатова та ін. Так, А. Асмолов, Г. Солдатова, Л. Шайгерова розглядали толерантність як характеристику особистості; Г. Олпорт, Є. Ашихміна, І. Гріншпун, Г. Заболотна, І. Філінберг – як особистісну якість індивіда, готовність діяти відповідним чином, тобто сприймати іншого таким, як він є, взаємодіяти з ним, визнавати його права на власну думку, позицію, інший стиль поведінки.

Аналізуючи стан наукової розробленості проблеми толерантності в закордонній та вітчизняній науковій літературі, можемо зробити висновок, що дана проблема вивчалася з різних позицій і підходів: філософського – як етико-філософська норма; політологічного – як принцип взаємовідносин між представниками різних класів, політичних партій, ідеологічних поглядів; соціологічного – як тип соціальної поведінки, дії і взаємодії між різними соціальними групами і спільнотами; психологічного – як особистісна якість індивіда, що проявляється у формі соціально-психологічних установок на певну поведінку.

На основі аналізу визначених підходів можна виділити 4 основні категорії соціальної толерантності: 1) толерантність як певна філософія буття; 2) як ціннісна якість особистості; 3) толерантність як культура свідомості; 4) як відношення до конкретної дійсності, що проявляється в реальній соціальній поведінці. Відсутність єдиної точки зору стосовно поняття «соціальна толерантність» свідчить про складність даного феномена і необхідність подальшого його дослідження. Особливо це

стосується технологій формування соціальної толерантності.

Соціальні технології як система засобів організації та впорядкування доцільної соціальної діяльності розглядалися в працях В. Іванова, В. Патрушева, В. Подшивалкіної, М. Туленкова, Ю. Сурміна та ін. Останніми роками соціальні технології почали впроваджуватися майже в усі сфери суспільного життя, отже, стали об'єктом соціологічного аналізу. Технологізація процесу формування соціальної толерантності доволі широко подана в працях О. Хижняка. Автором опубліковано монографію та низку статей щодо соціальної толерантності, у тому числі запропоновані деякі технології формування даної якості. Проте проблематика дослідження технологій формування соціальної толерантності поки що не набула широкого розповсюдження.

Метою дослідження є визначення сутності соціальної толерантності як виду соціальної взаємодії та виявлення найбільш ефективних технологій її формування в умовах трансформації українського суспільства. Завданнями статті є визначення сутнісних рис та ознак соціальної толерантності, здійснення класифікації технологій формування соціальної толерантності та розробка рекомендацій щодо впровадження найбільш дієвих технологій.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що толерантність є соціальним феноменом, під час визначення якого потребує уточнення самого поняття «соціальне», яке неоднозначно трактувалося в соціологічній думці. У розкритті сутності соціального зараз найбільш розповсюдженим є підхід, згідно з яким природа соціального не просто розуміється як діяльнісна або комунікативна, а диспозиційно-комунікативна. При цьому диспозиційність вміщує соціальне в загальну структуру світу й забезпечує адекватне концептуальне розуміння його специфіки [2, с. 54]. На думку В. Ядова, соціальне є результатом взаємодії людей і детермінується відмінностями їх місця й ролі в конкретних соціальних структурах, що у свою чергу проявляється в різних відношеннях індивідів і груп щодо один одного, щодо свого становища у суспільстві та щодо явищ і процесів суспільного життя [11, с. 26]. Отже, толерантність як тип взаємодії між індивідами априорі є соціальною. Соціальність притаманна толерантності на двох рівнях: особистісному та інституціональному. На особистісному рівні толерантність – це характеристика особистості, її інтегративна якість, що вміщує пізнавальний, емоційно-оціночний, поведінковий компоненти й визначає активну моральну позицію у взаємодії з людьми незалежно від їх культурної та соціальної приналежності, національності, віросповідання, освіти, віку, професії тощо. На інституціональному рівні толерантність притаманна процесам соціальної взаємодії, що мають характер міжкультурного контакту (відношення між різними

етносами, національностями, релігійними групами й конфесіями, соціальними стратами та інше) [4, с. 59].

До теперішнього часу поняття «соціальна толерантність» вкрай рідко зустрічається в наукових працях на відміну від терміна «толерантність», який є широко вживаний. При цьому його розуміння також неоднозначне. Деякі дослідники розглядають соціальну толерантність як видову характеристику толерантності серед інших видів: політичної, релігійної, національної та ін. Інші (наприклад, І. Крейн [5]) соціальну толерантність розглядають у межах метапідходу як особливий гносеологічний вимір толерантності. У такому розумінні соціальна толерантність уміщує в себе етнічну, релігійну, національну, расову, політичну, культурну та інші види толерантності. Російський учений О. Асмолов розглядає толерантність як соціальну норму, принципи міжособистісних і міжгрупових відносин, умову збереження людського різноманіття і ефективної взаємодії між ними [1].

З огляду на зазначене вище соціальна толерантність – це здатність встановлювати й зберігати спільність з людьми, між якими існують соціальні відмінності, при умові, що останні не протирічать прийнятним у певному соціумі моральним і правовим стандартам; це здатність без агресії сприймати і приймати думки, поведінку, форми самовираження й образ життя інших людей чи соціальних груп, які відрізняються від своїх власних.

Сутнісною ознакою соціальної толерантності є активна позиція індивіда, соціальної групи чи суспільства в цілому, а не пасивно-терпиме ставлення до суспільних подій. Те, що порушує загальнолюдську мораль, цінності, правила, основоположні принципи людського співіснування – не повинно сприйматися толерантно. Підкреслимо, толерантність не тотожна байдужості й терпимості. Розуміння соціальної толерантності як терпимості, байдужості, поблажливості не відповідає сучасній соціокультурній ситуації. Саме на це звертає увагу І. Гріншпун. Він стверджує, що «соціальна толерантність аж ніяк не безпринципність, не просто можливість ужитися з усіма, прийняти все, що існує в дійсності, а глибоке переконання у необхідності існування іншого, особливого, без якого неможливо існування цілісності» [3, с. 56].

Соціальна толерантність – це сильна, об'єктивно позитивна й вигідна якість для сторони, що її проявляє, оскільки передбачає повагу не тільки до чужих цінностей, думок, переконань, образу життя, але й розширенню кола власних цінностей за рахунок діалогу з представниками інших культур, позицій, орієнтацій. Саме активність соціальної толерантності й визначає моральний і демократичний розвиток суспільства.

Для соціологічного вивчення толерантності велике значення має аналіз її функцій, реалізація яких свідчить про певний рівень толерантності в

кожному суспільстві. Серед функцій соціальної толерантності слід відзначити такі: соціально-інтеграційну; гуманітарну; регулятивну; функцію ідентифікації та функцію групоутворення. Вони проявляються на різних рівнях соціальності й забезпечують різні форми функціонування соціуму. На інституціональному рівні соціальна толерантність забезпечує стабільність суспільства й профілактику соціальних конфліктів; можливість зрахування в систему сучасних гуманітарних цінностей і подолання суперечностей між міжнародними нормами, які регулюють толерантні відношення, і реальною діяльністю в політичній, ідеологічній та культурній сферах; створення ціннісно-нормативної бази для виховної роботи, формування позитивних ідеалів. На груповому рівні соціальна толерантність забезпечує упередження групових конфліктів, формування й підтримку стабільності групи, створення іміджу групи, формування основ для залучення до неї нових членів. На особистісному рівні соціальна толерантність сприяє зменшенню числа, об'єму й характеру міжособистісних конфліктних ситуацій, формуванню позитивного ставлення до життя, упередженню агресивних форм взаємодії, у тому числі протиправного характеру.

Соціально-політичні й економічні особливості української дійсності актуалізували проблему формування толерантності в широких верствах населення. Це диктується необхідністю забезпечення соціальної злагоди, безпеки держави й особистості в умовах сучасного полікультурного, поліетнічного, поліконфесійного українського суспільства й потребує розробки й впровадження системи технологій конструювання індивідуальної і групової толерантної поведінки. За визначенням М. Туленкова, Ю. Сурміна, «соціальні технології у широкому сенсі цього поняття – це особливий вид соціальної діяльності, у результаті якої досягається встановлена раніше мета та змінюється об'єкт діяльності. Нетехнологічна діяльність на відміну від технологічної має спонтанний, пошуковий характер, а технологія передбачає оптимальну й раціональну схему діяльності. Соціальні технології присутні практично в усіх напрямках соціальної динаміки: індивідуальної, групової та міжгрупової взаємодії» [9, с. 18].

Сучасна соціально-технологічна доктрина, яка сформувалася на початку ХХ ст., розвинула декілька напрямів практичного осмислення й впровадження соціальних технологій. Перший напрям практичної технологізації був пов'язаний зі спробами реалізації моделі розвитку суспільства, побудованого на принципах так званої зрівняльної справедливості (радянська модель). Другий напрям був реалізований у найбільш розвинених країнах Західної Європи та Північної Америки. Він пов'язаний із розвитком ринкових відносин і демократії, які забезпечили зняття соціальних конфлік-

тів, розвиток середнього класу, зниження рівня й звуження масштабів бідності, а також підвищення рівня соціальної відповідальності бізнесу перед суспільством. У 60-ті роки ХХ ст. значно розширилося використання соціальних технологій і зросло їх різноманіття, що й сприяло технологізації й гуманізації перш за все соціальної сфери, державного управління й місцевого самоврядування.

Соціальні технології дуже різноманітні. Це обумовлено багатоманіттям соціального світу і соціального життя. Розмаїття соціальних технологій потребує здійснення їх класифікації. За масштабами об'єкту, на який буде здійснюватися вплив, можна виокремити технології глобального характеру. За сферами застосування соціальні технології поділяються на виробничо-економічні, суспільно-політичні, духовно-культурні тощо. Останнім часом широко розповсюдився такий поділ на сфери, як бізнес, державне управління і третій сектор, тобто діяльність некомерційних структур і державних організацій. Можна також класифікувати соціальні технології за об'єктом і предметом, за результатом, отриманим унаслідок їх застосування. Фахівці в галузі соціального управління виокремлюють технології пошуку стратегії управління, персонального менеджменту, соціального моделювання й прогнозування. Крім того, вони виокремлюють інноваційні, інформаційні технології, технології, спрямовані на перетворення й розвиток соціальних систем [9, с. 26]. За характером вирішуваних завдань виокремлюють універсальні й специфічні соціальні технології. Як бачимо, класифікація соціальних технологій не має меж. Скільки ми будемо обирати критеріїв для класифікації, стільки ж можна визначити видів соціальних технологій. Що стосується безпосередньо технологій формування соціальної толерантності, ми виокремили такі: комунікативно-діалогові, діяльнісні, інформаційно-комунікаційні, психологічні, педагогічні, освітні, тренінгові.

Розглянемо деякі із означених технологій більш детально. Діяльнісні технології формування соціальної толерантності – це процес послідовного, покрокового, розробленого на науковій основі вирішення поставленого завдання, яке має організаційну й соціальну значимість, а саме формування толерантної поведінки. Сутність цієї технології полягає у зарахуванні індивіда у взаємодію і співробітництво на основі сумісної продуктивної діяльності, яка має соціальну значимість і визнання. Соціальною умовою виникнення смислових установок толерантності є зміна соціальної позиції кожного із учасників сумісної діяльності, яка забезпечує розширення меж сприйняття й розуміння сумісних дій. Реалізуючи новий соціальний вплив у партнерстві з іншою людиною, соціальний індивід отримує можливість подивитися на будь-яку ситуацію «очима партнера» і краще розібратися у її перевагах і недоліках. Завдяки зацікавленості в

спільному результаті партнери виявляються спроможними не тільки краще зрозуміти один одного, але й прийняти спільні рішення, виробити спільні думки й погляди, переконатися в перевагах толерантної поведінки, пізнати смисл повождення відповідно до норм толерантної взаємодії.

Створення й підтримка відкритих і доступних для участі кожного учасника взаємодії соціальних практик, чи то громадські акції, заняття спортом, мистецтвом, сумісна професійна чи навчальна діяльність, є необхідною умовою впровадження діяльнісних технологій. Однак їх ефективність буде високою лише під час дотримання двох умов. По-перше, соціальні дії повинні бути важливими, суспільно значущими, отримувати визнання; по-друге, учасники взаємодії повинні прийняти відповідальність за свої дії.

Отже, залучення індивіда у різноманітні форми громадської активності є оптимальною умовою застосування діяльнісних технологій формування соціальної толерантності. Створення соціальних, економічних, правових, психологічних умов для зарахування всіх груп населення в творчу діяльність задля поліетнічної, різноконфесійної, політично плюралістичної української держави, яка забезпечить самореалізацію кожного громадянина, – одна з основоположних умов формування соціальної толерантності.

Особливу увагу слід приділяти в цьому аспекті молоді й підліткам як потенційним групам ризику. Адже підлітково-молодіжна спільнота, як відомо, – це маргінальна соціальна група в структурі суспільства. Підлітки вже не діти, але ще й не дорослі. Вони шукають свій шлях, визначаються із своїми життєвими принципами, цінностями, обирають спосіб життя. Їх переконання динамічні, нестійкі, часто знаходяться під впливом або стереотипів, або маніпулятивних технологій. У ситуації соціальної кризи їх легко «підбити» на інтолерантні вчинки.

З огляду на конкретні технології формування соціальної толерантності, слід розглянути освітні технології, але в самому широкому сенсі поняття «освіта», не обмежуючи їх вузькими межами спеціально організованих навчальних занять. На теперішній час у контексті соціальної толерантності найбільш популярними є технології полікультурної освіти, яка спрямована на збереження й розвиток усього розмаїття культурних цінностей, норм, зразків і форм діяльності, існуючих у даному суспільстві, і тих, що базуються на діалозі і взаємодії різних культур. Технології полікультурної освіти інтегрують різні соціальні групи на засадах загальних цінностей, які поділяються усіма й об'єднують їх в диференційованому суспільстві в єдине ціле. Вони покликані стати ефективним механізмом розбудови України як гуманного й демократичного суспільства саме на основі формування толерантної свідомості молодих українців.

Засобами реалізації технології полікультурної освіти є і сам зміст освіти, і організація навчальних занять, і спеціальні дидактичні вправи. Так, наприклад, у зміст освіти (дисципліни «Міжкультурна комунікація», «Українська та зарубіжна культура», «Соціокультурний розвиток людства» тощо) необхідно уміщувати інформацію про різні культури й культурні процеси. Під час організації навчальних занять використовувати особистісно-орієнтовані технології формування культури міжособистісного спілкування в проблемно-пошукових групах при виконанні спеціально підібраних дидактичних вправ. Особливими характеристиками технологій полікультурної освіти є діалог, співробітництво, діяльнісно-творчий характер процесу навчання, направленість на захист індивідуального розвитку суб'єкта навчання (учня, студента), надання йому вільного захищеного простору для прийняття самостійних рішень, різноманітність способів, форм і прийомів творчого самовираження особистості в її культурній ідентифікації. У результаті застосування полікультурної освіти як технології формування соціальної толерантності студент ВНЗ буде мати компетентності міжкультурної комунікації, компетентності порівняння й осмислення культурних розбіжностей, виражених у нормах, цінностях, поведінці представників різних культур.

Значне місце серед технологій формування соціальної толерантності належить тренінговим технологіям. Тренінгові технології – це система діяльності щодо опрацювання певних алгоритмів дій і способів вирішення типових пізнавальних, управлінських завдань чи соціальних ситуацій у ході спеціально організованих занять (тренінгів) [8, с. 1239]. Тренінг вважається важливою складовою частиною соціально-психологічної програми розвитку толерантності в людини. Як приклад можна навести тренінг «Толерантний світ», розроблений Н. Ковальчишиною. Він націлений на опрацювання специфічних і типових для молоді рольових ситуацій, сприяння формування навичок толерантної поведінки, навичок самопізнання психологічних особливостей, конструктивного врегулювання конфліктів, виходу із стресових ситуацій. У ході тренінгу відбувається поетапне освоєння навичок толерантної соціальної поведінки в процесі взаємодії з іншими людьми, навичок емоційної стабільності, доброзичливості, терпіння, соціальної відповідальності [6, с. 228].

Розглядаючи класифікацію технологій формування соціальної толерантності, слід звернути увагу на інформаційно-комунікаційні технології, які забезпечують розвиток, збереження єдності й спільності в сучасному суспільстві. Водночас вони породжують ризики застосування маніпулятивних технологій управління свідомістю особистості й суспільства, стаючи причинами їх деформації, зниження толерантності й нарощування ворожості

між різними культурними групами. Запобіжником щодо впливу маніпулятивних технологій, які часто використовуються засобами масової комунікації, може стати формування соціально-критичного мислення, яке є могутньою зброєю попередження можливостей маніпулювання свідомістю людини. Наприклад, такі міжнародні організації, як Рада Європи, ЮНЕСКО та інші, як актуальні завдання ставлять просвітництво й освіту молоді а галузі ЗМІ. Технології медіа-освіти забезпечують необхідний рівень культури користування інформаційними та іншими можливостями електронних засобів комунікації, сприяють формуванню толерантності й зниженню ризиків виникнення ксенофобії.

Значне місце у формуванні толерантної поведінки серед молоді займають педагогічні (виховні) технології, або їх ще називають соціально-педагогічні. Соціально-педагогічні технології, направлені на формування толерантності особистості, є системою процедур, способів і методів педагогічного впливу на молоду людину з метою вироблення в неї вміння організувати себе, налагоджувати нормальні стосунки в сім'ї, навчальному закладі, у середовищі однолітків.

У рамках цього дослідження було проведено інтернет-опитування, орієнтоване на студентську молоддь. Це опитування не є репрезентативним і не відображає об'єктивної соціальної реальності, а скоріше висвітлює деякі тенденції щодо досліджуваної проблеми. Нами був розроблений інструментарій, який складався з трьох блоків. У перший блок анкети увійшли питання, направлені на перевірку загального рівня толерантності (релігійної, етнопонаціональної, культурної) студентської молоді, їх розуміння толерантності як соціального явища, установки на толерантну поведінку, як на рівні визнаної соціальної норми, так і на рівні емоцій і почуттів, що проявляються стосовно різних соціальних груп. Запитання другого блоку спрямовані на виявлення факторів, які найбільше впливають на формування толерантності особи. Третій блок присвячено виявленню найбільш ефективних технологій формування соціальної толерантності.

Презентуємо деякі результати опитування. Так, на питання «як ви вважаєте, проблема толерантності є актуальною для українського суспільства, її треба піднімати, обговорювати, висвітлювати у ЗМІ?» 42 % з інтернет-опитаних студентів відповіли, що проблема є актуальною, 36 % вважають, що проблема толерантності не є актуальною для України, 22 % не визначилися щодо оцінки актуальності даної проблеми. На питання «чи відчуваєте ви, що останнім часом зростає напруження між представниками різних за ознаками національності, релігії, культури, поглядів тощо соціальних груп?» 16 % опитаних відповіли, що зростає сильно, 53 % вважають, що напруження зростає помірно, третина 31 % – напруження не зростає. На питання

анкети «чи зіштовхувалися ви із проявами расової, релігійної, національної, культурної нетерпимості в українському суспільстві?» 61% студентів стверджують, що ніколи не зіштовхувалися із подібними фактами, кожен п'ятий респондент (21 %) відповів, що інколи був свідком подібної поведінки, а 14 % зазначили, що часто зіштовхувалися із проявами расової, релігійної, національної, культурної нетерпимості в українському суспільстві. Цікавим з точки зору досліджуваної проблематики, на нашу думку, є питання «чи надасте ви значення національній, етнічній, расовій, релігійній приналежності людині, з якою спілкуєтесь?», адже одна справа – оцінювати сторонні факти, інша – власну поведінку. На це запитання 98 % опитаних відповіли, що не надають значення подібним речам, а 2 % сказали, що не визначилися із відповіддю. Щодо ставлення до міжнаціональних шлюбів студентська молодь налаштована цілком толерантно. Так, 84 % опитаних ставляться позитивно, 14 % – байдуже, і лише 2 % налаштовані негативно до подібних шлюбів.

Проаналізуємо результати відповідей другого блоку анкети. На питання «як ви вважаєте, чи потрібно спеціально формувати в молоді толерантну поведінку?» 62 % студентів, узявши участь у опитуванні, вважають потрібно, 20 % – не потрібно, 18 % – не визначилися остаточно. Отже, з огляду на те що більшість опитаної студентської молоді в цілому не розглядає міжетнічні, міжнаціональні, міжрелігійні, міжкультурні відносини в українському соціумі як гостру соціальну проблему, проте вважає за необхідне спеціально формувати в молоді толерантну поведінку. Щодо технологій, які будуть найефективніше сприяти формуванню толерантної поведінки молоді, 64 % опитаних вважають, що це спеціально організовані тренінги, 42 % – безпосередня взаємодія у спільній діяльності із представниками інших за расою, національністю, релігійними поглядами, культурними уподобаннями тощо груп, 28 % – толерантне ставлення один до одного у колі безпосереднього спілкування, 23 % – інтерактивні форми навчання, такі як дискусії та ділові ігри, і лише 3 % назвали виховні бесіди. Таким чином, емпіричним шляхом (навіть за умови нерепрезентативного опитування) ми отримали підтвердження, що найбільш ефективними технологіями формування соціальної толерантності є тренінгові, комунікативно-діяльнісні та освітні технології. Педагогічні технології, особливо якщо

вони відбуваються застарілими методами (виховні бесіди), не є ефективними.

Висновки. Проведене дослідження демонструє, що формування толерантності у людських відносинах є важливим стратегічним завданням XXI ст. Соціальна толерантність передбачає безмежність шляхів комунікації, створення толерантного соціального простору. Водночас некрітичне ставлення до суперечливих подій відкриває можливість її переродження у вседозволеність і свавілля, що підвищує затребуваність розробки спеціальних технологій формування цього соціального феномена, які роблять цей процес більш впорядкованим і результативним.

Соціальна технологія визначається як розробка методів і методик результативного і раціонального цілеспрямованого соціального впливу на соціальні процеси й системи. Вона застосовується у соціальній практиці для організації людської діяльності, вирішення соціальних проблем і забезпечення ефективного соціального управління. У випадку, коли мова йде про технології формування соціальної толерантності, ми розуміємо логічно впорядковані, послідовні операції, процедури і способи, за допомогою яких досягається бажаний результат, а саме: толерантне суспільство до будь-яких проявів інакості, окрім тих, що заборонені законом.

Проаналізовані у статті технології є лише малою часткою. Для підвищення ефективності технологій формування соціальної толерантності під час їх розроблення й впровадження необхідне врахування всіх соціальних рівнів суспільного буття: загально суспільного, інституціонального, групового, особистісного. На загально суспільному рівні основними технологіями є створення толерантного соціального простору шляхом дотримання прав людини, збереження її честі й гідності, створення умов для задоволення потреб. На інституціональному рівні специфічні технології реалізуються в різних соціальних інститутах – освіті, релігії, суспільному виробництві, сім'ї, ЗМІ тощо. На груповому рівні використовуються комунікативно-діалогові технології (спільні проекти, волонтерство тощо), на особистісному – соціально-психологічні тренінги. За результатами опитування найбільш ефективними технологіями в оцінюванні студентської молоді є ті, що базуються «не на слові, а на ділі», тобто діяльнісні, тренінгові та освітні (але лише ті, що здійснюються інтерактивним шляхом).

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Асмолов А. Г. О смыслах понятия «толерантность» / А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Век толерантности. Научно-публицистический вестник. – 2001. – № 1-2. – С. 8–19.
2. Гречко П. К. Социальное : истоки, структурные профили, современные вызовы / П. К. Гречко, Е. М. Курмелева. – М. : Рос. полит. энциклопед. (РОССПЭН), 2009. – 437 с.
3. Гриншпун И. Б. Понятие и содержательные характеристики толерантности (к вопросу о толерантности как психическом явлении) / И. Б. Гриншпун // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сб. научно-метод. статей / Отв. ред. С. К. Бондырева. – М. : МПСИ, 2003. – С. 48-61.
4. Кирилук О. М. Содержание понятия «толерантность» / О. М. Кирилук // Толерантность в современном мире : опыт междисциплинарных исследований : сборник научных статей / под научн. ред. М. В. Новикова, Н. В. Нижегородцевой. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2011. – С. 57-60.
5. Крейн І. Концепція толерантності як універсальної категорії еволюції розуму: метапідхід / І. Крейн // Вісник Національної академії наук України. – 2006. – №11. – С. 22-42.
6. Ковальчишина Н. В. Вплив тренінгових технологій на формування толерантної свідомості студентів / Н. В. Ковальчишина, Г. О. Литвинова // Вісник Одеського національного університету. – 2009. – Т. 14. – № 17. – С. 224-230.
7. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 46-54.
8. Овчинникова И. С. Тренинг как технология активного обучения / И. С. Овчинникова, Н. А. Кобзева // Молодой ученый. Международный научный журнал. – 2015. – № 10. – С. 1239-1243.
9. Сурмин Ю. П. Теория социальных технологий : Учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – Київ : МАУП, 2004. – 608 с.
10. Хеффе О. Плюрализм и толерантность : к легитимации в современном мире / О. Хеффе // Философские науки. – 1991. – № 12. – С. 16-28.
11. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности : Учеб. пособие / В. А. Ядов. – 3-е изд., испр. – М. : Омега-Л, 2007. – 567 с.

REFERENCES

1. Asmolov, A., Soldatova, G. & Shaigerova, L. (2001). O smyslakh poniatia «tolerantnost». [On the Meaning of the Concept Tolerance]. *Vek tolerantnosti. Nauchno-publitsisticheskii vestnik*. (1-2): 8-19 (in Russian).
2. Grechko, P. (2009). *Sotsialnoe: istoki, strukturnye profile, sovremennye vyzovy* [Social: origins, structural profiles, modern challenges]. Moskva: (in Russian).
3. Grinshpun, I. (2003). Poniatie i sodержatelnye kharakteristiki tolerantnosni (k voprosu o tolerantnosti kak psikhicheskoi iavlenii). [The concept and content characteristics of tolerance (to the question of tolerance as a psychic phenomenon)]. *Tolerantnoe soznanie i formirovanie tolerantnykh otnoshenii (teoriia i praktika): Sbornik nauch.-metod. statei*, 48-61. (in Russian).
4. Kiriliuk, O. (2011). Soderzhanie poniatia «tolerantnost». [The concept of «tolerance»]. *Tolerantnost v sovremennom mire: opyt mezhdistsiplinarnykh issledovaniy. Sbornik nauchnykh statei*, 57-60 (in Russian).
5. Crein, I. (2006). Kontseptsiya tolerantnosti yak universal'noyi katehoriyi evolyutsiyi rozumu: metapiddkhid [Tolerance as universal category of the evolution of intelligence: metaapproach]. *Visnyk natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny*. 11, 22-42 (in Ukrainian).
6. Kovalchyshyna, N. (2009). Vplyv treningovykh tehnologiy na formuvannya tolerantnoyi svidomosti studentiv [Influence of training technologies on the formation of tolerant consciousness of students]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu*. 14 (17), 224-230 (in Ukrainian).
7. Lectorskii, V. (1997). O tolerantnosni, pliuralizme i krititsizme [On Tolerance, Pluralism and Criticism]. *Voprosy filosofii*. (11), 46-54 (in Russian).
8. Ovchinnikova, I. & Kobzeva, N. (2015). Trening kak tekhnologiya aktivnogo obuchenii [Training as a technology of active learning]. *Molodoi uchonyi. Mezhdunarodnyi nauchnyi zhurnal*. (10), 1239-1243 (in Russian).
9. Surmin, Yu. & Tulenkov, N. (2004). *Teoriia sotsialnykh tehnologii* [Theory of Social Technologies]. Kiev: MAUP (in Russian).
10. Kheffe, O. (1991). Pliuralizm i tolerantnosn: k legitimatsii v sovremennom mire [Pluralism and Tolerance: Towards Legitimation in the Modern World]. *Filosofskie nauki*. 12, 16-28 (in Russian).
11. Yadov, V. (2007). *Strategiia sotsiologicheskogo issledovaniia. Opisaniye, obieiasneniye, ponimaniye sotsialnoi realnosti*. [Strategy of sociological research. Description, explanation, understanding of social reality]. Moskva (in Russian).

Бірюкова Тетяна Федорівна – кандидат філософських наук, доцент
Запорізький національний університет
Адреса: 69600, Запоріжжя, вул. Жуковського, 66
E-mail: tatyana.bir2062@gmail.com

Biriukova Tetiana F. – PhD in philosophy sciences, As. Prof.
Zaporizhzhia National University
Address: 66 Zhukovskoho st., Zaporizhzhia, 69600, Ukraine
E-mail: tatyana.bir2062@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6631-1731

УДК 316.34-054.72
doi: 10.15421/1717147

Соотечественники, проживающие в США, как референтная группа современных украинских мигрантов

Н. В. Вашрова, В. В. Володько

*Могилевский институт министерства внутренних дел Республики Беларусь, Могилев, Беларусь
Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов, Украина*

Проанализированы особенности позиционирования современных украинских мигрантов в США в отношении украинцев, проживающих в американском обществе. Рассмотрен контекст, в котором украинские мигранты упоминают данный тип референтной группы, ее значение и роль в жизни на новом месте, степень важности ее норм, ценностей и практик для мигрантов, пересечение с другими типами референтных групп (соотечественниками в Украине, а также неукраинскими и неиммигрантскими группами в Америке). Специфика референций украинских мигрантов рассмотрена в отношении трех основных аспектов: социально-экономического, социокультурного и этнонационального.

Обнаружена взаимосвязь между особенностями позиционирования мигрантов в отношении украинцев в США, с одной стороны, и степенью их социальной адаптации – с другой. Проанализирована специфика использования референтных групп украинскими мигрантами в зависимости от стратегии социальной адаптации и выделено несколько основных тенденций, которые включают случаи упрощения процесса адаптации за счет идентификации украинцев с группой соотечественников; примеры увеличения шансов на восходящую мобильность мигрантов в результате членства в украинских миграционных организациях; варианты замедления интеграции в американское общество и уменьшение шансов на восходящую мобильность вследствие ограничения социальных связей исключительно группой соотечественников.

Ключевые слова: социальная идентичность; социальная адаптация; социальная мобильность; социальный статус; социальные группы; социокультурные практики; транснациональная миграция

Compatriots living in the USA as a reference group of contemporary Ukrainian migrants

N. V. Vashrova, V. V. Volodko

*Mogilev Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus Mogilev, Belarus
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine*

The article is focused on studying of how modern Ukrainian migrants in the USA position themselves within the reference groups of other Ukrainians who also are living in American society. Studying the reference groups is one of the approaches that can help determine the features and degree of migrants' social adaptation in a new place and the directions of their social mobility. Since the study is based on the theory of transnationalism, the status of local ethnic reference groups has been analyzed in relation to other types of migrant's reference groups, for example, Ukrainians who lived in Ukrainian society and Americans (not Ukrainians) in USA. The survey was conducted in 2015 and aimed to study social and ethnic identities and practices of Ukrainian migrants in the United States. 31 semi-structured interviews with first-generation Ukrainian migrants residing in the USA have been used as an empirical basis for analysis.

The main outcomes of the research are as follows. A relationship has been found between the type of identification with the local ethnic reference groups, as well as the way of their use, on the one hand, and the degree of social adaptation of migrants, on the other. As a result, several trends have been identified. First, an increase in the degree of success of social adaptation and an increase in the chances for upward mobility, due to the integration of migrants into the American society through membership in legitimate socially effective migration organizations, as well as an orientation toward their norms and values. Second, simplification of the process of social adaptation of migrants through identification with a group of local Ukrainians at the stage of initial integration into American society, with a tendency to slow integration and narrowing the chances of social mobility in the later stages of social adaptation. Third, the expansion of social opportunities for migrants, due to the incorporation of Ukrainian reference groups (compatriots in Ukraine and Ukrainians in the United States) into a system of new ones connected with American society (different-ethnic groups and common Americans). However, none of the groups is given an exclusive priority in references, its status depends on the specifics of the social context.

Keywords: social identity; social adaptation; social mobility; social status; social groups; social-cultural practices; transnational migration

Цитирование данной статьи: Вашрова Н. В, Володько Н. В. Соотечественники, проживающие в США, как референтная группа современных украинских мигрантов / Н. В. Вашрова, В. В. Володько // Научно-теоретический альманах «Грани». – 2017. – № 11. – С. 50-57.

Citation of this article: Vashrova, N. V. & Volodko V. V. (2017). Sootechestvenniki, prozhivayushchie v SSHa, kak referentnaya grupa sovremennykh ukrainiskikh migrantov [Compatriots living in the USA as a reference group of contemporary Ukrainian migrants] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 50-57.

Received: 13.10.2017

Accepted: 13.11.2017

Співвітчизники, які проживають у США, як референтна група сучасних українських мігрантів

Н. В. Вашрова, В. В. Володько

*Могильовський інститут Міністерства внутрішніх справ Республіки Білорусь, Могильов, Білорусь
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна*

Проаналізовано особливості позиціонування сучасних українських мігрантів у США щодо українців, які також проживають в американському суспільстві. Розглянуто контекст, в якому українські мігранти згадують цей тип референтної групи, її значення та роль у житті на новому місці, ступінь важливості її норм, цінностей і практик для мігрантів, перетин з іншими типами референтних груп (співвітчизниками в Україні, а також неукраїнськими і неіммігрантськими групами в Америці). Специфіка референцій українських мігрантів розглянута стосовно трьох основних аспектів: соціально-економічного, соціокультурного та етнонаціонального.

Виявлено взаємозв'язок між особливостями позиціонування мігрантів щодо українців у США, з одного боку, і ступенем їх соціальної адаптації – з іншого. Проаналізовано специфіку використання референтних груп українськими мігрантами залежно від стратегії соціальної адаптації та виокремлено декілька основних тенденцій, які включають випадки спрощення процесу адаптації за рахунок ідентифікації українців з групою співвітчизників; приклади збільшення шансів на висхідну мобільність мігрантів унаслідок членства в українських міграційних організаціях; варіанти уповільнення інтеграції в американське суспільство та зменшення шансів на висхідну мобільність унаслідок обмеження соціальних зв'язків виключно групою співвітчизників.

Ключові слова: соціальна ідентичність; соціальна адаптація; соціальна мобільність; соціальний статус; соціальні групи; соціокультурні практики; транснаціональна міграція

Постановка проблеми. Теорія транснаціоналізму в дослідженні сучасної міжнародної міграції ґрунтується на ідеї вистраивання наднаціонального пространства зв'язей і ідентичностей, в якому включені соціально-культурні, економічні та політичні аспекти як країни виїзду мігрантів, так і країни їх прибуття [2; 4]. Кожен з цих аспектів можна розглядати як особливу точку перетину, а також інтеграції різних норм, цінностей, ідентичностей і практик. Так як мігранти одночасно порівнюють себе з референтними групами як американського суспільства, так і своєї родини [3; 5; 8, 11], то в межах такого соціального поля виникає подвійна система орієнтирів, порівнянь і оцінок власного соціального статусу [3; 6]. Особливий дослідницький інтерес представляє вивчення впливу такої системи на особливості соціальної адаптації і соціальної мобільності мігрантів. В частині можна виділити проблему взаємозв'язку між типом соціальної адаптації і мобільності мігрантів, з однієї сторони, і специфічним впливом цих референтних груп, на норми і цінності яких мігранти орієнтуються в процесі адаптації і інтеграції в нове суспільство – з іншої.

Аналіз досліджень і публікацій. Тема ролі соціального капіталу і культурної пам'яті мігрантів, особливостей їх самоідентифікації і референтних груп розглядається в ряду досліджень, присвячених вивченню специфіки адаптації мігрантів в США. Наприклад, в дослідженні групи вчених (Min Zhou, Jennifer Lee, Jody Agius Vallejo, Rosaura Tafuya-Estrada і Yang Sao Xiong) проаналізовані характеристики культурної пам'яті представників різних груп і категорій мігрантів, які обумовлюють їх

стратегії адаптації, а також шанси і варіанти соціальної мобільності [10]. Також оцінюється роль соціального контексту і соціально-економічних умов, які сприяють закріпленню деяких особливостей ідентифікації мігрантів (Lee T. L., Fiske S. T.) [7; 9]. Специфіка транснаціонального характеру сучасної міграції підкреслюється в дослідженні подвійної системи референцій в ідентифікаціях мігрантів (Gelatt J.) [3]. Дослідженню українських іммігрантів в США присвячені дослідження таких авторів, як О. Воловина, Г. Лемех, В. Лопух, М. Федунків [12 – 15]. Непосередньо до вивчення теми ідентичностей і практик українців в США звертається О. Ровенчак [1].

Ціль дослідження. Метою дослідження є виявлення і характеристика взаємозв'язку між специфікою використання референтних груп українськими мігрантами в США і особливостями їх соціальної адаптації, а також типом соціальної мобільності (всходящої або нисходящої).

Изложение основного материала. Проводя класифікацію по територіально-національному признаку, серед референтних груп українських мігрантів можна виділити наступні найбільш загальні групи: співвітчизники в Україні, українці, проживаючі в Америці, а також американські (не українські і не іммігрантські) групи в США. Дане дослідження сфокусоване на вивченні однієї з цих груп, а саме на особливостях позиціонування сучасних українських мігрантів в США в відношенні груп українців, які проживають в американському суспільстві. В частині, розглядається соціальний контекст, в якому мігранти згадують цю референтну групу, її значення і роль в житті на новому місці,

степень важности ее норм, ценностей и практик для мигрантов, пересечение с другими типами референтных групп (соотечественниками в Украине, а также неукраинскими и неиммигрантскими группами в Америке). Изучение особенностей использования референтных групп дает знание о потенциале текущего социального положения украинских мигрантов – уровне их социальной адаптации и мобильности, поскольку позиционирование в отношении той или иной социальной группы связано с особенностями интеграции мигрантов в новый социальный контекст. Специфика референций украинских мигрантов рассматривается в отношении трех основных аспектов: социально-экономического, социокультурного и этнонационального.

Анализ основывается на данных социологического исследования идентичностей и практик украинских мигрантов в США (2015 г.). Использовано 31 полуструктурированное интервью с украинскими мигрантами в первом поколении от 18 лет и старше, эмигрировавшими после 90-х гг. XX века и постоянно проживающими в США.

Социально-экономический аспект. Упомянутая об украинцах, приехавших в США после 90-х гг. XX века, респонденты подчеркивают экономические мотивы эмиграции своих соотечественников. В повествованиях используется образ «трудяга» / «работяга», который основывается на таких характеристиках, как стремление повысить свой уровень благосостояния путем тяжелого, часто неквалифицированного труда, узкий круг социальных связей, а также отсутствие достаточного культурного уровня. Другой более широкий образ экономического мигранта (в повествованиях описателен, не имеет названия) не обязательно включает тяжелый неквалифицированный труд как способ заработать деньги, однако содержит первостепенность установки на достижение материального благополучия. Часть респондентов, повествуя о собственных мотивах переезда и текущих жизненных планах, упоминает те же черты, на основании которых относит своих соотечественников к категории трудовых мигрантов. Однако в описании себя не все используют данный образ, избегают прямой идентификации с категориями «работяг» и «экономических мигрантов», иногда четко дистанцируются от них. В повествованиях респондентов прослеживается ожидание возможного социального осуждения, которое они предполагают в ответ на собственное стремление достижения материальных благ в ущерб другим аспектам жизни (например, семейным, национальным, духовным и т.п.). Это проявляется в виде оправдательных монологов «на опережение» в ответ воображаемому оппоненту, а также повторяющихся обоснований своего переезда и текущего образа жизни как наиболее благоприятного, а иногда и единственного способа решения

жизненно важных личных и семейных вопросов.

На готовность украинцев позиционировать себя как члена группы соотечественников или ориентироваться на достижения данной группы влияет степень успешности украинских иммигрантов в США (их социально-экономический статус), а также стереотипы об украинцах в американском обществе. Если украинские иммигранты являются категорией, которая не ассоциируется с престижными профессиями и значимыми видами трудовой деятельности, с положительной динамикой социальной мобильности и материального благосостояния, то и стремление быть частью такой группы будет слабее, особенно на уровне публичного позиционирования. Тем не менее, в повествованиях респондентов о собственном материальном благополучии упоминается о достижениях соотечественников в США, многолетнее сотрудничество с ними по работе, общие проекты и дружественные отношения, что позволяет сделать вывод о некоторой степени их ориентации на установку украинских мигрантов в сфере социально-экономической жизни. Для членов украинских сообществ (local ethnic communities) диапазон таких ориентаций гораздо шире, так как в рамках культурного поля (например, культурных мероприятий сообществ) они получают возможность пересекаться и налаживать связи с украинскими мигрантами разного социально-экономического статуса. Учитывая уже сложившиеся пути интеграции и адаптации мигрантов в США, украинцы активно используют социальную сеть отдельных украинских мигрантов, ресурсы украинских сообществ и диаспоры в целях решения вопросов материального обеспечения и трудоустройства. В материалах исследования респонденты упоминают ряд вариантов взаимодействия с соотечественниками в рамках своей трудовой деятельности.

Во-первых, это работа по оказанию услуг местному украинскому сообществу или украинским мигрантам в целом (центры по оказанию помощи мигрантам, и, в частности, украинским). В данном случае социально-экономический статус мигрантов тесно связан со статусом их этнической общины / группы в американском обществе, а также с востребованностью и престижностью тех товаров и услуг, которые они предлагают своим соотечественникам. В материалах интервью упоминаются организованные украинцами магазины и кафе с традиционным (или просто привычным) для украинцев набором продуктов и блюд, менеджерская, юридическая, бухгалтерская, консультационная деятельность в центрах по предоставлению информационно-юридических услуг мигрантам, в совете по управлению делами общины, а также обучающая и культурно-организационная деятельность внутри сообществ (в частности, для детей украинских мигрантов: занятия по музыке, пению, танцам, украинскому

языку и др.). Однако украинские сообщества не настолько многочисленны, а доходы их членов не так высоки, чтобы способствовать увеличению количества рабочих мест с достойным уровнем зарплаты. Для части украинских мигрантов оплачиваемая работа для нужд членов сообщества – это временный вариант в период начальной адаптации после переезда, а также дополнительный заработок наряду с другими источниками дохода. Респонденты, которые проработали на таких позициях длительное время, выражают беспокойство и сомнение в своей востребованности на рынке труда вне сообщества, поскольку не привыкли работать с местным населением, а некоторые из них не овладели английским языком в достаточной степени, так как работали с соотечественниками. В таких случаях шансы на восходящую социальную мобильность значительно снижаются.

Несколько иначе выглядит ситуация трудовой деятельности украинцев в миграционных организациях, поскольку данный сегмент ориентирован не только на нужды приезжих, но и вписывается в американскую государственную миграционную политику. Инициативы в данной сфере могут получать финансирование от государственных или общественных организаций и фондов, а также считаться социально значимыми и полезными. Если в рамках проектов, связанных с мигрантами, украинцы исполняют не только простейшие организационные задачи, но также задействованы в коммуникациях и налаживании социальных связей с представителями общественности, то мотивированы на более глубокое изучение английского языка и получают возможность освоить особенности американского делопроизводства, а также повысить степень взаимодействия с американским обществом. Это расширяет возможности дальнейшего трудоустройства и продвижения по социальной лестнице.

Второй тип взаимодействия с соотечественниками в рамках трудовой деятельности упоминается в материалах интервью как «работа с другими украинцами» (как с коллегами) или «работа на украинцев» (как на собственников-нанимателей) по оказанию услуг, которые не ориентированы на нужды украинских мигрантов и общины. В тех случаях, когда обязанности работников предполагают лишь поверхностные контакты с клиентами либо не включают их вовсе, то работа в украиноязычном (или русскоязычном) коллективе не способствует изучению английского языка и освоению особенностей американской профессиональной коммуникации. Некоторые респонденты, задействованные на подобных работах, сообщают о желании сменить место работы и профессионально развиваться, однако не уверены в своих способностях освоиться в англоязычном коллективе и найти общий язык с американцами или неукраиноязычными / нерусскоязычными кол-

легами и руководством.

В некоторых из повествований украинских мигрантов встречаются критические замечания в адрес соотечественников-предпринимателей, нанимающих на работу украинцев. Респонденты утверждают, что существует ряд злоупотреблений со стороны украинцев-нанимателей, использующих уязвимое положение слабо адаптировавшихся соотечественников и ущемляющих их трудовые права. Однако в ряде случаев в качестве примеров приводится не собственный опыт, но отсылка к «рассказам других людей». Кроме того, наблюдается смещение акцентов украинских мигрантов в оценивании собственных соотечественников на степень их полезности в оказании лично им разных видов поддержки, в том числе материальной (деньги в долг, трудоустройство, место для проживания и др.). Завышенные ожидания относительно помощи со стороны других украинцев могут провоцировать разочарование и критическое отношение к ним вследствие отказа тех удовлетворять запросы нуждающихся соотечественников. В результате конфликтов и противоречий мигранты могут дистанцироваться от соотечественников и связь с группой может значительно ослабевать.

Социокультурный аспект. В материалах исследования респонденты описывают соотечественников в США как «уже не совсем украинцев», но вместе с тем не считают их «американцами» или «американскими гражданами украинского происхождения». Представляют их и как носителей некоторых вариаций украинской культуры, и как людей со специфическим миграционным опытом, чьи социокультурные ценности и практики трансформировались в процессе переезда и адаптации в новой стране. В повествованиях респондентов терминологическое обобщение «украинцы в США» в первую очередь относится к тем украинцам, с которыми возможно повседневное взаимодействие. Для них соотечественники в США – это, прежде всего, территориально близкая, доступная для контактов группа. Однако в ряде случаев наблюдается выход за локально-территориальные рамки. Например, у респондентов, которые поучаствовали либо продолжают участвовать в мероприятиях солидарности и оказания помощи соотечественникам в Украине во время социально-политического кризиса 2014 г. («Евромайдана») и последовавшей антитеррористической операции на востоке страны. Данная категория украинских мигрантов демонстрирует возникновение либо усиление идентификации с соотечественниками, проживающими в разных регионах США, на основании значимой совместной социальной деятельности (в частности, благодаря активному использованию социальных сетей в интернете). Но в темах, касающихся повседневной жизни, и в качестве собирательного образа соотечественников все же используются примеры социальных групп, проживающих в том

же городе, что и респонденты.

Следует учитывать тот факт, что этнические сообщества и представители различных социально-демографических групп украинских мигрантов неравномерно распределены по территории Америки. В некоторых городах существуют общины, диаспоры, научно-исследовательские и образовательные центры, церковные приходы, а также другие общественные организации украинцев. В других – малочисленные сообщества или только неформальные социальные группы, образуемые выходцами из Украины. Социальный статус и культурный капитал членов таких групп и организаций может в значительной степени отличаться. При этом в разных регионах страны, а также в рамках конкретных сообществ могут численно преобладать либо социально доминировать лишь некоторые категории украинских мигрантов, тем самым формируя поле специфических социокультурных идентичностей и практик.

Как правило, прибывшие в Америку украинцы не выбирают место проживания, руководствуясь степенью близости культурных ценностей местного украинского сообщества своей социокультурной самоидентификации. В материалах нашего исследования преобладающими факторами в выборе места переезда являются экономические мотивы: возможности трудоустройства, обеспеченность жильем за счет проживания у родственников или знакомых, воссоединение с членами семьи, предоставляющими материальную базу, получение помощи от членов диаспоры или локальной этнической общины и т. д. Как результат, мигрантам приходится взаимодействовать с теми типами социальных групп украинцев, которые либо уже существуют в их регионе, либо постепенно формируются по мере прибытия новых соотечественников. Несовпадение культурного уровня и особенностей этнической и национальной идентичности может вызывать напряжение в отношениях между представителями разных категорий украинских мигрантов, но при этом не обязательно приводит к разрыву с группой. Для новоприбывших мигрантов, а также для тех, чья социальная адаптация не связана с разноплановой культурной интеграцией в американское общество, украинские социальные группы являются близкими и понятными по своему жизненному укладу, принимающими их по умолчанию как «своих» (на основании этнической принадлежности), и, в отличие от соотечественников на родине, разделяющими с ними общий миграционный опыт. В силу различных причин мигранты заинтересованы в общении, а также идентификации со своими соотечественниками в США. В материалах интервью упоминаются экономические соображения (ожидание помощи в трудоустройстве, заинтересованность в материальных и информационных услугах), культурно-этнические мотивы (сопричастность

украинским народным традициям), эмоционально-психологические (связанные с привычным типом межличностных отношений, поиск эмоциональной поддержки), коммуникативные (общение с учетом взаимопонимания, основанного на переживании сходного миграционного опыта). Поэтому даже те респонденты, которые негативно оценивают средний культурный уровень украинцев в месте своего проживания, продолжают учитывать предпочтения группы и ориентироваться на ее ценности в некоторых аспектах социокультурной жизни.

Описывая свой образ жизни в Америке, респонденты отмечают важную роль украинского сообщества как благоприятного контекста для привычных социокультурных практик. По контрасту с американскими стандартами упоминается соблюдение определенного внешнего имиджа (более нарядный повседневный стиль одежды среди женщин, менее раскованная (более сдержанная) манера поведения в публичном пространстве); способы установления связей с людьми и дальнейшее общение с ними (быстрый доступ в личное пространство новых знакомых, обмен приватной информацией, включающий обсуждение семейных и рабочих проблем, встречи в домашней обстановке и совместные межсемейные мероприятия); особенности ведения домашнего хозяйства и бизнеса, культура питания, специфика семейных отношений (распределение ролей между супругами, воспитание детей). Особое значение приобретает украинское сообщество для респондентов, имеющих детей. Некоторые украинцы демонстрируют беспокойство, обнаруживая различия между своей социокультурной идентификацией и самоидентификацией своих подрастающих детей. В таких случаях культурные ресурсы украинских общин (к примеру, различные обучающие и культурно-развлекательные детские мероприятия) предоставляют им возможность приобщать своих детей к привычным культурным нормам и ценностям, тем самым создавая чувство общности и преемственности.

Значительную роль в поддержании социализации украинских мигрантов играют виды деятельности, связанные с волонтерским трудом. В случаях временного отсутствия работы волонтерская деятельность в сообществе помогает респондентами не утратить социальную активность и некоторые профессиональные навыки. В исследовании такие ситуации наиболее ярко наблюдаются у матерей, ухаживающих за маленькими детьми, а также у неработающих женщин, занимающихся ведением домашнего хозяйства. Кроме того, социальная роль соотечественников и сообществ возрастает в тех случаях, когда сложности в процессе интеграции в американское общество приводят к падению социального статуса мигрантов (особенно в первое время после переезда), в частности, когда украинцам не удается подтвердить свою

предыдущую профессиональную квалификацию и наладить связи с американскими социальными группами близкого культурного уровня и интересов. В таких случаях общение и идентификация с соотечественниками, переживающими сходные проблемы, обеспечивает принадлежность к более высокому уровню культуры, чем тот, с которым мигранты вынуждены сталкиваться среди других доступных им социальных связей в США. С одной стороны, это защищает от кризиса идентичности и предоставляет опору в самоидентификации, позволяя постепенно адаптироваться в новом контексте. С другой стороны, если подобные образцы поведения достаточно распространены в сообществе местных украинцев, они начинают восприниматься как приемлемая норма, что, в свою очередь, способствует снижению мотивации на дальнейшее расширение социальных связей и социокультурную интеграцию.

Этнический и национальный аспекты. Материалы нашего исследования демонстрируют не только связь этнического происхождения и специфических социокультурных ценностей и практик украинских мигрантов, но также и особых типов национального самосознания. Несмотря на то что основой национальной идентичности украинцев, переехавших вследствие «новой волны» эмиграции (после 90-х гг. XX века), является связь с современным сообществом украинцев в Украине, группы украинцев в США также играют значимую роль в трансформации и практике их национальной идентичности.

Следует отметить, что для сообществ украинцев, проживающих в Америке, характерны разные варианты интерпретации украинского этнического и национального наследия, что приводит к разным идентичностям и практикам. Например, для группы украинцев, эмигрировавших после 90-х гг. XX века по экономическим мотивам, в разной степени характерна комбинация различных элементов украинской культуры: исторического традиционного наследия, советской культуры, а также образцов социокультурных практик современного украинского общества. Тогда как для идентичности членов сообществ, организованных украинцами, выехавших до 90-х гг. XX века по политическим мотивам, характерно дистанцирование от элементов советской культуры и слабая связь с некоторыми современными культурными нормами и ценностями Украины [1]. Поэтому в ряде случаев украинские мигранты могут проблематизировать идентификацию с соотечественниками в США, поскольку их собственный тип национальной идентичности и культурно-этнической практики отличается от принятой в местном сообществе. Тем не менее, даже в случаях несовпадения и разногласий некоторые особенности национальной идентичности соотечественников в США остаются привлекательными для украинских мигрантов.

Респонденты упоминают возможность сочетания, с одной стороны, любви к родине, приверженности к этническим и национальным традициям, лояльности к украинскому государству, а с другой – проживание за пределами Украины и гражданство другой страны. В тех случаях, когда соотечественники (в частности, бывшее социальное окружение), проживающие в Украине, ставят под сомнение патриотизм эмигрировавших сограждан, связи и идентификация с украинским сообществом в США позволяют мигрантам снять противоречие между собственной национальной идентичностью и миграционным опытом. Благодаря этому представляется возможным продолжать считать себя украинцем/украинкой и патриотом Украины не только на уровне самоопределения, но и коллективной практики. Респонденты упоминают важность вклада украинского сообщества в США в популяризацию украинской культуры, в репрезентацию имиджа украинского государства, в отстаивание интересов Украины на международной арене, а также значимость материальной поддержки бывшим согражданам как на уровне фондов и организаций, так и инициатив неформальных групп, а также отдельных граждан (в частности, в контексте помощи по оснащению армии в вооруженном конфликте на востоке Украины).

Особенности адаптации украинских мигрантов в американском обществе особым образом взаимосвязаны с проявлениями их национального самоопределения с опорой на местные группы соотечественников. Для части респондентов более глубокое осознание своей этнической принадлежности после переезда позволило обрести общность с другими украинцами и стать частью сообщества, на ресурсы которого они могут опереться как в экономическом, так в психологическом и социокультурном плане. Кроме того, респонденты упоминают о возрастании социальной значимости и интереса к мигрантам со стороны американских граждан в тех случаях, когда приезжие представляют себя как часть развитой и самобытной культуры, местного этнического сообщества, занимающегося образовательными и культурными проектами, а не просто как приезжих со слабой адаптацией к местным нормам и традициям. Поэтому практика с опорой на национальную / этническую идентичность также представляет один из каналов социальной адаптации мигрантов на новом месте.

Выводы. В результате анализа особенностей позиционирования украинских мигрантов в отношении групп соотечественников, проживающих в США, можно выделить ряд черт, характеризующих взаимосвязь между спецификой использования референтных групп украинскими мигрантами и типом их социальной адаптации и мобильности в США:

1. Возрастание степени успешности соци-

альной адаптации и увеличение шансов на восходящую мобильность вследствие интеграции мигрантов в американский социум за счет членства в легитимных социально-эффективных миграционных организациях, а также ориентации на их нормы и ценности. Использование такого пути интеграции лимитировано наличием территориально доступных для украинских мигрантов этнических сообществ данного типа, количеством социально и экономически выгодных позиций, связанных с общественной и трудовой деятельностью в структуре сообщества, а также типом и уровнем профессиональных и трудовых навыков самих мигрантов, их личной готовностью к высокой социальной активности. Успешность данной модели адаптации в значительной мере зависит от степени социальной значимости деятельности конкретной организации / сообщества, ее статуса (экономического и культурного рейтинга) в структуре американского общества и политики, проводимой правительством США в отношении мигрантов и миграционных сообществ.

2. Упрощение процесса социальной адаптации мигрантов за счет идентификации с группой соотечественников на этапе первоначальной интеграции в американское общество с последующей тенденцией к замедлению интеграции и снижению шансов социальной мобильности. Данная модель связана с использованием формальных и неформальных каналов социально-экономической интеграции приезжих на новом месте при поддержке соотечественников, которые помогают получить доступ к базовому набору возможностей. Однако если деятельность украинских социальных групп больше сосредоточена на этнонациональных практиках, чем на значимых общественных проектах, а социально-экономический потенциал группы невелик, то позиционирование мигрантов исключительно в рамках данной референтной группы может замыкать их социальные связи и шансы социально-экономического продвижения исключительно в нише миграционной среды с ограниченным социальным ресурсом.

3. Расширение диапазона социальных воз-

можностей вследствие встраивания украинских референтных групп мигрантов (соотечественники в Украине и в США) в систему новых, связанных с американским обществом (мигрантские и общеамериканские). При этом ни одна из групп не наделяется исключительным приоритетом в референциях, ее статус зависит от сферы применения и особенностей социального контекста. В рамках данной модели значимую роль играют особенности социального положения американских социальных групп, с которыми выстраивают референции украинские иммигранты, в частности, потенциал их влияния на продвижение по социальной лестнице, а также степень их доступности (открытости) для референтных и практических связей.

Таким образом, социальные группы украинцев, проживающих в США, являются одним из вариантов, а в ряде случаев совершенно новой альтернативой для самоидентификации и референций украинских мигрантов. Мигранты переносят на данную группу социальные и культурные черты, а также функции социальных групп в Украине, сохраняя свою культурную память и практику, а также получая поддержку как легитимные члены группы. Ориентация на нормы и ценности группы может способствовать поддержанию прежнего социального статуса и культурного уровня, а также обеспечивает мигрантам опору для стабильного самоопределения на начальных этапах адаптации. Специфика использования данных референтных групп связана с особенностями социальной адаптации и мобильности мигрантов. Ограничение референций исключительно украинскими социокультурными паттернами, исключение возможных американских альтернатив на поздних этапах адаптации сопутствует проблемам с восходящей социальной мобильностью, а также, в свою очередь, может способствовать сужению диапазона социальных возможностей, тогда как способы компенсации и дополнения идентификаций и связей референциями, связанными с американским обществом, открывают больше возможностей для социальной интеграции и роста.

REFERENCES

1. Basch, L., Glick Schiller N. & Blanc-Szanton C. (2005). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized, Nation-States*. London and New York: Routledge Tylor&Francis Group.
2. Gelatt, J. (2013). Looking Down or Looking Up: Status and Subjective Well-Being among Asian and Latino Immigrants in the United States. *International Migration Review* 47 (1), 39–75.
3. Glick, Schiller N., Basch L., Blanc-Szanton C. (1995). From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration. *Anthropological Quarterly* 68 (1), 48–63.
4. Grasmuck, S. (1991). *Between Two Islands: Dominican International Migration*. Berkeley: University of California Press.
5. Guarnizo, L. E. (1997). The Emergence of a Transnational Social Formation and the Mirage of Return Migration Among Dominican Transmigrants. *Identities* 4 (2), 281–322.
6. Lee, T. L., Fiske, S. T. (2006). Not an Out-Group, Not Yet an In-Group: Immigrants in the Stereotype Content Model. *International Journal of Intercultural Relations*. (30), 751–768.
7. Vertovec, S. (2004). Migrant Transnationalism and Modes of Transformation. *International Migration Review*. 38 (3), 970–1001.

8. Zhou, M. (1995). Low-Wage Employment and Social Mobility: The Experience of Immigrant Chinese Women in New York City. *National Journal of Sociology*. (9), 1–30.
9. Zhou, M., Lee J., Vallejo J. A., Tafoya-Estrada R. & Xiong Y. S. (2008). Success Attained, Deterred, and Denied: Divergent Pathways to Social Mobility in Los Angeles's New Second Generation. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. (620), 37–61.
10. Zhou, M. & Lee J. (2007). Becoming Ethnic or becoming American. *Du Bois Review*. 4 (1), 189–205.
11. Wolowyna, O. (2005). Recent Migration from Ukraine to the United States: Demographic and Socio-economic Characteristics. *The Ukrainian Quarterly*. 61 (3), 253-269.
12. Lemekh, H. (2010). *Ukrainian Immigrants in New York : Collision of Two Worlds*. El Paso: LFB Scholarly Publishing LLC. 288 p.
13. Lopukh, V. (2014). The Effects of the «Fourth Wave» of Immigrants From Ukraine on the Ukrainian Diaspora in the United States. *Demography and Social Economy*. (21). 192-202.
14. Fedunkiw, M. P. Ukrainian Americans. *Countries and their Cultures*. Access mode: <http://www.everyculture.com/multi/Sr-Z/Ukrainian-Americans.html>
15. Rovenchak, O.A. & Volodko, V.V. (2017). Osoblyvosti etnokul'turnoyi identyfikatsiyi ukrayintsiv u SShA [Peculiarities of the ethnocultural identification of the ukrainians in the USA]. *Scientific and theoretical almanac «Grani» 20 (1)*, 12-20.

Вашрова Наталья Владимировна – кандидат социологических наук, доцент
 Могилевский институт министерства внутренних дел Республики Беларусь
 Адрес: 212011 Беларусь, г. Могилев, ул. Крупской, 6
 E-mail: natalia_links@gmail.com

Vashrova Natalia V. – PhD in Sociology, As. Prof.
 The Mogilev Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus
 Address: 67, Krupskaya St., Mogilev, 212011, Belarus
 E-mail: natalia_links@gmail.com
 ORCID: 0000-0002-5716-4634

Володько Виктория Владимировна – кандидат социологических наук
 Львовский национальный университет имени Ивана Франко
 Адреса: г. Львов 79000, ул. Университетская, 319
 E-mail: volodko.victoria@gmail.com

Volodko Viktoriya V. – PhD in philosophy sciences, As. Prof.
 Ivan Franko National University of Lviv
 Address: 319, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
 E-mail: natalia_links@gmail.com
 ORCID: 0000-0002-3133-9707

УДК 316.662:009
doi: 10.15421/1717148

Академічний дискурс вивчення ідентичності в українській гуманітаристиці

Ю. М. Гніт

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

В умовах інтенсивних соціальних змін і самовизначення особистості обґрунтовано цілісний теоретичний підхід до пояснення ідентичності в полікультурному суспільстві. Здійснено спробу опису дискурсу ідентичності в сучасній українській гуманітаристиці на основі аналізу матеріалів міжнародних та міждисциплінарних конференцій у м. Острозі. З'ясовано, що дискурс ідентичності формується значною мірою філософами, тому проблематика розгортається навколо глобальних і загальних тем. Виявлено значне домінування в дискурсі тематики етнонаціональної та національно-політичної ідентичностей, тобто акцентуються ідентичності великих соціальних груп. Зафіксовано зменшення використання та опису проблематики регіональних ідентичностей порівняно з попереднім роком. Визначено два основні вектори сфер, у яких розгортається ідентичність – культура та національна політика держави. З'ясовано, що майже всі учасники конференцій у текстових матеріалах демонструють розуміння ідентичності як соціального конструкту. Визначено, що тематика соціокультурної ідентичності подана як абстрактне поняття філософами, проте значно поступається позиціями національної ідентичності.

Ключові слова: полікультурне суспільство; ідентичність; ставлення до іншого; міждисциплінарність; соціальні відносини «ми – вони»; глобалізація; примордіалізм; конструктивізм

Academic discourse of identity studies in Ukrainian humanities

Y. M. Gnit

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

The multiculturalism of modern society reflects in use of the concept of “sociocultural identity” in academic discourse. At the same time, there is no information about the place of the sociocultural identity among other types of identity, and description of its features. Because it is a new concept, search for text for analysis of sociocultural identity inevitably, in the beginning, should cover wider contexts and include different types of identity in discourse. Consequently, an attempt of the interpretation of identity discourse in contemporary Ukrainian humanities based on the materials of the international interdisciplinary conferences in Ostrog was made. The materials of the 9th international scientific conference in 2016 and 10th international scientific conference in 2017 were analyzed using the method of documents analysis. We revealed that mainly philosophers construct identity discourse; consequently, the questions on global and general topics are raised. In the article two primary vectors in which identity is constructed, culture and national politics, are defined. Moreover, the central thematic directions of the cultural domain are delineated: contemporary culture under globalization, informational age and politics of multiculturalism, cultural tradition of a particular nation, the impact of language and religion (as elements of the culture) on identity. National politics of the state is understood as ideology and state politics in the framework of one society in previous centuries, as well as in contemporary times. We revealed that issue of national identity is dominant in the academic discourse. The ethnic feature of it is accentuated; however, the political dimension is present. Moreover, based on the proceedings of the analyzed conferences, we might raise a hypothesis that it is inherent for foreign humanities. It is revealed that use and analysis of regional identities issues decreased from 2016 to 2017. Scholars are focused on studies of the identities of bigger social groups, at the same time, personal identities are on the periphery of scientific interest. Almost all conference participants demonstrate an understanding of identity not as natural/innate but as a social construct, namely the primordial understanding of identity is absent. One of the main findings is that sociocultural identity is represented in the discourse as the complex abstract concept mainly by philosophers and is less used than national identity, which is most used in the discourse. Sociocultural identity is represented in the context of globalization, informational age, politics of multiculturalism, and postmodernism epoch.

Keywords: multiculturalistic society; identity; attitude towards others; interdisciplinarity; social relations «we and they»; globalization; primordialism; constructivism

Цитування даної статті: Гніт Ю. М. Академічний дискурс вивчення ідентичності в українській гуманітаристиці / Ю. М. Гніт // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 58-69.

Citation of this article: Gnit, Y. M. (2017). Akademichnyi dyskurs vyvchennia identychnosti v ukrainzii humanitarystytsi [Academic discourse of identity studies in Ukrainian humanities] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 58-69.

Received: 14.10.2017

Accepted: 13.11.2017

Академический дискурс изучения идентичности в украинской гуманитаристике

Ю. Н. Гнит

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

В условиях интенсивных социальных изменений и самоопределения личности обосновано целостный теоретический подход к объяснению идентичности в поликультурном обществе. Осуществлена попытка описания дискурса идентичности в современной украинской гуманитаристике на основе анализа материалов международных и междисциплинарных конференций в г. Остроге. Выяснено, что дискурс идентичности формируется в значительной степени философами, поэтому проблематика разворачивается вокруг глобальных и общих тем. Выявлено значительное доминирование в дискурсе тематики этнонациональной и национально-политической идентичности, то есть акцентируются идентичности больших социальных групп. Зафиксировано уменьшение использования и описания проблематики региональных идентичностей по сравнению с предыдущим годом. Определены два основных вектора сфер, в которых разворачивается идентичность это – культура и национальная политика государства. Выяснено, что почти все участники конференций в текстовых материалах демонстрируют понимание идентичности как социального конструкта. Определено, что тематика социокультурной идентичности представлена как абстрактное понятие философами, однако значительно уступает позиции национальной идентичности.

Ключевые слова: поликультурное общество; идентичность; отношение к другому; междисциплинарность; социальные отношения «мы – они»; глобализация; примордиализм; конструктивизм

Постановка проблеми. В умовах полікультурного суспільства інтенсифікуються соціальні зміни, зокрема й особистості, що формує запит обґрунтування цілісного теоретичного підходу до аналізу ідентичності. Водночас вітчизняні та закордонні дослідники в контексті полікультурності все частіше застосовують саме поняття соціокультурної ідентичності, що, з одного боку, фіксує новий підхід до трактування ідентичності в сучасному суспільстві, з іншого – свідчить про наявність моди до вживання терміна. Тому є необхідність визначити місце соціокультурної ідентичності серед інших типів ідентичності в сучасному полікультурному суспільстві та надати загальну характеристику соціокультурної ідентичності, визначити головні її ознаки. Оскільки це поняття досить нове, то пошуки текстів дослідження соціокультурної ідентичності мають охоплювати ширші контексти й включати різний дискурс ідентичностей. Зробити це не так просто, тому на базі ІХ і Х міжнародних наукових конференцій в м. Острог, що стосуються вивчення ідентичності, здійснена спроба аналізу наукових публікацій (статей, тез) у збірнику. Це дозволить проаналізувати дискурс теми ідентичності в сучасній українській гуманітаристиці та зафіксувати основні тематичні напрями.

Аналіз досліджень і публікацій. Тематика формування соціокультурної ідентичності в сучасному полікультурному світі розгортається вченими переважно в межах процесів глобалізації, вестернізації та глокалізації. Вагоме значення мають напрацювання В. Льюса, У. Бека, З. Баумана. П. Бергер у вступі до книги «Численні глобалізації: Культурне різноманіття в сучасному світі» здійснює спробу аналізу соціокультурної ідентичності в умовах культурної глобалізації та культурного різноманіття як однієї з основних ознак її формування. Також є важливими напрацювання Ю. Кристєвої стосовно проблематики іншого та чужого. Адже в умовах полікультурного суспільства індивід досить часто може поставати інакшим та чу-

жим для конкретної групи або окремих індивідів. Дослідниця намагалася продемонструвати перш за все не як суспільство або конкретна група сприймають чужинця, а саме світосприйняття цього чужинця, його моделі мислення та поведінки.

Серед вітчизняних дослідників вагоме значення для вивчення проблематики соціокультурної ідентичності мають напрацювання Ю. Сороки, Н. Костенко, С. Макєєва, Л. Сокурянської та ін. Ю. Сорока приділяє значну увагу аналізу феномену сприйняття іншого в сучасному полікультурному суспільстві: «...Інший є як позитивним, так і негативним зразком, ідеалом для наслідування та образом неприпустимого. Лише аналітично ми можемо розділити ці два аспекти соціального сприйняття Іншого: іншування як самовизначення за допомогою протиставлення та об'єктивація в культурних категоріях чужого та ворога» [12, с. 170]. Н. Костенко аналізувала ідентичність як соціокультурний феномен, що в умовах сучасності постає як проєкт і тому передбачає новий підхід теоретизування, відмінного від теоретизування в культурі модерну.

Прикладом застосування методу традиційного аналізу документів до схожої проблематики може слугувати дослідження Л. Малес, результати якого презентовані в монографії «Вивчаючи тексти культури: соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології» [10]. На основі аналізу електронних каталогів авторефератів захищених дисертацій дослідниця здійснила спробу аналізу поняття соціокультурності у вітчизняному та зарубіжному (переважно РФ та деякі міста країн СНД) академічному дискурсі.

Мета дослідження – охарактеризувати академічний дискурс вивчення ідентичності у вітчизняній гуманітаристиці. Це реалізується через опис змістовних контекстів розгортання ідентичностей, визначення основних типів ідентичностей та їх аналіз, характеристику вітчизняного академічного дискурсу за моделями тлумачення генези ідентичності, визначення основних суб'єктів ідентичнос-

тей.

Виклад основного матеріалу. Здійснена спроба аналізу конференції «Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур» в м. Острого, що організовується кафедрою культурології та філософії Національного університету «Острозька академія». Конференція має багаторічний досвід проведення, уперше її було організовано у 2008 р. Із того часу вона проходить кожного року. Було відібрано для аналізу збірники за останні два роки, а саме збірники IX міжнародної наукової конференції 2016 р. і X міжнародної наукової конференції 2017 р., що дозволило зафіксувати не тільки сучасний дискурс ідентичності, а й можливі тенденції. Збірник 2016 р. уміщував 54 текстові матеріали, а збірник 2017 р. – 74, що сформувало 128 одиниць для аналізу, серед яких у 91 випадках авторами були жінки, а в 37 – чоловіки. У зв'язку з тим що чоловіків взяло участь у конференціях значно менше, порівнювати групи за гендерною ознакою не можемо. Проте зауважимо, що тут поданий дискурс ідентичності вітчизняної гуманітаристики формується переважно жінками.

Міждисциплінарний статус конференції надає можливість охарактеризувати сучасний академічний дискурс стосовно проблематики ідентичності, визначити частку зацікавленості різних спеціалізацій темою ідентичності, зокрема місце соціології серед інших дисциплін у вивченні ідентичності. Значна частка наукових публікацій (43) була подана за спеціалізацією філософія (серед яких 15 чоловіків та 28 жінок), але також були подані статті/тези з таких дисциплін: 17 – філологія, 11 – мистецтвознавство/образотворче мистецтво (монументальний живопис, художник)/архітектура і середовищний дизайн, 11 – культурологія, 11 – соціологія, 9 – історія, 3 – культурна антропологія, 3 – лінгвістика, 2 – наукова інформація та бібліотекознавство, 2 – психологія, 2 – педагогічні науки, 2 – етнологія, та по одному з політології та державного управління, менеджменту й соціальної комунікації, економіки, богослов'я, філософської антропології, у 7 випадках – учасники з Польщі, не було інформації про спеціалізацію. Як бачимо, стосовно дослідження проблематики ідентичності значну частку у вітчизняній гуманітаристиці займає філософія. Тож особливість філософського рівня постановки питань вплинула на загальну картину: дискурс ідентичності розгортається навколо глобальних і загальних тем. Недостатня представленість соціології на конференції не дає змоги поширення соціологічного підходу в дослідженні тематики, який має свої переваги. По-перше, соціологія займається вивченням ідентичностей великих соціальних утворень, також може займатися вивченням індивідуальних ідентичностей і вивченням малих соціальних груп. По-друге, під час дослідження конкретної ідентичності, соціологія уникає пояснення явища за допомогою

одного фактору, а враховує поліфакторність впливу. По-третє, соціологія за допомогою емпіричних досліджень може проаналізувати кількісні й якісні аспекти ідентичності досліджуваного об'єкту і надати практичні рекомендації.

Міжнародний статус конференції надає можливість охарактеризувати дискурс ідентичності не лише на регіональному й національному рівнях, а і міжнародному. Ці конференції подані в національному й міжнародному масштабі не лише формально, про що свідчить участь у конференції з різних країн. За два останні роки в конференціях взяли участь 29 учасників із закордону, 19 із яких із Польщі, 4 з Росії, 2 з Чехії, та по одному із Болгарії, Нігерії, Білорусії. Потрібно уточнити, що закордонних учасників значно менше, тому не можемо робити висновки стосовно закордонного дискурсу ідентичності, а лише формулювати тенденції. Серед 99 учасників із України подані різні міста, найбільше учасників із м. Київ, а саме 30, також 14 – зі Львова, 9 – із Харкова, 8 – із Острога, 6 – із Дніпра, 4 – із Вінниці, 4 – із Донецька, 3 – із Рівного, 3 – із Житомира, 3 – із Одеси, 2 – із Чернівців, 2 – із Тернополя, та по одному із Кривого Рога, Івано-Франківська, Сум, Переяслав-Хмельницького, Дрогобича, Умані, Хмельницького, Кам'янець-Подільського, Старобельська, Луцька, Слов'янська. З одного боку, збірники конференцій не переважані учасниками з м. Острого, з іншого боку, дискурс ідентичності переважно створюється науковцями з м. Київ.

Конференція за своїм складом подана студентсько-аспірантською спільнотою, так і кандидатами та докторами наук. Серед учасників було представлено 16 докторів наук, 54 кандидатів наук та 8 – зі ступенем PhD, а також 34 аспіранти, 6 магістрів, 3 студенти та ін. Тобто за критеріями наявності/відсутності наукового ступеня подана різнопланова аудиторія, що дозволяє зафіксувати різні тематики розгляду ідентичності. Це надає переваги порівняно з конференціями, що обмежуються або подані переважно студентсько-аспірантською спільнотою. Мета таких конференцій переважно навчальна, які не залучають дослідників, що захистились і продовжують працювати над тематикою, тому на основі такої конференції говорити про сучасний дискурс певної проблематики не доцільно.

Міжнародний, міждисциплінарний статус конференції і наявність як аспірантсько-студентської аудиторії, так і дослідників із науковим ступенем надає можливість отримати текстовий матеріал, що може дати відповідь на наші дослідницькі питання. Але водночас потрібно врахувати обмеженість конференції. По-перше, маємо обмеженість в просторі, а саме частка наукових публікацій закордонних учасників значно менша порівняно з учасниками із України. Тому не маємо можливість говорити про міжнародний дискурс, а лише про його тенденції та вітчизняний дискурс. По-друге,

це обмеженість характеру матеріалів, оскільки аналізуємо не захищені дисертації, або публіковані монографії за тематикою, а участь в конференції. Академічне життя передбачає участь у конференціях як апробацію результатів наукової роботи дослідником, що має на меті захистити дисертацію або опублікувати монографію. Тому будемо вважати, що ці дві групи текстів пов'язані. По-третє, обмеженість у часі, а саме ми обмежуємось аналізом текстових матеріалів лише за два останні роки, тому про динаміку можемо говорити лише в цьому часовому діапазоні.

У ході дослідження використовувався традиційний метод аналізу документів, що передбачає кількісно-якісне оцінювання об'єкта дослідження. Кожна наукова публікація збірників 2016 – 2017 рр. є одиницею аналізу, яка оцінювалась за визначеними ознаками. Можна виділити формальний та тематичний блоки кодування. Формальний блок уміщував відомості про автора публікації, а саме його спеціалізацію, науковий ступінь, інститут/організацію, у якій навчається/працює автор, із якого міста учасник. Інформація про учасника заповнювалась на основі відомостей про авторів, які можна відшукати в кінці кожного збірника конференцій. У зв'язку з тим що відомості про авторів формувались на основі заявок учасників конференцій, тому не завжди була змога зафіксувати всі ознаки. Наприклад, учасники з Польщі найчастіше серед інших учасників не вказували свою спеціалізацію. Для того щоб мати змогу якнайповніше зафіксувати інформацію за спеціалізацією, що може надати можливість міждисциплінарного аналізу, відомості про деяких учасників заповнювались на основі даних, наявних в електронних ресурсах. Тематичний блок включав ознаки за сферою ідентичності, її генези, суб'єкту. Перелік ідентичностей, про які йде мова в наукових публікаціях, і сфера, у якій конкретна ідентичність розгортається, не були визначені перед кодуванням. Були лише приблизні переліки, які в ході кодування могли змінюватися, доповнюватися, уточнюватися. Якщо була необхідність, то по одному тексту закодировувалися більше однієї ідентичності та кілька сфер. Стосовно суб'єкта ідентичності, то в цьому випадку перелік був сформований трьома категоріями: індивідуальна ідентичність, ідентичність соціальних груп та ідентичність як збірне поняття. Стосовно генези ідентичності, то перелік містив дві позиції – примордіалізм та конструктивізм, що є узагальненими найпоширенішими моделями пояснення генези ідентичності серед наукового товариства. Перша модель, а саме примордіалізм, ґрунтується на тому, що в будь-якій ідентичності є автентичний, інтимний зміст, що визначається культурним походженням і значно залежить від культурного досвіду групи, до якої належить індивід. За цим підходом ідентичність індивіда є натуралізованою, тобто вона притаманна йому від народження, і завдання

індивіда лише в тому, щоб відкрити її в собі. Друга модель – конструктивізм, навпаки стверджує, що ідентичність не тільки не задається індивіду від народження, а постійно конструюється в умовах індивідуального досвіду.

У результаті аналізу текстових матеріалів збірників міжнародних конференцій 2016 – 2017 рр. було сформульовано перелік основних сфер, у яких розгортається сучасний дискурс ідентичності в українських гуманітарних науках (табл. 1).

За результатами аналізу текстових матеріалів конференцій культура є найголовнішою сферою, у якій розгорталась ідентичність, а саме 45 випадків. Варто зауважити, що використовувалося не значення культури, яке застосовується в мистецтвознавстві, а її пояснення з точки зору філософії, а саме цивілізаційний підхід. За цим підходом до культури належать проблеми та виклики, що характеризують сучасну стадію розвитку суспільства. Можна виділити кілька основних напрямів сфери культури, характерних для нашого масиву даних. Перший стосується розгляду ідентичності сучасного суспільства, зокрема поліваріантність ідентифікаційних сценаріїв, в умовах впливу процесів глобалізації, інформатизації та політики мультикультуралізму. Другий напрям сфери культури застосовується для розкриття культурної традиції певної нації, у деяких випадках ментальності, тобто акцентується переважно етнічний компонент. Третій – це спроба пояснити вплив релігії або мови як елементів культури на ідентичність. Додатковим напрямом, який не є основною характеристикою сфери культури, є формування ідентичності на основі власної національної культури й глобальної/європейської в сучасному суспільстві. Категорія культури досить часто використовувалась не тільки українськими учасниками, а й зарубіжними.

Одна з основних сфер, що часто зустрічалась у кодуванні, це політична система, тому вирішили розбити категорію на кілька окремих сфер: національна політика держави (ідеологія й політика держави в середині суспільства), міжнародна політика/міжнародні відносини/міждержавні відносини (політичні проекти, ідеологія, що мають міжнародне/міждержавне значення), процес державобудівництва (процес створення держави на світовому просторі), політика у вузькому значенні. Через змістовну близькість цих категорій в одній статті/тезах могли фіксуватися одночасно декілька з них. Найчастіше використовувалася сфера національної політики, а саме була зафіксована в 41 випадку. Підкреслювалася роль держави в прийнятті рішень, які можуть впливати на формування ідентичності, йшла мова як про минулі століття, приналежність українських земель до інших імперій, так і про сучасний період. Категорії національної політики держави та міждержавних відносин досить часто використовувалися як українськими,

Таблиця 1. Змістовні контексти, в яких фіксується ідентичність

Змістовні контексти	Кількість
Культура	45
Національна політика держави	41
Міжнародна політика/міжнародні відносини/міждержавні відносини	19
Мистецтво	18
Теорія/концепція	18
Медіа і комунікація	16
Соціальні відносини/соціальна структура	15
Соціальні відносини «ми-вони (свій-чужий)»	14
Процес державобудівництва	12
Міжетнічні/міжнаціональні відносини	12
Освіта	7
Політика	5
Соціально-економічні відносини	4
Соціальна філософія	2
Лінгвістика	2
Історія/хронологія	2
Реклама	1
Дозвіллева культура	1
Право	1
Література	1
Усього	128

так і закордонними учасниками конференцій. Серед спеціалізацій категорії політичної системи найчастіше використовувалися представниками філології та історії. Філологи переважно застосували сферу національної політики держави для опису етнопонаціональної ідентичності. У публікаціях, підготованих авторами зі спеціалізації філологія, йшлося про інформаційний простір діаспори, етнічну ідентичність у мовних вимірах, поетів-емігрантів, етнопонаціональну ідентичність у спадщині О. Стороженка та в концепції І. Франка, етнопонаціональну педагогічну систему. На відміну від філологів, дослідники зі спеціалізацією історія використовували переважно категорії національної політики держави й міждержавних відносин для опису не лише етнопонаціональної ідентичності, а й національно-політичної.

Мистецтво як сфера розгортання ідентичності була використана у 18 наукових публікаціях. Категорія позначала культурно-мистецьку діяльність та практики у сферах літератури, скульптури й архітектури, кіномистецтва, театру, видавничої діяльності та ін. Цю категорію також використовували представники спеціалізації філології та спеціалізацій мистецтвознавства/образотворчого мистецтва/архітектури й середовищного дизайну для опису етнопонаціональної ідентичності. Також потрібно зазначити, що ця категорія майже не використовувалася закордонними учасниками. Це, можливо, свідчить про те, що у вітчизняному науковому просторі немає єдиного визначення культури, поширене визначення її через мистецькі практики.

Також була необхідність виділити в окрему категорію теорію/концепцію, що була представлена як сфера у 18 наукових публікаціях. Сфера теорія/концепція використовувалася переважно філософами для опису ідентичності як концепту. Водночас потрібно звернути увагу, що цю категорію не використав жодний закордонний учасник. Це свідчить про те, що використання сфери теорії/концепції властиве для філософської дисципліни, адже серед закордонних учасників фактично не представлені філософи (лише 2 учасники). Навіть невелика кількість застосування цієї сфери українськими учасниками нефілософських дисциплін може свідчити про те, що у вітчизняній гуманітаристиці приділяють більшу увагу теоретичним розробкам, порівняно із закордонними учасниками, що зосереджені на конкретному емпіричному кейсі. Для ілюстрації можемо порівняти статті українського й закордонного учасників, які мають схожий предмет дослідження, а саме презентація образу національно-політичної ідентичності в ЗМІ. У статті учасника конференції з України це образ української та російської національних ідентичностей у вітчизняних ЗМІ. У статті закордонного учасника йдеться про образ Південної Африки, презентований словацькими та європейськими ЗМІ, їх порівняння. Тема ідентичності в обох випадках

розгорталась на основі конкретних емпіричних досліджень. Автор першої статті намагається розкрити образи українських і російських національних ідентичностей в ЗМІ за допомогою застосування когнітивного феномену картин світу (ми – вони). Тоді як автор другої статті не використовує конкретну теорію, або теоретичні схеми для розкриття дослідницької теми. Головне завдання це презентувати образ Південної Африки в словацьких ЗМІ, виділити його ключові ознаки, та визначити як цей образ впливає на сприйняття Південної Африки в суспільстві. Йдеться не про гірший або кращий підхід розгляду проблематики, а акцентується відмінність підходів, що притаманні українським і закордонним учасникам.

Медіа і комунікація як сфера ідентичності використовувалася авторами 16 разів. Можна виділити два основні напрями категорії: нові способи саморепрезентації індивідом, що стають можливими в умовах віртуальної реальності, а також як віртуальність змінює ідентичність; образ ідентичності, що створюється в середовищі ЗМІ. Також варто відзначити, що ця категорія значно частіше була присутньою в збірнику міжнародної конференції 2017 р. Категорія медіа й комунікація використовувалася однаково філософами, філологами та культурологами. Переважно ця сфера використовувалася в контексті опису віртуальної ідентичності, хоча інколи застосовувалась також до національної та соціокультурної ідентичності. Ця категорія використовувалась як українськими, так і закордонними учасниками.

Одними із актуалізованих сфер у текстових матеріалах були соціальна структура/соціальні відносини та соціальні відносини «ми – вони (свій – чужий)», кожна категорія була застосована по 14 разів. Соціальна структура/соціальні відносини використовувалась тоді, коли мова йшла про соціальні групи у професійно-кваліфікаційному, територіальному, етнічному, демографічному зрізах та відносини між ними. Також до цієї категорії належали ускладнення соціальної структури в умовах сучасного суспільства (широкий діапазон референтних груп). Для розуміння категорії соціальні відносини «ми – вони» є важливою праця М. Дуглас «Чистота і небезпека. Аналіз уявлень про осквернення і табу», у якій дослідницею підкреслюється принцип розподілу, а не ознака, за якою відбувається розділення. Тому соціальні відносини «ми – вони» (свій – чужий) це уточнюючий аспект про те, що ці відносини не між групами за змістом, а між групами за ідеєю поділу [7]. Соціальні відносини виникають із конкретної причини. Наприклад, певна соціальна група має більше доступу до влади, або економічних ресурсів, чим інша соціальна група. У відносинах «ми – вони» акцентується не свій, ознака поділу не важлива, тому «ми – вони» є важливою передумовою формування чи не формування соціальних відносин.

Категорія соціальна структура/соціальні відносини найчастіше використовували соціологи та історики. Категорія соціальні відносини «ми – вони (свій – чужий)» переважно використовувалась філософами й філологами для опису етнонаціональної ідентичності. Сфера соціальні відносини «ми – вони (свій – чужий)» майже не використовувалась закордонними учасниками. Серед їхніх наукових публікацій, якщо й траплялись згадки про соціальні відносини, то вони більше аналізувались за певною ознакою, а не за ідеєю поділу. Тому можемо припустити, що закордонні учасники це найчастіше учасники із Польщі, не чутливі до проблематики «ми – вони», що відображає фіксацію певного рівня суспільного напруження в суспільстві, наявність стереотипів, і пов'язана з несприйняттям інших ідентичностей. Серед наукових публікацій українських учасників, що використали сферу соціальні відносини «ми – вони (свій – чужий)», основними тематиками є: теоретичний контекст аналізу відносин «ми – вони», інші ідентичності у європейському суспільстві, самоідентифікація переселенців і їх інтеграція, етнічна ідентичність у мовних вимірах, гендерна проблематика, мовне відображення процесів формування радянської політичної ідентичності, поетика спорту у творчості С. Жадана та ін.

Одними з досить вживаних сфер розгортання ідентичності також були міжнаціональні/міжетнічні відносини, що використовувались у 12 випадках. Ці категорії позначають відносини між етнічними групами або націями в межах конкретного суспільства. У міжетнічних відносинах акцентується етноскладник, тобто розподіл за етнічною ознакою. Етнічна група на відміну від нації не завжди має власну державу або не завжди співвідносить себе з корінним етносом, наприклад, татарські, лемківські, ромські меншини. Спочатку міжетнічні відносини й міжнаціональні відносини кодувалися окремо, але оскільки сфери нечасто застосовувалися в наукових публікаціях, вони були об'єднані. Категорія міжнаціональні/міжетнічні відносини була сферою розгортання найчастіше для етнонаціональної ідентичності.

У кожній науковій публікації збірників 2016 – 2017 рр. виокремлювали основну ідентичність, стосовно якої розгортався основний текст. У результаті аналізу текстових матеріалів збірників міжнародних конференцій 2016 – 2017 рр. позначено перелік ідентичностей, що формують дискурс у сучасній українській гуманітаристиці (табл. 2).

За результатами аналізу текстових матеріалів міжнародних конференцій з'ясовано, що в науко-

Таблиця 2. Перелік ідентичностей

Ідентичність	Кількість
Етнонаціональна ідентичність	45
Національно-політична ідентичність	24
Ідентичність як концепт	19
Територіальні ідентичності (міська, регіональна, держави)	13
Соціокультурна ідентичність	10
Професійна ідентичність	7
Гендерна ідентичність	7
Релігійна ідентичність	6
Віртуальна ідентичність	6
Культурно-мистецька ідентичність	5
Еліта (митці культури та мистецтва/політичні діячі)	4
Соціальна ідентичність	2
Мовна ідентичність	1
Усього	128

вих публікаціях переважно йдеться про національну ідентичність. У зв'язку з тим що національну ідентичність можна розглядати, з одного боку, за етнопонаціональною приналежністю, з іншого – за ознакою громадянства, тому в кодуванні фіксувалися окремо етнопонаціональна ідентичність та національно-політична. У 2016 – 2017 рр. етнопонаціональна ідентичність посідає лідируючу позицію, але у 2017 р. кількість статей, присвячених цьому типу ідентичності, значно зросла від 14 до 31. Це зумовлено тим, що в попередніх роках домінувала регіональна ідентичність, а на сьогодні акцент уваги зміщується на етнопонаціональну ідентичність. Можна виділити декілька векторів розгортання етнопонаціональної ідентичності. Водночас потрібно зауважити, що поділ є умовним, тому що ці вектори могли одночасно зустрічатись в одному текстовому матеріалі. Перший стосується державотворчих процесів, національної політики держави та міждержавних відносин. У цьому випадку досить часто етнопонаціональна ідентичність, переважно українців, розглядалась у контексті проблеми збереження власної нації в умовах приналежності до інших держав в минулих століттях. Другий вектор передбачає розгляд етнопонаціональної ідентичності в контексті практик культурно-мистецької діяльності та культури в цілому. Стосовно культури йшлося про ідентичність у контексті викликів сучасної культури, зумовлених глобалізацією. Третій вектор передбачає розгортання етнопонаціональної ідентичності у сферах соціальних відносин/соціальної структури та соціальних відносин «ми – вони (свій – чужий)». Четвертий – акцентує увагу на міжетнічних та міжнаціональних відносинах, що розгортаються як у рамках однієї держави, так і в міждержавних відносинах.

У 24 статтях було зафіксовано національно-політичну ідентичність. Ця ідентичність подана як українськими, так і закордонними учасниками. Основні тематики статей: ідентичність громадян держави як політичного суб'єкта; формування образу нації в ЗМІ і через механізми пропаганди; формування ідентичності в умовах суспільних трансформацій, що викликані процесами глобалізації та інформатизації; формування та зміна ідентичностей громадян держави в умовах постколоніальної/постконфліктної політики; вплив релігії або освіти на громадянську ідентичність; ідентичності в умовах суспільно-політичної ситуації в Європі.

Доцільно дати характеристику національно-політичній ідентичності у її порівнянні з етнопонаціональною ідентичністю. Подібно до етнопонаціональної ідентичності національно-політична розгортається в широкому спектрі сфер, з переваженням при цьому сфер національної політики держави, міжнародної політики, політичної системи в цілому. Якщо спостерігається зростання наукового інтересу до етнопонаціональної ідентичності порівняно з 2016 р., то позиції національно-

політичної ідентичності лишилися без змін. Також якщо етнопонаціональна ідентичність досить часто застосовувалась філософами та філологами, то національно-політична ідентичність із незначним переваженням частіше застосовувалась соціологами та філософами. Тематика філологів стосувалась характеристики мовної ідентичності, аналізу національної ідентичності через творчість конкретного письменника, поета, розкриття особливостей етнопонаціональної педагогічної системи, визначення ролі школи українознавства для збереження національної ідентичності української діаспори та ін. Соціологи розглядали національно-політичну ідентичність у контексті глобалізації та процесів державотворення в Україні. Із цього випливає, що філологи перш за все зосереджені на дослідженні мови як однієї з основних ознак національної культури та аналізують проблеми її збереження в сучасному суспільстві. Тоді як соціологи намагаються обґрунтувати громадянську ідентичність в умовах викликів сучасного полікультурного суспільства. Незважаючи на те що філософи розглядали обидва типи національних ідентичностей, значно частіше робили акцент на етнічній складовій частині, а саме аналізували етнопонаціональну ідентичність. Стосовно етнопонаціональної ідентичності філософи порушували такі проблеми: формування або збереження національної ідентичності, характеристика міграційних процесів та «чужих» ідентичностей у Європі, аналіз української ментальності та ін.

Значне місце посідає аналіз ідентичності як концепту за допомогою теоретичних концепцій (19 наукових публікацій), що поданий переважно доповідачами зі спеціалізації філософія. Ідентичність як концепт була представлена як збірне поняття у сфері теорії та концепції. Один з основних напрямів використання в наукових публікаціях ідентичності як концепту – перевірка валідності того чи іншого теоретичного підходу у вивченні ідентичності (філософська герменевтика, психоаналітичні концепції, інтерпретативна соціологія ХХ ст., постмодерніська теорія, синергетична парадигма, наукова спадщина Кліфорда Гірца, філософія Г. Маркузе, концепція етнологенезу Л. Гумільова, антропологічна доктрина С. Л. Франка), відображення ідентичності через теоретичні категорії (антропологічна складність, когнітивний феномен картин світу, а саме ми/вони, свій/чужий, жертвна ідентичність), дослідження генези ідентичності, актуалізація проблематики іншого, чужого. Закордонні учасники фактично не використовували цю ідентичність у своїх наукових публікаціях. Це доводить, що український дискурс стосовно ідентичності формується значною мірою філософами, які розглядають її через теорії/концепції. Також для українських учасників більше характерно, порівняно із закордонними, використання теорії в поясненні ідентичності.

У 13 статтях зафіксована територіальна ідентичність (міська, регіональна), що за суб'єктивністю позначала ідентичність соціальних груп і розгорталась у сферах національної політики держави, соціальних відносин/соціальної структури й мистецтва. Основними темами територіальної ідентичності були: територіальна ідентичність адміністративної одиниці або історичного регіону; локальна й регіональна ідентичність в умовах глобалізації, місто як культурний феномен, конструювання міської ідентичності засобами сучасного мистецтва, самоідентифікація переселенців. У збірнику матеріалів конференції 2017 р. порівняно зі збірником 2016 р. спостерігається зменшення кількості наукових публікацій, присвячених територіальним ідентичностям. Територіальну ідентичність рівною мірою використовували філософи, історики, філологи із незначним переважанням спеціалізацій мистецтвознавства/образотворчого мистецтва/архітектури і середовищного дизайну. Також потрібно звернути увагу, що закордонні учасники лише поодинокі описували територіальні ідентичності, їхня увага зосереджена на дослідженні й аналізі етнонаціональної та національно-політичної ідентичностей. Тобто підтверджується теза, що на цей час інтерес науковців спрямований на дослідження національних ідентичностей великих соціальних груп, і така тенденція характерна не тільки для вітчизняних гуманітарних наук, а і, можливо, для закордонного дискурсу (дискурс польської гуманітаристики).

Також окремого розгляду потребує соціокультурна ідентичність, що зафіксована в 10 статтях. Проблематика соціокультурної ідентичності переважно актуалізується представниками спеціалізації філософія (8 статей). Соціокультурна ідентичність розгорталась переважно у сферах культури й медіа та комунікації. Також вона не позначала переважно конкретного суб'єкта, а поставала як збірне поняття. У нашому кодуванні соціокультурна ідентичність позначає не ідентичність, що пов'язана з культурно-мистецькою діяльністю та практиками, а самототожність людини в умовах викликів сучасної культури. Також потрібно уточнити, що автори текстів не завжди вживали термін соціокультурна ідентичність, хоча описували подібні механізми ідентифікації в умовах сучасної культури, що і надало можливість зафіксувати категорію. Кілька статей стосуються політики мультикультуралізму, що є одним із основних факторів формування соціокультурної ідентичності. Мультикультуралізм, спираючись на ідеї рівності та самобутності кожної культури, характеризується сучасними моделями міжкультурної комунікації, що передбачають культурний взаємообмін.

У текстах публікацій також підкреслюється роль нових інформаційних технологій, що формують віртуальну реальність і таким чином зумовлюють формування нових ідентичностей. Підкрес-

люється роль невизначеності сучасного життя в постмодерну епоху, на відміну від модерного суспільства, для якого були характерні відносно стійкі моделі поведінки та стабільні ідентичності. У підсумку автори говорять про множинну ідентичність, що притаманна для сучасної епохи. Приділяється вагома роль полікультурності суспільства, прикладом якого може слугувати те, що батьки з малечку привчають дитину до кількох мов. Також прикладом полікультурності може слугувати ідентичність індивіда, що формується на перетині кількох національних культур, і тому об'єднує окремі елементи обох культур.

Наприклад, уривок однієї зі статей збірника конференції 2016 р., у якій здійснюється спроба визначення самоідентифікації ліричного героя в поезії Віри Вовк, сформованої на основі української, бразильської та загальносвітової культури: «... феномен *aestheticae interior* є одним із чинників формування та закріплення релігійної, культурної та національної самоідентифікації ліричного героя В. Вовк, який постає багатоплановою індивідуальністю, проте його позірна готовність уміщувати у своє несвідоме архетипи, міфами, міфологеми, есеми та інші складники різних культур (не споріднених з українською) насправді означає не асиміляцію, не втрату власної ідентичності, а вміння знайти спільні основи в різних елементах, вкладання їх у рідну систему українських архетипів» [5, с. 160]. Соціокультурну ідентичність не розглядав жодний закордонний учасник. Закордонні учасники, навіть тоді, коли в їхніх наукових публікаціях йшлося про ідентичність в умовах викликів процесу глобалізації, зокрема його культурного параметру, або культури сучасного суспільства в цілому, то така частина була скоріше вступом до розкриття головної проблеми, яка переважно завжди розгорталась на емпіричному кейсі. Водночас наукові публікації українських учасників, що стосувалися соціокультурної ідентичності, були скоріше теоретичним аналізом тенденцій, зумовлених віртуалізацією та глобалізацією, а ідентичність поставала як абстракція на макрорівні.

Деякі статті стосувалися професійної ідентичності, це були соціально-економічні та правові відносини адвоката й клієнта в історичному контексті, фахівець соціальної роботи в соціальній структурі суспільства, видавнича діяльність, виноробство як сімейна традиція і професійне заняття, культурно-мистецька діяльність. Професійна ідентичність розгорталась у сферах мистецтва, соціальної структури/соціальних відносин та соціально-економічних відносин.

Стосовно гендерної проблематики йшлося про трансформацію стереотипів маскулітності та фемінності та поліваріантність сценаріїв гендерної індивідуалізації; гендерно марковані лексичні одиниці в мові; шляхи досягнення гендерної рівності в освіті; теоретичний аналіз гендерної ідентичнос-

ті як прояву відносин влади та інші. Гендерна проблематика розглядалась лише українськими учасниками.

Основними темами релігійної ідентичності були: релігійна ідентичність сучасної молоді, зв'язок релігійної ідентичності та геополітичних орієнтацій, трансформація релігійної ідентичності в місті. У наукових публікаціях найчастіше розглядалась релігійна ідентичність у сфері культура та за суб'єктом позначала соціальну групу.

Також розглядалась віртуальна ідентичність, що виникла в результаті поширення нових електронних технологій, вплив останніх оцінюється неоднозначно. В одних текстових матеріалах йшлося про здатність електроніки створювати симулякри в реальному житті, тому електронний кохивник характеризується кризою ідентичності. В інших публікаціях акцентуються можливості віртуальної мережі, яка долає простір і час індустріальної епохи, і сприяє створенню нових моделей презентації індивідом своєї ідентичності, наприклад, через персональну сторінку в соціальних мережах.

У рамках культурно-мистецької ідентичності йшлося про проведення обрядів і їх значення, декоративні модифікації тіла в контексті візуалізації культурної ідентичності, конкурс народних пісень, культурна ідентичність творчості митця. Наукові публікації, у яких фігурувала культурно-мистецька ідентичність, були написані українськими учасниками конференції 2016 р.

Також були статті, що стосувалися еліти як варіанту ідентичності, в цьому випадку в одних публікаціях розглядалась інтелектуальна еліта як митці культури та мистецтва, перш за все акцент ставився на минулих століттях, в іншому випадку розглядалися політичні діячі як представники еліти в сучасному суспільстві. Еліта як варіант ідентичності розгорталась найчастіше у сферах національної політики держави та державобудівництва.

Стосовно суб'єкту ідентичності, то переважно йдеться про ідентичності соціальних груп (82 випадки), в 37 наукових публікаціях ідентичність використовувалася як збірне поняття й лише в 9 випадках йшлося про індивідуальну ідентичність. Потрібно уточнити, що частіше йде мова про великі соціальні групи. Наприклад, національна спільнота українського, польського чи російського суспільств та ін. Суб'єкт як збірне поняття використовувався переважно для опису ідентичності як концепту, хоча сфери могли бути, крім теорії/концепції, культура, медіа та комунікація. Щодо індивідуальної ідентичності, то основним напрямом переважно був аналіз особистості в умовах сучасної культури, інколи за допомогою теорії/концепції. Лише декілька разів індивідуальна ідентичність конкретизувалась, а саме ідентичність митця, персональна сторінка в соціальній мережі.

Стосовно оцінки текстів за ознакою генези

ідентичності, то в них майже завжди безпосередньо не зустрічались терміни примордіалізм та конструктивізм, що ускладнило кодування на початкових етапах. Але в ході роботи стало зрозуміло, що для кожного підходу характерне власне бачення ідентичності, та навіть лексика. Для прикладу примордіалізм розглядає ідентичність як природну даність, тому для представників, що користуються такою моделлю пояснення ідентичності, близька тема ментальності, ідентичність можна зафіксувати, виявити її специфіку, або відкрити. Для конструктивістів, навпаки, ідентичність постійно трансформується, і для представників цієї моделі характерні теми пов'язані зі змінами, зумовлених впливом процесів глобалізації, політики мультикультуралізму. Майже для всіх текстових матеріалів, а саме 117, проаналізованої кількості даних, характерне конструктивістське бачення генези ідентичності. У 3 наукових публікаціях не вдалося визначити генезу ідентичності, у зв'язку з тим що вони не стосувалися безпосередньо ідентичності, а мали вузькоспеціалізований характер дисципліни автора, а саме найчастіше граматичні помилки на матеріалах чеської та української мов, філософська герменевтика як науковий підхід до дослідження біблійних текстів, культ родючості як основа весняної календарної обрядовості. Тільки для 8 наукових публікацій характерне примордіалістське розуміння генези ідентичності. Ці текстові матеріали стосувалися етнонаціональної ідентичності і тільки одна – стосовно гендерної ідентичності. Практично всі текстові матеріали опубліковані в збірнику X міжнародної наукової конференції в 2017 р., усі автори є учасниками із України. Одна з основних тем стосувалася характеристики української ментальності як стабільної серцевини, що визначається загальним культурним досвідом. Наприклад, можна навести уривок однієї зі статей збірника 2017 р.: «листи О. Стороженка засвідчують типово романтичне намагання їх автора з'ясувати специфіку української національної ідентичності, дослідити її особливості, визначити складові та риси. Погляд на мову та фольклор як на джерела, у яких утаємничується національний дух, а також на національну історію як на фактор, який цей дух визначає, зумовили універсальність творчих зацікавлень Стороженка-романтика» [6, с. 91]. Також можна навести приклад щодо пояснення генези гендерної ідентичності, який є одиничним, але яскраво відображає засади примордіалістського розуміння: «науковими дослідженнями природи людського ембріона доведено, що від моменту запліднення він є унікальною людською істотою, має в собі всі характеристики людської особистості і керовану особистим геномом власну проект-програму життя та розвитку, функція оборони і захисту яких покладена на державу. Науково аргументовано, що стать і гендер – поняття не однакові. Гендерна політика – явище морально де-

структивне» [6, с. 180].

Висновки. Отже, оскільки конференція у м. Острог була різноплановою за складом учасників, це надало можливість здійснити спробу визначення академічного дискурсу ідентичності у вітчизняній гуманітаристиці та здійснити можливі прогнози стосовно зарубіжної. Вітчизняний дискурс гуманітаристики розгортається навколо національної ідентичності перш за все з акцентом на етнічному складнику, хоча політичний вимір також представлений. Слід зазначити, що якщо спиратись на більшість текстових матеріалів конференцій, то це характерно також і для зарубіжної гуманітаристики. Вчені фокусуються на дослідженні ідентичностей переважно великих соціальних груп, водночас індивідуальні ідентичності перебувають на периферії дослідницького інтересу, що свідчить про домінування в дискурсі ідентичнос-

тей макрорівня. Основними сферами розгортання ідентичностей є культура, політика, мистецтво, теорія/концепція та медіа й комунікація. Текстові матеріали характеризуються фактичною відсутністю примордіаліських трактувань генези ідентичності, тобто учасники конференції демонструють конструктивіське розуміння. Соціокультурна ідентичність подана як збірне поняття переважно філософами тільки серед українських учасників і значно поступається етнонаціональній та національно-політичній ідентичностям. Соціокультурна ідентичність представлена в контексті процесу глобалізації, мультикультуралізму та постмодерністської епохи. Нові електронні технології є додатковим ресурсом формування соціокультурної ідентичності в полікультурному суспільстві, що створюють умови для обміну між культурами поза категоріями простору та часу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман, пер. с англ. под ред В.Л. Иноземцева; Центр исслед. постиндустр. о-ва, журн. «Свободная мысль». – Москва: Логос, 2002. – 390 с.
2. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман; пер. с англ. Ю. В. Асочаков. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
3. Бек У. Космополитическое общество и его враги / У. Бек // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Т 6. – № 1. – С. 24–53.
4. Бергер П., Хантингтон С. Многоликая глобализация: Культурное разнообразие в современном мире / П. Бергер, С. Хантингтон; пер. с англ. В. В. Сапова, под. ред. М.М. Лебедевой. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 379 с.
5. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур : матеріали ІХ міжнародної наукової конференції. (Острог, 20–21 травня 2016 року) / ред. кол. : І. Д. Пасічник, Д. М. Шевчук та ін. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2016. – Вип. 17. – 392 с.
6. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія». Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур : матеріали Х міжнародної наукової конференції. (Острог, 12–13 травня 2017 року) / ред. кол. : І. Д. Пасічник, Д. М. Шевчук та ін. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. – Вип. 18. – 260 с.
7. Дуглас М. Чистота и опасность / М. Дуглас; пер. с англ. Р. Громовой под ред. С. Баньковской. Вступ. статья и коммент. С. Баньковской – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2000. – 288 с.
8. Костенко, Н. Культурные идентичности: превращения и признания / Н. Костенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 69–88.
9. Кристева Ю. Самі собі чужі / Ю. Кристева; пер. з фр. Зої Борисюк. – Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 264 с.
10. Малес Л. В. Вивчаючи тексти культури. Соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології : монографія / Л. В. Малес. – Київ: КІС, 2011. – 324 с.
11. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с.
12. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого: монографія / Ю. Сорока. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 332 с.

REFERENCES

1. Bauman, Z. (2002). *Individualizirovannoe obshchestvo [The individualized society]*. Moskva: Logos. (in Russian).
2. Bauman, Z. (2008). *Tekuchaia sovremennost' [Liquid Modernity]*. Sankt-Peterburg: Piter. (in Russian).
3. Bek, U. (2003). Kosmopoliticheskoe obshchestvo i ego vragi. [Cosmopolitan society and its enemies] *Zhurnal sotsiologii i sotsial'noi antropologii – The Journal of Sociology and Social Anthropology*, 6 (1), 24–53. (in Russian).
4. Berger, P. & Khantington, S. (red.). (2004). *Mnogolikaia globalizatsiia: Kul'turnoe raznoobrazie v sovremennom mire [Many Globalizations. Cultural Diversity in the Contemporary World]*. M.: Aspekt Press. (in Russian).
5. Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». (2016). *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». Seriya «Kul'turolohiya». Problemy kul'turnoyi identychnosti v sytuatsiyi suchasnoho dialohu kul'tur : materialy IX mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi. (Ostroh, 20–21 travnya 2016 roku)* [Scientific notes of National University of Ostroh Academy. Series: Cultural Studies. «The Problems of Cultural Identity in the Modern Dialogue of Cultures». Materials of the IX international scientific conference. (Ostroh, May 20–21, 2016)]. (eds.) I. D. Pasichnyk, D. M. Shevchuk ta in., (17). (in Ukrainian).
6. Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». (2017). *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». Seriya «Kul'turolohiya». Problemy kul'turnoyi identychnosti v sytuatsiyi suchasnoho dialohu kul'tur : materialy X mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi. (Ostroh, 12–13 travnya 2017 roku)* [Scientific notes

- of National University of Ostroh Academy. Series: Cultural Studies. «The Problems of Cultural Identity in the Modern Dialogue of Cultures». Materials of the X international scientific conference. (Ostroh, May 12th –13th, 2017)]. red. kol. : I. D. Pasichnyk, D. M. Shevchuk ta in., Vyp. 18. (in Ukrainian).
7. Duglas, M. (2000). *Chistota i opasnost': analiz predstavlenii ob oskvernenii i tabu* [Purity and danger an analysis of the concepts of pollution and taboo] / Per. s angl. R. Gromovoi pod red. S. Ban'kovskoi. Vstup. stat'ia i komment. S. Ban'kovskoi. M.: «KANON-press-Ts», «Kuchkovo pole». (in Russian).
8. Kostenko, N. (2001). *Kul'turnye identichnosti: prevrashcheniia i priznaniia. Sotsiologii: teoriia, metody, marketing* [Sociology: theory, methods, marketing], 4, 69-88. (in Russian).
9. Krysteva, Yu. (2004). *Sami sobi chuzhi* [Stranger to ourself]. Per. z fr. Zoyi Borysyuk. Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy». (in Ukrainian).
10. Males, L. (2011). *Vyvchayuchy teksty kul'tury: sotsiokul'turnyy analiz yak piznaval'na stratehiya sotsiologii: monohrafiya* [Studying the Texts of Culture Sociocultural Analysis as a Knowledge-Acquisition Strategy for Sociology: monograph]. Kyiv: KIS. (in Ukrainian).
11. Ruchka, A. (red.), (2002). *Sotsiokul'turni identychnosti ta praktyky* [Sociocultural identities and practices]. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrayiny. (in Ukrainian).
12. Soroka, Yu. (2012). *Svoyi, chuzhi, rizni: sotsiokul'turna perspektyva spryynyattya Inshoho: monohrafiya* [The native, the strange, the different: sociocultural perspective of perception of the Other: monograph]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina. (in Ukrainian).

Гніт Юлія Миколаївна – аспірантка
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Адреса: 01033, Київ, вул. Володимирська, 60
E-mail: ylgnit@gmail.com

Gnit Yuliya M. – postgraduate student
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Address: 60, Volodymyrs'ka Str., Kyiv, 01033, Ukraine
E-mail: ylgnit@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2164-5030

Прояви дискримінації на ринку праці України: соціологічний аналіз

А. А. Гоць

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Старобільськ, Україна

УДК 331.5:316.647.82

doi: 10.15421/1717149

У статті розглянуто прояви дискримінації за різними категоріями населення на ринку праці України, що обмежують можливості осіб влаштуватися на роботу відповідно до їх кваліфікації та досвіду. Під дискримінацією розуміємо обмеження або позбавлення прав певної категорії громадян за будь-якою ознакою. Встановлено, що на ринку праці є як пряма, так і опосередкована дискримінація, остання більш розповсюджена. Розкрито ознаки, за якими найчастіше відбувається дискримінація на ринку праці, а саме: за віком, статтю, зовнішністю, станом здоров'я. На основі аналізу даних соціологічних досліджень виявлено категорії осіб в Україні, які відчувають на собі дискримінаційні прояви. Це внутрішньо переміщені особи. Внутрішньо переміщені особи – це громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Зазначено, що ці прояви не набули загального поширення на всіх внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: гендер; внутрішньо переміщені особи; сексизм; лукізм; безробіття; зайнятість; роботодавець

Discrimination in the Ukrainian labor market: sociological analysis

A. A. Gots

Lugansk Taras Shevchenko National University, Starobilsk, Ukraine

Discrimination in the labor market occurs when any social group is denied the right that other members of society have. It is known that legislative acts of Ukraine prohibit any manifestations of discrimination, namely, restrictions on race, color of the skin, political, religious and other beliefs, ethnic characteristics, gender, social origin, property status, place of residence, and other features. However, it is established that such manifestations are quite widespread. The most widespread discrimination is age discrimination, that is, the restriction of rights through age, which has no objective basis. Anyone in the world can experience age discrimination, because, regardless of other individual characteristics, each of us interacts with people of all ages all the time, and the factor of age always affects relationships between people. Discrimination in the labor market is felt by young people (which equates to lack of experience) and people before retirement age.

The main negative age stereotypes about youth is its inexperience, irresponsibility, as well as the risk for young women to have a maternity leave. For older people negative stereotypes are their inability to absorb new information and lack of initiative. Sexual discrimination is also commonly spread in the labor market in vacancy announcements. Gender discrimination takes place in the branches of the economy, where the highest salaries are, the preference is given to men there. In addition, the labor market has a differentiation of men and women's professions.

The study also found such discrimination as discrimination based on appearance. There is a stereotype about the connection of the appearance and character. A great role in the reconstruction of such discrimination is owned by media. Unfortunately, there is also discrimination in health and, as a result, it is difficult for people with disabilities to find a job. It is established, apart from the others, that there is a "registration" discrimination, which is directed against such a group of people as internally displaced persons.

Internally displaced person - is a citizen of Ukraine, a foreigner or a stateless person who is in the territory of Ukraine on the legal basis and has a right for permanent residence in Ukraine, who is led to leave her/his own accommodation place as a result or to avoid the negative consequences of an armed conflict, temporary occupation, widespread violence manifestations, human rights violations and emergency situations of natural or man-made disasters. This category of people appeared in Ukraine in 2014, experiencing discrimination in various areas (from landlords, local communities etc.) and in the labor market as well.

Employers are not willing to hire this category of people, because of their ability to return home. However, this research has shown that this type of discrimination is not so widespread in the labor market, as those which are shown above. Respondents pointed to other particular manifestations. Representatives of internally displaced persons face the discrimination based on gender, age etc. It was discovered that stereotypes in the labor market prevail to certain groups of the population.

Keywords: gender; internally displaced persons; sexism; lookism; unemployment; employment; employer

Цитування даної статті: Гоць А. А. Прояви дискримінації на ринку праці України: соціологічний аналіз / А. А. Гоць // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 70-75.

Citation of this article: Gots, A. A. (2017). Proiavy dyskryminatsii na rynku pratsi Ukrainy: sotsiolohichnyi analiz [Proiavy discratsii in the Ukrainian pratsi market: sotsiolohichnyi analiz] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 70-75.

Received: 15.10.2017

Accepted: 14.11.2017

Проявления дискриминации на рынке труда Украины: социологический анализ

А. А. Гоць

Луганский национальный университет имени Тараса Шевченка, Старобельск, Украина

В статье рассмотрено проявления дискриминации относительно различных категорий населения на рынке труда Украины, ограничивающие возможности лиц устроиться на работу в соответствии с их квалификацией и опытом. Под дискриминацией понимаем ограничения или лишения прав определенной категории граждан по любому признаку. Установлено, что на рынке труда есть как прямая, так и опосредованная дискриминация, последняя более распространена. Раскрыты признаки, по которым чаще всего происходит дискриминация на рынке труда, а именно: по возрасту, полу, внешности, по состоянию здоровья. На основе анализа данных социологических исследований выявлено категории лиц в Украине, испытывающие на себе дискриминационные проявления. Это внутренне перемещенные лица. Внутренне перемещенное лицо – это гражданин Украины, иностранец или лицо без гражданства, которое находится на территории Украины на законных основаниях и имеет право на постоянное проживание в Украине, кого заставили оставить или покинуть свое место жительства в результате или во избежание негативных последствий вооруженного конфликта, временной оккупации, повсеместных проявлений насилия, нарушений прав человека и чрезвычайных ситуаций природного или техногенного характера. Отмечено, что эти проявления не получили всеобщее распространение на всех внутренне перемещенных лиц.

Ключевые слова: гендер; внутренне перемещенные лица; сексизм; лукизм; безработица; занятость; работодатель

Постановка проблеми. Дискримінація є одним із видів порушення прав людини. Сутністю дискримінації є диференційне ставлення до людини, що прямо чи опосередковано пов'язано з її певною ознакою. Із розвитком України як правової демократичної держави питання визнання факту існування в українському суспільстві дискримінації та створення умов для її подолання є одним із найбільш важливих у напрямі гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами щодо прав людини, а сьогодні у зв'язку з воєнним конфліктом у суспільстві має місце загострення фактів дискримінаційних проявів. Проблема дискримінації є досить актуальною як для України, так і для більшості країн світу та являє собою особливий науковий та практичний інтерес. Особливо широко це явище подано на ринку праці, що викликає безліч суперечностей у суспільстві, бо трудові відносини це найбільш важливі відносини в житті кожної людини, так як практично кожна людина є або роботодавцем або робітником.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми дискримінації досліджувалися в працях таких зарубіжних і вітчизняних вчених, як: Дж. Макі, А. Шерис, Д. Хартлі, М. Мід, К. Гілліган, Н. Ноддінгз, І. Кон, Н. Лавріненко, О. Бондарчук, О. Івашенко та ін. Одним з перших, хто спробував визначити причини диференціації заробітної плати в Англії в кінці XIX ст., був Дж. С. Міль. Серед соціологів та економістів, хто займався аналізом причин дискримінації на ринку праці, слід назвати Дж. М. Кейнса, Г. Бекера, А. Колота [15], І. Алієва, І. Лаврінчука, Г. Кейна, Ф. Блау, Г. Бориаса, Р. Эренберга, Р. Смита, С. Шульмана та ін.

Метою дослідження є виявлення проявів дискримінації на ринку праці України за різними верствами населення.

Виклад основного матеріалу. Дискримінацією ми називаємо реальну поведінку стосовно іншої групи, що знаходить вияв у діях, які перешкоджають членам однієї групи скористатися

можливостями, відкритими для інших. Під дискримінацією на ринку праці розуміється диференційоване ставлення з боку роботодавця до окремих працівників або груп працівників, виділених за якою-небудь соціально-демографічною ознакою, але мають однакову продуктивність, що приводить до нерівних можливостей як на ринку праці, так і в процесі трудової діяльності, і в підсумку – до зниження ефективності національної економіки.

На сьогодні в Україні, незважаючи на низку нормативних документів, є проблема трудової дискримінації, існує безліч оголошень у газетах про прийом на роботу, які містять вимоги щодо віку, статі та навіть зовнішнього вигляду бажаного працівника [8; 9; 10]. Тому суттєвим буде аналіз трудової дискримінації за такими формами виявлення: дискримінація за ознакою статі; гендерна дискримінація, пов'язана із сімейним станом; дискримінація за віком; дискримінація за зовнішністю. В останні роки в засобах масових інформацій з'явилась нова форма дискримінації – дискримінація переселенців. Треба відзначити, що більшість із наведених форм дискримінації, перш за все, стосуються жінок.

Дискримінація за ознакою статі або сексизм – це ідеологія й практика дискримінації людей за ознакою статі. Вона заснована на установках або переконаннях, відповідно до яких жінкам (або чоловікам) помилково приписуються (або заперечуються) певні якості. Подібно расизму, сексизм передбачає перевагу в фізичних та інтелектуальних проявах, хоча не наводиться переконливих аргументів на користь того, що чоловіки краще, ніж жінки, або навпаки. Традиційні доводи, такі як вказівку на обмеженість жінок в плані навчання, творчості, або посилення на жіночу логіку або ж психологічну нестійкість, продовжують підтримуватися в суспільній свідомості деякими ЗМІ. При цьому чоловіче домінування розглядається просто як природне, очевидне, звичне й вічне, а отже, справедливе. Почуття примітивної грубої чоловічої переваги над жінкою ще Сократ виразив таки-

ми словами: «Три речі можна вважати щастям: що ти не дика тварина, що ти грек, а не варвар, і що ти чоловік, а не жінка» [3].

Безробіття майже однаковою мірою є проблемою як для жінок, так і для чоловіків. Проте практика свідчить, що жінкам важче знайти роботу, ніж чоловікам. Це можна пояснити гендерними перевагами деяких роботодавців, які натякають на негативні моменти щодо жінки-працівниці, а саме: можливість вагітності, пологів та відпустки із догляду за дитиною; хвороби дитини і як наслідок – занадто часті лікарняні листи; неможливість частих та тривалих відраджень; неможливість

працювати ненормований робочий день або затримуватися, у разі необхідності, після роботи [12].

Рівень безробіття населення працездатного віку (за методологією МОП) у 4 рази перевищував рівень зареєстрованого безробіття, розрахованого відповідно до економічно активного населення працездатного віку (у жінок – у 2,9 разу, чоловіків – у 5,6 разу) (діаграма 1).

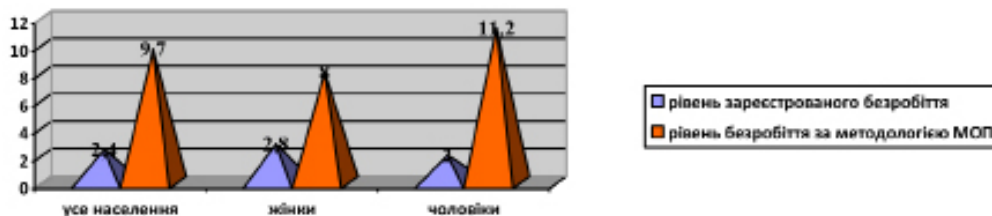
На ринку праці України все ще наявна дискримінація в оплаті праці, праця жінок та чоловіків по-різному оцінюється й оплачується. Заробітна плата жінок на третину менша ніж у чоловіків.

Діаграма 1

Безробіття серед економічно активного населення працездатного віку

за статтю у 2016 році

(у % до економічно активного населення працездатного віку)

Можна зазначити, що в чоловіків, які працюють у промисловості, на авіаційному транспорті, середньомісячна заробітна плата в 1,3 – 2,1 рази вища, ніж у працюючих у цій самій сфері жінок. Навіть у таких традиційно жіночих галузях, як освіта та охорона здоров'я, заробітна плата чоловіків у 1,2 – 1,3 рази перевищує заробітну плату жінок. Однак таке явище спостерігається не тільки в Україні [2].

Часто трапляється так звана «вертикальна сегрегація». Більшість працюючих на підприємстві – жінки, але начальники – переважно чоловіки, тобто перспективу професійного зростання для жінки на такому підприємстві закрито. Про обмежений доступ жінок до престижних посад свідчать такі показники: хоча жінки становлять 63,0 % усіх фахівців та технічних працівників в Україні, серед керівників усіх рівнів їх частка становить лише 38,0 % [12].

За європейською статистикою, жінки навіть у країнах ЄС отримують значно менше оплату своєї праці, ніж чоловіки. Наприклад, гендерний розрив в оплаті праці на керівних посадах є найменшим у Румунії (5,0 %), далі йдуть Словенія (12,4 %), Бельгія (13,6 %) та Болгарія (15,0 %). На противагу цьому жінка-менеджер заробляє приблизно на третину менше, ніж її колега-чоловік в Угорщині (33,7 %), Італії (33,5 %) і Чехії (29,7 %) і приблизно на чверть менше в Словаччині (28,3 %), Поль-

щі (27,7 %), Австрії (26,9 %), Німеччині (26,8 %), Португалії (25,9 %), Естонії (25,6 %) та Великій Британії (25,1 %) [16].

Одним із механізмів дискримінації, до якого вдаються роботодавці, є оголошення про вакансії. Не всі оголошення містять вимоги до статі. Навіть ті, що конкретизують бажану стать кандидатів, не завжди виключають можливість найму працівника іншої статі. Але практичний аналіз оголошень про вакансії, що конкретизують бажану стать працівника – підтримання та закріплення гендерних стереотипів. На наш погляд, важливим є подолання стереотипів існування «жіночих» та «чоловічих» професій, які посилюються низьким професійним статусом та низьким рівнем оплати праці в галузях із домінуванням жіночої зайнятості. Для ефективного залучення чоловіків до окремих галузей, які є традиційно жіночими (наука, культура, охорона здоров'я тощо), необхідно перш за все підвищувати престиж професій та відповідно заробітну плату.

Ставлення роботодавців до материнських та сімейних обов'язків жінок, що демонструється в процесі співбесід, не лише перешкоджає жінкам в отриманні добре оплачуваної роботи, а й обмежує вибір місць, де жінки можуть шукати роботу. Практика дискримінування жінок у процесі найму на роботу через сімейний стан та родинні обставини існує як у державному, так і в приватному

секторах. Однак у приватному секторі ця практика є поширенішою як наслідок недостатнього спостереження та слабого регулювання приватних підприємств державними органами, відповідальними за забезпечення рівних можливостей на ринку праці.

Ще одна форма дискримінації – це дискримінація за віком або ейджизм. Вимоги до віку – ще один суттєвий аспект оголошень про вакансії, що має подальший негативний вплив на зайнятість населення. Більшість роботодавців шукають молодих працівниць до тридцяти або до сорока років. Хоча вимоги до віку присутні й в оголошеннях, розрахованих на чоловіків, роботодавці часто вимагають досвіду роботи, не думаючи про те, як і де молода людина могла його набути. Часто практикуються не передбачені законодавством, не оформлені юридично, надмірно довгі випробувальні терміни, під час яких випробуваний отримує зменшену зарплату, а іноді – ніякої. Більшість вакансій для жінок (секретарки, няньки, танцюристки, офіціантки) на загальнокультурному рівні асоціюються виключно з молодими жінками. Тому жінки старшого віку стикаються з подвійною проблемою: їх не приймають на посади, у тому числі на добре оплачувані менеджерські, через гендерні обмеження, і так само їх не приймають на більшість вакансій, які визначаються жіночими, через вікові обмеження. Але й не всі молоді жінки можуть отримати роботу, доступну для жінок, через дискримінацію за сімейним станом. Як наслідок, дискримінація існує з обох боків вікового спектра. Лишається невелика можливість, де жінки сприймаються як серйозні кандидати на місце – до тридцяти п'яти років, але із дітьми шкільного віку.

Найвищий рівень безробіття (за методологією МОП) спостерігався серед молоді віком 15 – 24 роки, а найнижчий – серед осіб віком 40 – 59 років. Слід зазначити, що рівень безробіття населення віком 15 – 70 років у мешканців сільської місцевості на 0,5 в.п. перевищував відповідний показник серед городян, а в чоловіків – на 3,1 в.п. рівень безробіття жінок. У 2016 р., порівняно з 2015 р., зростання цього показника відбулося в усіх вікових групах, за винятком осіб віком 30 – 34 роки (скорочення на 0,8 в.п.) та осіб віком 60 – 70 років (не змінився) [2].

Згідно з даними дослідження Міжнародного кадрового порталу hh.ua [5], більшість респондентів упевнені, що існує дискримінація за віком на ринку праці. Половина респондентів відзначили, що були випадки, коли їм відмовляли в роботі через невідповідність віку вакантної посади. Майже чверть опитаних вказали, що при відмові їм не повідомляли причину, але було зрозуміло, що роботодавець не влаштував саме вік здобувача. Дискримінація за віком на ринку праці України, хоча і заборонена законодавством, на жаль, залишається поширеним явищем. 43 % опитаних відзначили,

що є безліч пропозицій про роботу, які передбачають відповідність кандидата віковим побажанням роботодавця.

Третина «білих комерців» вказує, що є проблеми з працевлаштуванням серед осіб передпенсійного віку через їх консерватизм, меншу креативність, їм важче працювати з новими технологіями, ніж у осіб молодого віку. Трохи менше четвертої частини опитаних також виділили вікову дискримінацію, яку відчуває на собі молодь через брак досвіду. Тобто залишається невеликий інтервал найбільш пріоритетних працівників. Молодь роботодавці останнім часом почали охоче приймати на роботу з метою економії на заробітній платі. Такий підхід дає можливість отримати більш лояльних співробітників, готових працювати за невеликі гроші, і в перспективі вирощувати висококваліфікованих професіоналів всередині компанії. Майже в половині офісів є програми стажувань для студентів і початківців. Ще в 18 % офісів такі програми з'явилися в 2016 р. Тільки третина українських компаній не практикує працевлаштування студентів і молодих фахівців. Кожен п'ятий респондент вважає, що сьогодні найбільш яскраво виражена вікова дискримінація по відношенню до людей пенсійного віку. Саме пенсіонерам найскладніше бути поміченими роботодавцем і працевлаштуватися на будь-яку посаду в компанії [5].

Ще одна форма – це гендерна дискримінація за зовнішністю або лукізм.

Лукізм являє собою соціальну проблему особливого роду насамперед в силу своєї латентності й широкої розповсюженості, адже в основі дискримінації є неререфлексована практика оцінювання зовнішнього вигляду людини. Перевага одних людей іншим відбувається на основі цінностей, установок, стереотипів, отриманих і засвоєних у процесі соціалізації. Дискримінація здійснюється в тому числі підтримкою і поширенням думок, суджень, міфів про зв'язок зовнішнього виду й внутрішнього змісту людини. У цьому аспекті велика роль у відтворенні лукізму належить ЗМІ [13].

Вимоги до зовнішності з боку роботодавців, що шукають працівників на різні посади, особливо з боку тих, що шукають жінок, є звичайним явищем. Оголошення про вакансії, де фізична зовнішність прямо не стосується до роботи, що буде виконуватися, на відміну від сфери розваг або модельного бізнесу, часто містять вимоги до ряду фізичних якостей. Це стосується посад усіх рівнів, навіть менеджерських. Оскільки такі вимоги з'являються практично завжди в оголошеннях, розрахованих саме на жінок, вони є дискримінаційними і мають непропорційний вплив на можливості працевлаштування жінок порівняно з чоловіками. В оголошеннях про вакансії офіціанток та продавщиць вимоги до зовнішності часто є одними з декількох або, навіть, єдиними вимогами до

пошукачок. Так само оголошення про секретарські вакансії дуже часто розраховано на жінок і містять очікування стосовно зовнішності, часто на додаток до вимог щодо професійних кваліфікацій або освіти. Роботодавці, що шукають жінок на фахові та менеджерські посади, що є сьогодні рідкістю, також часто висувають суперечливі вимоги до зовнішності.

В останні роки у зв'язку з розгортанням збройного конфлікту на Сході країни з'явилась ще одна група населення, яка так чи інакше піддається дискримінації, це внутрішньо переміщені особи. Тобто громадяни України, які покинули тимчасово окуповану територію Луганської, Донецької області та зареєструвалися на територіях, яку контролює українська влада. За даними Мінсоцполітики найбільше внутрішньо переміщених осіб зареєстровано в Донецькій (676 533 особи), Луганській (251 231 особа), Харківській (212 557 осіб), у м. Київ (127 026 осіб), Запорізькій (118 878 осіб), Дніпропетровській (76 457 особи), та Київській (48 975 осіб) областях [6].

Згідно з дослідженнями КМІС 61 % переселенців не відчувають упередженого ставлення до себе, а 48 % не мають наміру повертатися в колишнє місце проживання. Також 3 % опитаних переселенців відчувають упереджене ставлення до себе постійно, 11 % – періодично, 21 % – відчувають поодинокі випадки, а 5 % було важко відповісти на питання.

Серед тих, хто відчуває упереджене ставлення до себе, 50 % повідомили, що відчувають таке ставлення з боку звичайних людей (колег, сусідів), 31 % – державних службовців, 30 % – орендодавців, 22 % – роботодавців, 10 % – вчителів, лікарів і 4 % – правоохоронних органів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Galliano, G. (2003). *Gender: Crossing Boundaries*. Balmont, California: Tomson Wadsworth.
2. Безробіття за методологією МОП . – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / ред. Л. Гентош. – Львів: ВНТЛ Класика, 2003. – С.30.
4. Гендер для медій. Підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей. / Маєрчик М., Плахотнік О., Ярманова Г. – Київ: Критика, 2013. – 216 с.
5. Дискримінація по возрасту: кого притесняють на украинском рынке труда / исследование Международного кадрового портала hh.ua . – Режим доступу: http://mmr.ua/show/diskriminatsiya_po_vozrastu_kogo_pritesnyayut_na_ukrainskom_gynke_truda#513577645.1503405413
6. Дослідження «Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах» – Київ, 2016 . – Режим доступу: http://pledgd.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/IDP_REPORT_PLEDDG_edited_09.06.2016.pdf
7. Женщин-переселенок на рынке труда дискриминируют по гендеру и возрасту – исследование / Центр информации про права человека. – Режим доступу: https://humanrights.org.ua/ru/material/zhinokpereselenok_na_rinku_praci_diskriminujut_za_jenderom_i_vikom_ta_stigmatizujut_doslidzhennja
8. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. . – Режим доступу: <http://www.refugee.net.ua>
9. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків» . – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
10. Закон України «Про охорону праці» . – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
11. Кількість незайнятого населення, що перебувало на обліку в державній службі зайнятості, за статтю та професійними групами у 1999-2006 рр. . – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
12. Московская А.А. Стереотипы или конкуренция? Анализ некоторых гендерных предпочтений работодателей / А.А. Московская // Социс. – 2002. – № 3. – С. 52 – 61.
13. Орех Е.А. Феномен лукизма и возможности его социологического анализа / Е.А. Орех . – Режим доступу: <http://jour.isras.ru/upload/journals/1/articles/4585/public/4585-9369-1-PB.pdf>
14. Середня заробітна плата за видами економічної діяльності . – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/gdn/reg_zp_m/reg_zpm16_u.htm

Згідно з даними дослідження бачимо, що на ринку праці переселенці загалом на відчувають проявів дискримінації, проте такі випадки зустрічаються. Загалом 16 % опитаних ставляться до переселенців дуже добре, 27 % – швидше добре, ніж погано, 44 % – нейтрально, 4 % – швидше негативно, ніж позитивно, 1 % – дуже негативно, 8 % – залежно від самих переселенців [17].

Подібне дослідження проводилось у 2016 – 2017 рр. «Центром зайнятості вільних людей». Методом фокус-груп досліджувались проблеми жінок серед внутрішньо переміщених осіб і встановлено, що жінка-переселенка зіштовхується загалом із такими самими проявами дискримінації, як і жінка з пропискою на підконтрольній території. Проте все ж деякі респонденти вказали, що дискримінація жінок внутрішньо переміщених осіб додатково посилюється стигматизацією групи внутрішньо переміщених осіб у цілому, що створює додаткові бар'єри в пошуку роботи [7].

Висновки. Під дискримінацією розуміється нерівне становище окремих працівників або груп працівників, виділених якоюсь соціально-демографічною ознакою, але мають однакові характеристики за ознакою продуктивності, що призводить до різного ставлення й нерівних можливостей як на ринку праці, так і в процесі трудової діяльності, і в підсумку – до зниження ефективності національної економіки. В Україні пряма форма дискримінації зустрічається не так часто, проте, на жаль, прихована проявляється по відношенню до різних категорій громадян: за статтю, за віком, за зовнішністю, за станом здоров'я тощо. У всіх формах простежується гендерний акцент. Дискримінація часто пов'язана саме з стигматизацією відносно певних груп у суспільстві.

15. Соціально-трудова відносина зайнятості: сучасні тенденції, виклики, шляхи розвитку: монографія / А. М. Колот, І. Ф. Гнибіденко, О. О. Герасименко та ін.] ; за наук. ред. А. М. Колота, І. Ф. Гнибіденка. — Київ : КНЕУ, 2015. — 295 с.
16. У країнах ЄС середня зарплата жінок на 23,4% менше, ніж у чоловіків / Європейська правда. — Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/03/6/7062592>
17. Цензор.нет. — Режим доступу: https://ua.censor.net.ua/news/412099/61_pereselentsiv_ne_vidchuvayut_uperedjenogo_stavlennya_do_sebe_a_48_ne_mayut_namiru_povertatysya_v

REFERENCES

1. Galliano Grace. (2013). *Gender: Crossing Boundaries*. — Wadsworth.
2. *Bezrobittya za metodolohiyeyu MOP* [Unemployment based on ILO methodology] Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. *Hendernyi pidkhid: istoriia, kultura, suspilstvo* [Gender approach: history, culture, society]. (2003). ed. L. Hentosh. Lviv, VNTL Klasyka. 30.
4. *Hender dlya mediy. Pidruchnyk iz hendernoyi teoriyi dlya zhurnalistyky ta inshykh sotsiohumanitarnykh spetsial'nostey* [Gender for media. A Handbook on Gender Theory for Journalism and Other Socio-Humanities]. (2013). ed. Mayerchuk M., Plakhotnik O., Yarmanova H. 216.
5. *Dyskryminatsiia po vozrastu: koho prytesnyayut na ukraïnskom rynke truda. yssledovanye Mezhdunarodnoho kadrovoho portala hh.ua* [Discrimination by age: who is oppressed in the Ukrainian labor market / research of the International Personnel Portal hh.ua]. Retrieved from http://mmr.ua/show/diskriminatsiya_po_vozrastu_kogo_prytesnyayut_na_ukraïnskom_rynke_truda#513577645.1503405413
6. *Doslidzhennya «Vnutrishn'o peremishcheni osoby: sotsial'na ta ekonomichna intehratsiia v pryymayuchykh hromadakh»* [Study "Internally Displaced Persons: Social and Economic Integration in Host Communities"]. Retrieved from http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/IDP_REPORT_PLEDDG_edited_09.06.2016.pdf
7. *Zhenshchyn-pereselenok na rynke truda dyskryminuyut po henderu y vozrastu – yssledovanye* [Migrant women in the labor market are discriminated against in terms of gender and age - research]. Retrieved from https://humanrights.org.ua/ru/material/zhinokpereselenok_na_rinku_praci_diskriminuiut_za_jenderom_i_vikom_ta_stigmatizuiut_doslidzhennia
8. *Zahal'na deklaratsiia prav lyudyny vid 10.12.1948 r.* [The Universal Declaration of Human Rights of 10.12.1948]. Retrieved from <http://www.refugee.net.ua>
9. *Zakon Ukrayiny «Pro zabezpechennya rivnykh prav ta mozlyvostey zhinok ta cholovikiv»* [The Law of Ukraine "On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men"]. Retrieved from <http://www.zakon.rada.gov.ua>
10. *Zakon Ukrayiny «Pro okhoronu pratsi»* [The Law of Ukraine "On Labor Protection"]. Retrieved from <http://www.zakon.rada.gov.ua>
11. *Kil'kist' nezaynyatoho naseleння, shcho perebuvalo na obliku v derzhavniy sluzhbi zaynyatosti, za statyyu ta profesiynnyy hrupamy u 1999-2006 rr.* [The number of unemployed people registered with the State Employment Service, by sex and by professional groups in 1999-2006.]. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua>
12. Moskovskaya A.A. (2002). Stereotypy ili konkurenciya? Analiz nekotorykh gendernykh predpochtenij rabotodatelej [Stereotypes or competition? Analysis of some gender preferences of employers]. *Sotsys.* (3), 52 – 61.
13. Orekh E.A. *Fenomen lukyza y vozmozhnosty eho sotsyolohycheskoho analiza* [The phenomenon of Lukymas and the possibilities of its sociological analysis] Retrieved from <http://jour.isras.ru/upload/journals/1/articles/4585/public/4585-9369-1-PB.pdf>
14. *Serednya zarobitna plata za vydamy ekonomichnoyi diyal'nosti* [Average wages by types of economic activity]. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/gdn/reg_zp_m/reg_zpm16_u.htm
15. Kolot, A. M., Hnybidenko, I. F., Herasymenko, O.O. and others. (2015). *Sotsial'no-trudovi vidnosyny zaynyatosti: suchasni tendentsiyi, vyklyky, shlyakhy rozvytku* [Social-Labor Relations of Employment: current trends, challenges, ways of development], KNEU, Kyiv, Ukraine.
16. U krayinakh YeS serednya zarplata zhinok na 23,4% menshe, nizh u cholovikiv [In the EU, the average wage of women is 23.4% less than that of men]. *Yevropeys'ka pravda*. Retrieved from <http://www.eurointegration.com.ua/news/2017/03/6/7062592>
17. *Tsenzor.net*. Retrieved from https://ua.censor.net.ua/news/412099/61_pereselentsiv_ne_vidchuvayut_uperedjenogo_stavlennya_do_sebe_a_48_ne_mayut_namiru_povertatysya_v

Гоць Аліна Анатоліївна – кандидат соціологічних наук, доцент
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
Адреса: 92700, м. Старобільськ, вул. Гоголя, 1,
E-mail: ukolova_alina@ukr.net

Gots Alina A. – PhD in Sociology, As. Prof.
Lugansk Taras Shevchenko National University
Address: 1, Hoholya St., Starobilsk, 92700, Ukraine
E-mail: ukolova_alina@ukr.net
ORCID: 0000-0001-9675-8032

УДК 316.023.4
doi: 10.15421/1717150

До проблеми фундаментальної концептуалізації соціального зв'язку

А. В. Фітисова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Здійснено спробу фундаментального визначення соціального зв'язку, а саме конститутивних елементів, що формують це поняття. Як теоретичний ресурс для побудови концептуалізації соціального зв'язку використовується визначення слабого зв'язку в дослідженнях М. Грановеттера, а також критика цього визначення в сучасних роботах, присвячених застосуванню мережевого аналізу. Зокрема, порушені питання визначення порогу між сильним та слабким, а також слабким та відсутнім зв'язками; визначення мосту; значення контексту застосування слабого зв'язку. Виявлено, що твердження М. Грановеттера стосовно значущості мостів для соціальної згуртованості є правильним доти, доки в основі слабких зв'язків лежить кооперація чи консенсус. Зв'язки, засновані на конфлікті чи конкуренції, не є ефективними для передачі ресурсів, а також не сприяють соціальній згуртованості. Ця теза підтверджує кінцевий висновок М. Грановеттера про те, що слабкі зв'язки сприяють підвищенню рівня згуртованості суспільства. Спираючись на аналіз концепції М. Грановеттера, автором визначені такі конститутивні ознаки соціального зв'язку: не випадковість, повторюваність, тривалість, зобов'язуючий характер, модальність.

Ключові слова: мережевий аналіз; соціальний капітал; узагальнена довіра; соціальна згуртованість; соціальна мобільність; консенсус; кооперація; конфлікт; конкуренція

To the Problem of Fundamental Conceptualization of Social Tie

A. V. Fitisova

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

This article is devoted to the problem of the conceptualization of social tie using as a theoretical resource the M. Granovetter's approach of defining strong and weak ties, as well as weak and absent ties. The author considers that defining of the substantive characteristics of each type of tie, as well as boundary between them, may shed light on the problem of social tie conceptualization. Today there has been much empirical research, which has used the concept of a weak tie in studies of the new jobs finding process, information spreading, and generally getting ahead in society. Despite that many of these research reveal evidence supporting M. Granovetter's ideas, his original theory is challenged. The most important objection concerns his assertion of the significance of weak ties. Many researchers insist on the institutional or social nature of this finding. A large number of weak ties between micro networks does not lead to the increase of social cohesion in society. Moreover, the level of cohesion and trust in society may determine the significance of weak ties. At the same time, it should be taken into account that weak ties contribute to social solidarity provided they are based on consensus or cooperation. If these ties are grounded in the conflict or competition, they cannot contribute to social cohesion. These objections do not allow using the M. Granovetter's definition of "strength of tie" as fundamental. This paper goes further; focusing on the conceptual boundaries between those ties that M. Granovetter defines as strong and weak, the author makes attempt to clarify what findings of the M. Granovetter's research may contribute to the more broad conceptualization of social tie. Based on theoretical findings of P. Bourdieu, J. Coleman, the author considers non-randomness, frequency, reciprocity, liability, and modality as substantive characteristics of a social tie. These substantive elements differ the social tie from «accidental collision on the street». Moreover, the author argues, that temporal perspective, the way of resource obtaining (potential or realized) and social position of each individual, that takes part in the social tie, should be taken into account.

Keywords: network analysis; social capital; generalized trust; social cohesion; social mobility; consensus; cooperation; conflict; competition

К проблеме фундаментальной концептуализации социальной связи

А. В. Фитисова

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

Предпринята попытка фундаментального определения социальной связи, а именно конститутивных элементов, которые составляют данное понятие. В качестве теоретического ресурса для построения концептуализации социальной связи используется определение слабой связи в исследованиях М. Грановеттера, а также критика этого определения в современных работах, посвященных сетевому анализу. В частности, подняты вопросы определения порога между сильной и слабой, а также слабой и отсутствующей связями; определение моста; значимость контекста использования социальной связи. Определено, что утверждение М. Грановеттера касательно значимости мостов для социальной

Цитування даної статті: Фітисова А. В. До проблеми фундаментальної концептуалізації соціального зв'язку / А. В. Фітисова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 76-81.

Citation of this article: Fitisova, / A. V. (2017). Do problemy fundamentalnoi kontseptualizatsii sotsialnoho zviazku [To the Problem of Fundamental Conceptualization of Social Tie] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 76-81.

Received: 18.10.2017

Accepted: 14.11.2017

сплоченності являється верным настолько, насколько в основе слабых связей лежит кооперация или консенсус. Связи, основанные на конфликте или конкуренции, не являются эффективными для передачи ресурсов, а также не способствуют повышению уровня сплоченности в обществе. Этот тезис подрывает конечный вывод М. Грановеттера о том, что слабые связи способствуют повышению уровня социальной сплоченности в обществе. Опираясь на анализ концепции М. Грановеттера, автором определены такие конститутивные характеристики социальной связи: неслучайность, повторяемость, длительность, обязующий характер, контекстуальность.

Ключевые слова: сетевой анализ; социальный капитал; обобщенное доверие; социальная сплоченность; социальная мобильность; консенсус; кооперация; конфликт; конкуренция

Постановка проблеми. Останніми роками все більше прикладних досліджень проводиться із застосуванням методики мережевого аналізу. Можна навести чимало переваг цього дослідницького інструменту, однак є також і вагомий недолік – відсутність належної фундаментальної концептуалізації соціального зв'язку. Автор статті пропонує розглянути один із можливих ресурсів концептуалізації соціального зв'язку – дослідження М. Грановеттера, який виокремив поняття сильного та слабого зв'язків. Фокус на понятті слабого зв'язку дозволить ближче підійти до загальної концепції соціального зв'язку настільки, наскільки це поняття прояснює питання порогу між сильним та слабким зв'язками, а також слабким та відсутнім зв'язками.

Аналіз досліджень і публікацій. Останнім часом в емпіричних дослідженнях, що проводилися з використанням розрізнення сильних та слабких зв'язків, запропонованим М. Грановеттером, ідеться про те, що значущість слабких зв'язків у процесах обміну інформацією та посуванні кар'єрними сходами вкорінена в культурі суспільства, а не є універсальним явищем. Наведемо декілька прикладів аргументації цієї тези, що зустрічаються в останніх статтях, присвячених проблематизації висновків М. Грановеттера в емпіричних дослідженнях. У порівняльному дослідженні факторів, що сприяють професійній мобільності в ізраїльському та американському суспільствах, О. Шарон показує, що ефективність використання слабких зв'язків у практиках прийому на роботу залежить від інституційного середовища, що, зокрема, передбачає специфічний спосіб найму. Дослідники Б. Фолькер та Х. Флеп, на прикладі дослідження спільнот у східній Німеччині, що сформувалися за часів Німецької Демократичної Республіки, показують, що слабкі зв'язки стають ресурсом лише за умов високого рівня довіри в суспільстві. В умовах відсутності довіри в суспільстві люди інвестують свій час у спілкування з тими, з ким вони мають сильні зв'язки. Комунікація з мало-знайомими людьми вважається ризикованою. Ту саму тезу щодо неуніверсальності тези щодо значущості слабких зв'язків у різних культурних контекстах ставлять під сумнів результати дослідження рівня заробітної плати на першій роботі випускників коледжів у Китаї: робота, знайдена через сильні зв'язки, була більш високооплачуваною [8; 10; 11].

Щодо теоретичних напрацювань, окрім декількох не дуже вдалих спроб запропонувати фундаментальну концептуалізацію соціального зв'язку в мережевому аналізі, доцільно згадати в цьому контексті поняття соціального капіталу П. Бурдьо та Дж. Коулмена. У статті «Форми капіталу» П. Бурдьо ставить питання, що дозволяє з'ясувати одну з конститутивних рис соціального зв'язку, яка відрізняє власне соціальний зв'язок від випадкового зіткнення незнайомих людей – наявність зобов'язань. Однак у подальшому, визначаючи соціальний капітал, він не стільки зупиняється на ознаках зв'язку, що можуть стати складовою частиною соціального капіталу, скільки на тому, що це ресурс, вбудований інституційно в загальну логіку взаємних зобов'язань та здатний до конвертації в інші форми капіталу [1, с. 66]. Дж. Коулмен підходить до визначення соціального капіталу з погляду міжособистісної, інституційної та узагальної довіри. Пропонуючи визначення соціального капіталу, він відштовхується від розрізнення фізичного, людського та соціального капіталів на прикладі виробництва. Якщо фізичний капітал – це засоби виробництва, людський капітал – знання та навички працівників, то соціальний капітал – це взаємовідносини між працівниками [4, с. 125 – 126]. Окремо слід зазначити значущість ідей Р. Патнема у дискурсі формування зв'язків, наведення мостів та вимірювання загального рівня інтеграції суспільства. У роботі «Боулінг на самоті» Р. Патнема запропонував поняття узагальної довіри, а також розрізнення між формуванням зв'язків та наведенням мостів [5].

Уперше декілька типів зв'язків виокремив Г. Зімел. Він виокремив «зв'язки, засновані на зовнішньому співіснуванні» та «зв'язки, засновані на взаєминах змістовного характеру». Ці ідеї викладені у праці «Соціальна диференціація» у главі «Перетин соціальних кіл»; тут Г. Зімел показує, як залученість індивіда до «соціальних кіл», тобто його зв'язки, які він має завдяки тому, що виріс у родині, служив в армії, чи має зв'язки у професійному середовищі тощо, формують його індивідуальність [3, с. 410]. Згідно з Г. Зімелем, зв'язок, заснований на зовнішньому співіснуванні, поступається місцем зв'язку, заснованому на взаєминах змістовного характеру.

Мета дослідження: визначити базові конститутивні елементи соціального зв'язку, спираючись на концепцію слабого зв'язку М. Грановеттера.

Виклад основного матеріалу. У статті «Сила слабких зв'язків» М. Грановеттер наводить приклад парадоксу, коли міська спільнота з високим рівнем внутрішньої солідарності не змогла самоорганізуватися проти міської влади. Ідеться про італійську громаду, що мешкала в кварталі Уест-Енд Бостона, якій не вдалося виступити проти програми міського оновлення, що, зрештою, призвело до руйнування зв'язків між членами спільноти. Про високий рівень соціальної згуртованості в цій громаді писав Г. Ганс, який проводив дослідження Уест-Енду в цей період. Однак факт того, що італійці Уест-Енду не змогли самоорганізуватися, дещо суперечив тезі про високий рівень соціальної згуртованості у їхній спільноті.

Пізніше Г. Ганс пояснював цей парадокс, пояснюючись на відмінності в культурі та особистих якостях членів громади, а саме належністю до робітничого класу. До італійської громади Уест-Енду переважно входили представники низьких верств робітничого класу, серед яких, як правило, не було довіри до лідерів організації. Це пояснювало поразку італійської громади в боротьбі проти міської влади. Із цими висновками можна було б погодитися, якби не приклад іншої спільноти, до якої також входили представники робітничого класу, що проживали в іншому кварталі Бостона – Чарльзтауні. Його мешканці успішно об'єдналися для боротьби проти того ж плану оновлення міста. Це призвело до формування альтернативної гіпотези, яка пояснювала поразку Уест-Енда, запропонованої М. Грановеттером.

Гіпотеза М. Грановеттера передбачала фокус на структурі зв'язків у громаді. Цілком можливо, – пише М. Грановеттер, – що італійська громада Уест-Енда складалася з окремих клік, між членами яких були сильні зв'язки, тоді як зв'язків, що поєднували б окремі кліки, майже не було. Спираючись на теорії комунікацій, М. Грановеттер пише, що для створення ефективної організації недостатньо використовувати засоби масового зв'язку для повідомлення про діяльність організації. Люди рідко починають діяти, спираючись на те, що вони прочитали з листівки чи почули по радіо. Інформація повинна пройти через їхні особисті контакти. Саме тому для ефективної самоорганізації потрібні були зв'язки між кліками.

Це дослідження застосовує М. Грановеттер для ілюстрації твердження про більш високу ефективність слабких зв'язків у процесах обміну інформацією. Однак, окрім обміну інформацією, слабкі зв'язки виявляються більш значущими в процесах соціальної мобільності, політичної організації та соціальної згуртованості. Розглянемо детальніше логіку теоретичного висновку М. Грановеттера.

В основі теоретичного висновку лежить твердження про зафіксований емпіричний факт, а саме спостереження такої закономірності: чим сильніший зв'язок між індивідом А та індивідом

В, тим більше у них спільних знайомих. Із цього випливає припущення про виключену тріаду: якщо індивід А має сильний зв'язок з індивідом В та індивідом С одночасно, відсутність зв'язку між індивідом В та індивідом С є малоімовірною. «Ця тріада не зустрічається ніколи: якщо два інших зв'язки сильні, то зв'язок між В і С існує завжди (не має значення, сильний він чи слабкий)» [2, с. 34]. З огляду на це припущення М. Грановеттер формулює висновки щодо значущості слабких зв'язків.

Слабкий зв'язок стає більш значущим, ніж сильний, якщо він відіграє функцію мосту. Міст мережі визначається як «ребро в мережі», що забезпечує єдиний шлях між двома точками для передачі інформації, ресурсів чи впливу. Наприклад, зв'язок між А і В є мостом для всіх контактів А з усіма контактами В. «Оскільки в цілому у кожної людини величезна кількість контактів, то міст між А і В забезпечує єдиний шлях, яким проходить інформація чи поширюється вплив від будь-якого контакту індивіда А до будь-якого контакту індивіда В, а отже, від будь-якої людини, опосередковано пов'язаної з А, до будь-якої іншої людини, опосередковано пов'язаної з В» [2, с. 35]. Далі М. Грановеттер уточнює, що ймовірно на практиці «у великих мережах нечасто зустрічається ситуація, коли певний зв'язок виявляється єдиним шляхом, який поєднує дві точки. Однак ця функція зв'язку може виконуватися локально» [2, с. 35]. Отже, зв'язок, який ми вважаємо мостом, може не бути єдиним мостом, утім, він може бути найбільш коротким шляхом, що поєднує цих індивідів.

Ключова проблема, пов'язана з вживанням поняття слабого зв'язку, полягає в тому, що М. Грановеттер не дає йому фундаментального визначення, яке передбачало б формулювання ряду конститутивних ознак слабого зв'язку. Описуючи ситуацію, яка сталася в Уест-Енді, М. Грановеттер не дає повної відповіді на запитання, як формуються слабкі зв'язки. Він вказує, що, вочевидь, представники італійської громади переважно не були у складі громадських організацій, а їх місце роботи майже ніколи не сприяло встановленню соціальних зв'язків, оскільки перебувало в районі, віддаленому від місця проживання. Усі, з ким вони були знайомі – декілька італійських сімей, що жили поряд, зустрічалися декілька разів на тиждень, не виходячи «у світ», окрім як на роботу, що, найімовірніше, не передбачало спілкування з новими людьми.

М. Грановеттер визначає силу зв'язку як комбінацію тривалості, емоційної інтенсивності, близькості, або взаємної довіри, та реципрокних послуг, які характеризують даний зв'язок. Пропонуючи прикладну концептуалізацію, М. Грановеттер передбачає, що її можна операціоналізувати та виміряти. Однак визначення сили зв'язку, наведене вище, не дає можливості однозначно відділи-

ти сильний зв'язок від слабкого, а також слабкий зв'язок від відсутнього. М. Грановеттер пише, що під поняттям відсутнього зв'язку мається на увазі не лише ситуація відсутності будь-яких стосунків між індивідами, але також «зв'язки, що не мають істотного значення, наприклад, знайомство, що передбачає лише привітання між собою людей, які живуть на одній вулиці, або стосунки з продавцем, у якого купуємо ранкову газету» [2, с. 33]. Знову ж таки, інтуїтивно підбираючи приклади, ми можемо погодитися з цією концептуалізацією. Однак сутнісні характеристики слабких та відсутніх зв'язків тут не проговорюються.

Отже, вихідна пропозиція М. Грановеттера ґрунтується на інтуїтивному визначенні сили зв'язку. «Більшість з нас, слідуючи своїм приблизним інтуїтивним відчуттям, зможе дійти згоди відносно того, чи є даний конкретний зв'язок сильним, слабким чи відсутнім» [2, с. 32 – 33]. Якщо певні індивіди проводять разом більше часу, ніж з іншими, якщо між ними є сильна взаємна прив'язаність, то йдеться про сильний зв'язок. Якщо зв'язок не можна охарактеризувати через високу взаємну емоційну прив'язаність та тривалість, цей зв'язок не є сильним. Однак чи означає це, що зв'язок є слабким? Що є порогом, який визначає сильний і слабкий зв'язок?

Спробуємо перевести це питання у фундаментальну площину: які ознаки є конститутивними для визначення слабкого зв'язку? Що відрізняє слабкий зв'язок від сильного, а також від відсутнього зв'язку?

Говорячи про інтуїтивне розрізнення сильних і слабких, а також слабких і відсутніх зв'язків, М. Грановеттер акцентує увагу на тому, що поріг може бути визначеним по-різному, залежно від контексту взаємодії. У певних ситуаціях зв'язки, які ми інтуїтивно визначили як неістотні (а отже, відсутні), можуть ставати слабкими зв'язками, тобто зв'язками, які мають високе значення, однак які при цьому не передбачають тривалої взаємної емоційної прив'язаності. Приклад контексту, що може вплинути на значущість неістотних зв'язків, який наводить М. Грановеттер: катастрофа.

Л. Райан відзначає проблему недостатньої уважності М. Грановеттера до напрямку слабкого зв'язку, а саме до відмінностей між горизонтальними (що поєднують людей, які займають відносно схожі соціальні позиції) та вертикальними слабкими зв'язками (що поєднують тих, хто займає дуже різні позиції в соціальній ієрархії) [9]. Л. Райан припускає, що найбільш значущими зв'язками є вертикальні, які скорочують соціальну дистанцію, відкриваючи доступ до більших ресурсів. Для того щоб описувати вертикальні слабкі зв'язки, Л. Райан пропонує поняття «трапу». Крім того, він переглядає твердження М. Грановеттера про те, що всі зв'язки, які наводять мости, є слабкими.

М. Грановеттер підходить до визначення значущості слабкого зв'язку, припускаючи, що лише наявність певного знайомства уже означає силу зв'язку. Таким чином, ми повинні наперед погодитися, що наявність слабкого зв'язку справді означає наявність додаткового ресурсу. На думку Л. Райана, слід розрізняти латентні та реалізовані ресурси, адже не можна просто припустити, що наявність знайомства з тим, хто має корисну мені інформацію, приведе до отримання вигоди. І власне, самі ресурси, доступ до яких відкривається через слабкі зв'язки, наприклад, у процесі пошуку роботи, можуть бути досить різними: починаючи від прямої пропозиції роботи, закінчуючи просто порадою щодо вибору сектору чи особливостей проходження співбесіди в певній компанії.

Вочевидь, на можливість використати слабкий зв'язок з метою отримання певного ресурсу впливає те, що можна назвати взаємними зобов'язаннями. М. Грановеттер майже не пояснює це питання, однак ми можемо звернутися до деяких міркувань Дж. Коулмена, зокрема у статті «Людський та соціальний капітал». «Якщо А робить що-небудь для В і вважає, що В відповість взаємністю в майбутньому, це визначає очікування А та зобов'язання з боку В. Таке зобов'язання може існувати у вигляді «розписки», що знаходиться в А для того, щоб показати В. Якщо в А накопичується достатньо багато таких «розписок» від осіб, з якими він мав ділові стосунки, тоді виникає пряма аналогія з фінансовим капіталом. Ці розписки складають основну частину кредиту, який А може вимагати повернути у випадку необхідності, якщо, зрозуміло, не буде втрачено довіру та ці борги не будуть анульовані» [4, с. 127]. Отже, Дж. Коулмен розрізняє дві сторони такого типу соціального зв'язку: кредитор і боржник, відповідно – очікування кредитора та зобов'язання боржника. Реалізація такої форми соціального зв'язку може бути забезпеченою лише за умов достатньо високого рівня довіри в суспільстві.

Проблема, на яку слід вказати, – це те, що концепція М. Грановеттера ґрунтується на ідеях солідарного суспільства. Зв'язки він розглядає лише як позитивні. Цілком імовірно, що зв'язки між окремими кліками можуть бути зв'язками, що не базуються на повній довірі; вони можуть бути конкурентними чи конфліктними. Отже, наявність слабких зв'язків між членами різних клік може не приводити до ефективного обміну інформацією.

М. Грановеттер робить важливий крок з поєднання мікро- та макроперспектив у соціології: він показує, що поширеність слабких зв'язків, зрештою, формує високий рівень солідарності в суспільстві. «Якщо розглядати ситуацію на макрорівні, то слабкі зв'язки відіграють значущу роль у створенні соціальної згуртованості. Коли людина змінює роботу, вони не тільки переміщуються з однієї соціальної мережі до іншої, але і

встановлюють зв'язок між ними. Нерідко виявляється, що такий зв'язок має ту саму природу, що і зв'язок, який сприяє його переміщенню. Подібна мобільність формує розвинуті структури слабких зв'язків-мостів між більш щільними кластерами, кожен з яких є реально функціонуючою мережею» [2, с. 47]. І далі: «Такий зв'язок мікро- і макроперспектив породжує парадокси: слабкі зв'язки, яким часто ставлять у провину поширення відчуження, тут розглядаються як необхідна умова формування можливостей в індивідів, також їх інтеграції в спільноти; а сильні зв'язки, що сприяють формуванню згуртованості на локальному рівні, на макрорівні призводять до фрагментації» [2, с. 47]. Ця теза є справедливою настільки, наскільки, говорячи про зв'язки, ми маємо на увазі зв'язки, орієнтовані на кооперацію та консенсус. Якщо йдеться про наведення мостів між, наприклад, конкуруючими чи конфліктними сторонами, питання ефективності мосту для поширення інформації чи просування кар'єрними сходами стає сумнівним.

Висновки. Твердження М. Грановеттера щодо значущості соціальних зв'язків у процесах обміну інформацією, соціальної мобільності та загально-го рівня згуртованості суспільства є емпіричним висновком. Як показують дослідження, не в усіх суспільствах і не за всіх умов це твердження є достовірним. Ця обставина не дозволяє застосовувати цю тезу та взагалі концепцію М. Грановеттера повною мірою для розробки теоретичного визначення соціального зв'язку. Однак узагальнення М. Грановеттера, як і критика, дозволяє нам виділити декілька ознак, щодо яких можна погодитися, що вони є конститутивними характеристиками соціального зв'язку.

По-перше, це тривалість, повторюваність і не-випадковість зв'язку. Зіткнення незнайомих перехожих на вулиці не є соціальним зв'язком, доки індивіди не мають підстав зустрітися знову чи бути один одному чимось зобов'язаними. Це не відміняє їхньої позитивної налаштованості на випадкову комунікацію, що гарантує базовий рівень узагальної довіри, гарантований індивідам до того, як вони почнуть комунікацію. Тривалість та регулярність впливає на силу зв'язку та схожість індивідів між собою: чим більше часу індивіди

проводять разом, тим сильніший зв'язок між ними та тим більше вони схожі один на одного.

По-друге, концептуальна модель соціального зв'язку не може не включати контекст, у якому ці зв'язки можуть бути реалізованими. М. Грановеттер недостатньо розкриває це питання, згадуючи про це лише у визначенні відсутнього зв'язку. Теза про те, що відсутній зв'язок (або неістотний, куди М. Грановеттер відносить знайомства, що передбачають лише привітання) за певних умов може відігравати роль, характерну тій, яку відіграють слабкі зв'язки, порушує питання контексту. За певних умов зв'язки, що зобов'язували лише дотримуватися мінімальних норм ввічливості та більше ні до чого, можуть стати слабкими чи сильними зв'язками? Тут також важливо згадати, що М. Грановеттера критикують за те, що він не враховує різноманіття ситуацій, у яких зв'язки можуть бути використані, а в яких – ні. Таким чином, постає питання щодо розрізнення потенціалу слабких зв'язків як ресурсу та реальних практик використання цього ресурсу.

По-третє, це модальність зв'язку. Основним припущенням, на якому ґрунтується логіка М. Грановеттера, є те, що зв'язки є позитивними та відкритими. Ефективний обмін інформацією між відокремленими групами завдяки слабким зв'язкам відбувається лише за умов, якщо в основі цих зв'язків лежить кооперація чи консенсус. Якщо ж зв'язки засновані на конфлікті чи конкуренції, слабкі зв'язки не можуть відігравати особливу роль у соціальній мобільності чи обміні інформацією. Це твердження ставить під сумнів одну з основних тез М. Грановеттера про те, що мости впливають на рівень згуртованості суспільства.

По-четверте, це взаємні зобов'язання. Якщо сильний зв'язок формують емоційна прив'язаність, тривала комунікація, близькість соціальних позицій, то слабкі зв'язки передбачають лише взаємні зобов'язання. Навіть якщо соціальний зв'язок утворений шляхом обміну візитних карток під час конференції і ще не передбачає позиції кредитора та боржника, обидві сторони передбачають, що зможуть скористатися встановленим зв'язком для отримання взаємної вигоди в майбутньому.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые. // Экономическая социология. – 2002. – №3. – С. 60–74.
2. Грановеттер М. Сила слабых связей / М. Грановеттер. // Экономическая социология. – 2009. – Т. 10. – №4. – С. 31–50.
3. Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования / Г. Зиммель // Избранное. Созерцание жизни. – М.: Юрист, 1997. – С. 301–465.
4. Коулман Д. Капитал социальный и человеческий / Д. Коулман. // Общественные науки и современность. – 2001. – №3. – С. 122–139.
5. Putnam R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community / R. Putnam. – 2000. – 544 p.
6. Azarian R. Social Ties: Elements of a Substantive Conceptualization / R. Azarian. // Acta Sociologica. – 2010. – №53. – p. 323–338.
7. Granovetter M. The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revised / M. Granovetter. // Sociological Theory. – 1983. – p. 201–233.
8. Obukhova E. Social Capital and Job Search in Urban China: The Strength-of-Strong-Ties Hypothesis Revisited / E. Obukhova, L. Zhang. // Chinese Sociological Review. – 2017. – №49. – p. 340–361.

9. Ryan L. Looking for Weak Ties: Using a Mixed Methods Approach to Capture Elusive Connections / L. Ryan. // *The Sociological Review*. – 2016. – p. 951–969.
10. Sharone O. Social Capital Activation and Job Searching: Embedding the Use of Weak Ties in the American Institutional Context / O. Sharone. // *Work and Occupations*. – 2014. – p. 409–439.
11. Völker B. Weak ties as a liability. The case of East Germany / B. Völker, H. Flap. // *Rationality and Society*. – 2001. – p. 397–428.
12. Wasserman S. *Social Network Analysis: Method and Applications* / S. Wasserman. – 1994. – 857 p.
13. White H. *Identity and Control How Social Formations Emerge* / Harrison White. – 2008. – 456 p.

REFERENCES

1. Burde, P. (2002). Formy kapitala [Forms of capital]. *Journal of economic sociology*, 3(5), 60–74.
2. Granovetter, M. (2009). Sila slabykh svyazey [Strength of weak links]. *Journal of economic sociology* 10(4), 31–50.
3. Zimmel, G. (1997). Sotsialnaya differentsiatsiya. Sotsiologicheskie i psihologicheskie issledovaniya [Social differentiation. Sociological and psychological research]. In S. Levit (Ed.), *Izbrannoe. Sozertsanie zhizni (pp. 301-465)*. Moscow: Jurist.
4. Koulman, D. (2001) Kapital sotsialnyy i cheloveskiy [Social and human capital]. *Social sciences and contemporary world*, (3), 122–139.
5. Putnam, R. (2000) *Bowling alone: The collapse and revival of american community*. New York: Simon & Schuster
6. Azarian, R. (2010). Social Ties: Elements of a Substantive Conceptualization. *Acta Sociologica*. 53(4), 323–338.
7. Granovetter, M. (1983). The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revised. *Sociological Theory*, (1), 201–233.
8. Obukhova, E. (2017). Social Capital and Job Search in Urban China: The Strength-of-Strong-Ties Hypothesis Revisited. *Chinese Sociological Review*, 49 (4), 340–361.
9. Ryan, L. (2016). Looking for Weak Ties: Using a Mixed Methods Approach to Capture Elusive Connections. *The Sociological Review*, 64 (4), 951–969.
10. Sharone, O. (2014). Social Capital Activation and Job Searching: Embedding the Use of Weak Ties in the American Institutional Context. *Work and Occupations*, 41 (4), 409–439.
11. Völker, B. (2001). Weak ties as a liability. The case of East Germany. *Rationality and Society*, 13(4), 397–428.
12. Wasserman, S., Faust, K. (1994). *Social network analysis: method and applications*. Cambridge University Press
13. White, H. (2008) *Identity and control. How social formations emerge*. Princeton University Press

Фітисова Анастасія Владиславівна – аспірантка
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Адреса: 01033, Київ, вул. Володимирська, 60
E-mail: fitisowa@gmail.com

Fitisova Anastasiia V. – PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
Address: 60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033, Ukraine
E-mail: fitisowa@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2545-9884

Креативний потенціал викладачів вищої школи України

О. В. Хижняк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна

УДК 316.334.2:331.54

doi: 10.15421/1717151

Визначено креативний потенціал викладачів вищої школи України на прикладі сприйняття ними технологій електронної освіти. Запропоновано індикатори для вимірювання креативного потенціалу викладачів, серед яких: навички роботи з новітніми інформаційними системами; бажання розробляти та реалізовувати освітні інновації; наявність акаунта в соціальній мережі; готовність позбутися застарілих методів навчання; володіння іноземними мовами (насамперед, англійською); здатність поєднувати навчальну і науково-дослідну роботу; комп'ютерна підготовка. Креативна дія віднесена до проблемних освітніх інновацій. На аналізі матеріалів проведеного за участю автора емпіричного соціологічного дослідження встановлено, що найбільше готові до роботи в умовах електронної освіти такі категорії викладачів: за віком – викладачі молодшої вікової групи, за профілем викладання – викладачі природничого профілю, за місцем розташування вищого навчального закладу – викладачі столичних вищих навчальних закладів, за формою власності вищого навчального закладу – викладачі приватних вищих навчальних закладів, порівняно з викладачами державних вищих навчальних закладів. Креативність в освітніх практиках стримують інновації, які не мають ресурсного забезпечення і вступають у конфлікт з новими освітніми ідеями, процедурами, заходами, елементами.

Ключові слова: вища освіта; освітні практики; освітні послуги; освітні інновації; викладачі; креативність; креативна дія; електронна освіта

The creative potential of teachers of higher education in Ukraine

O. V. Khyzhniak

V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

The article proposes a conceptual approach to the definition of the creative potential of higher education lecturers in Ukraine on the example of perception of their technologies in electronic education.

In the study, the lecturers' creative potential necessary for their work in the field of e-learning was measured through the indicators such as: the skills of working with the latest information systems; the desire to develop and implement educational innovations; having an account in a social network; readiness to get rid of outdated teaching methods; foreign languages knowledge (first of all, English); the ability to combine academic and research work; computer skills.

The article suggests measuring the creative potential of different categories of the lecturers for their willingness to work in electronic education on the following grounds: work in higher educational institutions of different forms of ownership (state and non-state); lecturers' age characteristics: representatives of the younger age group (under 35 years of age), the middle age group (from 35 to 60 years) and the senior age group (60 years and older); work in higher educational institutions depending on their territorial location (metropolitan and provincial higher educational establishments); teaching profile (of the humanities, technical, natural and economic lecturers).

As a result of the sociological research (expert survey) we have found that a significant blocker of creativity is the unpreparedness of lecturers to the new information and communicative model of higher education - e-education. Moreover, the study substantiates the necessity of measures elaboration to increase the creative potential of different groups of lecturers, who demonstrate different readiness for using the latest information and communication technologies of education, on which e-education is based. The study tested that the following categories of the lecturers are best prepared to work in the conditions of electronic education: according to age – lecturers of the younger age group; according to the teaching profile – natural science lecturers; according to the location of the higher educational institution – the lecturers of the capital city universities; according to the form of ownership of higher educational establishments there are the lecturers of private higher educational institutions, compared with the lecturers of state higher educational institutions. Creativity in educational practices is constrained by innovations that do not have the resources and conflict with new educational ideas, procedures, measures, and elements.

Keywords: higher education; educational practices; educational services; educational innovations; lecturers; creativity; creative activity; electronic education

Цитування даної статті: Хижняк О. В. Креативний потенціал викладачів вищої школи України / О. В. Хижняк // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 82-90.

Citation of this article: Khyzhniak, O. V. (2017). Kreatyvnyi potentsial vykladachiv vyshchoi shkoly Ukrainy [The creative potential of teachers of higher education in Ukraine] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 82-90.

Received: 20.10.2017

Accepted: 16.11.2017

Креативный потенциал преподавателей высшей школы Украины

А. В. Хижняк

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков, Украина

Определен креативный потенциал преподавателей высшей школы Украины на примере восприятия ими технологий электронного образования. Предложены индикаторы для измерения креативного потенциала преподавателей, среди которых: навыки работы с новейшими информационными системами; желание разрабатывать и реализовывать образовательные инновации; наличие аккаунта в социальной сети; готовность избавиться от устаревших методов обучения; владение иностранными языками (прежде всего, английским); способность сочетать учебную и научно-исследовательскую работу; компьютерная подготовка. Креативное действие отнесено к проблемным образовательным инновациям. На анализе материалов проведенного с участием автора эмпирического социологического исследования установлено, что наиболее готовы к работе в условиях электронного образования такие категории преподавателей: по возрасту – преподаватели младшей возрастной группы, по профилю преподавания – преподаватели естественнонаучного профиля, по месту расположения высшего учебного заведения – преподаватели столичных вузов, по форме собственности вузов – преподаватели частных вузов по сравнению с преподавателями государственных вузов. Креативность в образовательных практиках сдерживают инновации, которые не имеют ресурсного обеспечения и вступают в конфликт с новыми образовательными идеями, процедурами, мероприятиями, элементами.

Ключевые слова: сетевой анализ; социальный капитал; обобщенное доверие; социальная сплоченность; социальная мобильность; консенсус; кооперация; конфликт; конкуренция

Постановка проблеми. Викладачі в сучасних університетах, щоб відповідати викликам електронної цивілізації, мають працювати в нових освітніх форматах, застосовувати нові технологічні можливості, які вносять розмаїття в освітній процес і спрямовані підвищити ефективність навчального процесу. Тренд розвитку освітніх практик наразі пов'язаний із упровадженням новітніх інформаційно-комунікативних технологій. Тобто йдеться про затребуваність креативності в освіті. За цих умов істотну роль починають відігравати комунікативні блокатори креативної соціальної дії, як технічні, так і соціальні. Якщо технічні блокатори обумовлені наявністю у вищих навчальних закладах технічних засобів для здійснення електронного навчання, то соціальні блокатори можуть гальмувати навчальний процес навіть за умов його оснащення сучасними інформаційно-комунікативними засобами. Йдеться про затребуваність у навчальних практиках готовності їх учасників, зокрема викладачів, до креативних дій.

Аналіз досліджень і публікацій. Автором моделі креативної дії вважається Х. Йоас, який запропонував додати її до домінуючих моделей раціональної і нормативно-орієнтованої дії [6, с. 13, 232.]. Креативність стає соціальним діагнозом сучасного суспільства. Ю. Волков зробив спробу системного аналізу креативності як чинника соціального розвитку сучасного суспільства і виказав припущення, що суб'єктом соціального життя наразі поступово стає креативний клас, для якого характерна орієнтація на поєднання особистісної самореалізації і служіння суспільству [2].

Креативну дію можна віднести до проблемних інновацій, для чого висунемо такі аргументи. По-перше, креативна дія, унаслідок якої певна інновація (нова ідея, продукт, процедура тощо) реалізується за сценарієм продуктивної діяльності, яка не має аналогів у минулому, а її суб'єкти не можуть покладатися на минулий досвід і можуть відчувати дефіцит необхідних для успішного результату ком-

петенцій. По-друге, важко забезпечити прогнозований результат такої дії. По-третє, креативна дія як інновація може залишитися незавершеною, спричиняючи суперечності між старим і новим у соціальній практиці.

Науковці переконливо доводять відмінність між інновацією і креативністю, між інновацією і творчістю, спираючись на такі критерії порівняння, як мета і результат, якісні характеристики, процесні відмінності. Так, метою інновації вважається розробка і реалізація нового продукту, процесу, ідеї, що в кінцевому підсумку слугує підвищенню ефективності діяльності. Творчість же інша за своєю суттю, вона дає новий результат у ситуації невизначеності. Якості креативності, до яких належать гнучкість, швидкість, оригінальність мислення, стають показниками інноваційної, а не творчої діяльності. «На відміну від творчого потенціалу це – скоріше актуальна здатність до виробництва соціально або індивідуально значущого нового, що має споживчі властивості, затребувані сформованим у суспільстві ринком товарів і послуг. Творчість за своєю суттю є інтенціональним процесом, а інноваційна діяльність – екстенціональна, орієнтована на соціальне визнання і просування продукту на певному сегменті ринку» [12, с. 138 – 139].

Особливу увагу науковці приділяють взаємозв'язку традицій та інновацій. Звертають на себе увагу дві тези, які висунув О. Вебер, аналізуючи співвідношення традицій та інновацій: з одного боку, традиції частково змінюються в міру змін у суспільстві, які підривають традиційний і створюють новий соціальний порядок, а з іншого – старі традиції можуть виявитися сильніше нових, адже вони мають тенденцію за певних умов відроджуватися, відновлюватися [1, с. 51 – 52]. Аналогічну думку висловлюють П. Зборовський та П. Абрамова, які переконливо доводять, що «універсальних рецептів виробництва інновацій у межах інститутів вищої освіти взагалі не існує, а

проривні інновації не завжди ведуть до позитивних результатів. Більш того, прорив сам по собі взагалі може виявитися контрпродуктивним. У кінцевому підсумку цілком імовірно, що дотримання традицій розвитку університетів може виявитися кращим способом побудови інновацій» [4, с. 7]. Творчість, інновації і креативність мають специфіку залежно від часопростору, у якому вони розгортаються. Соціологи на основі проведених досліджень констатують, що «розвиток інновацій у пізньюрадянських умовах відбувався в межах ситуацій особливого типу: у таких ситуаціях виявилось можливим засновувати нове як суб'єктивне надбання окремих колективів, збудованих навколо фігури того чи іншого автора, але неможливо було його утримувати і розвивати в інституціалізованих формах» [13, с. 232].

Коли інновації в освіті ініціюються згори, для їхньої успішної реалізації необхідні професійна й організаційна ідентичність викладачів. Однак дослідження свідчать, що ці два види ідентичностей «можуть бути і фактором консерватизму, і фактором інновацій. Їх прояви залежать від масштабу і темпів змін. Занадто радикальні або постійні інновації можуть блокувати реалізацію діяльності професіоналів і підривати їх лояльність організації» [5, с. 200]. До того ж у кризовому суспільстві креативність в освітніх практиках має численні блокатори, як інституціональні, так і неінституціональні, як об'єктивні, так і суб'єктивні. Креативність в освітніх практиках стримують також незавершені інновації, які вступають у конфлікт з новими освітніми ідеями, процедурами, заходами, елементами тощо. Суттєвим блокатором креативності стає неготовність викладачів та студентів до нової інформаційно-комунікативної моделі вищої освіти. Продуктивними, на наш погляд, є узагальнення концептуальних питань креативності та її чинників, здійснені С. Коротаєвим. Вони наведені в таких тезах, виокремлених нами на основі роботи цього дослідника: 1) креативність є загальною людською властивістю і процесом діяльності, орієнтованим на креативний результат; 2) на креативність впливають численні фактори; існують специфічні фактори, характерні для кожного конкретного виду діяльності; 3) специфічність креативності відносно сфери діяльності (практики), а саме: а) існують специфічні фактори, характерні для кожного конкретного виду діяльності; б) цінність креативності різниться в різних професіях; в) на реалізацію креативності впливають правила і критерії, прийняті в конкретних професійних сферах; 4) креативна поведінка є результатом взаємодії якостей професіонала (суб'єкта) і соціального оточення; 5) вплив на креативність практик управління, організації взаємодії між різними суб'єктами часто може розглядатися незалежно від конкретної професійної сфери; 6) креативною слід вважати ідею, яка є новою і потенційно корисною

для соціальних практик; 7) креативність має когнітивний, психологічний і соціальний аспекти [10]. С. Коротаєв наполягає на необхідності вивчення креативності професіоналів на емпіричному матеріалі, який відображає конкретну національно-державну ситуацію в конкретному часопросторі. Нам імпонує ця пропозиція, яку ми реалізуємо в цій статті, спираючись на експертні оцінки креативного потенціалу викладачів в Україні.

Мета дослідження – з'ясувати креативний потенціал викладачів вищої школи України на прикладі сприйняття ними технологій електронної освіти.

Виклад основного матеріалу. Усвідомлення евристичних можливостей концепції креативної соціальної дії різко контрастує з відсутністю науково обґрунтованих технологій впровадження такої дії, у тому числі в освітніх практиках. Виділимо деякі моменти, які відображають потребу в креативній соціальній дії в сучасному українському суспільстві. По-перше, креативність у суспільстві може слугувати подоланню його травмованості, негативного впливу на суспільний розвиток фантомних феноменів сучасної масової свідомості і суспільного життя. По-друге, креативність може слугувати подоланню імітаційних дій влади, спрямованих виключно на утримання цієї влади. По-третє, креативність покликана подолати суперечності між традиційним та інноваційним. При цьому варто враховувати тенденцію до зниження мобілізуючої сили традиційної соціальної дії в різних соціальних практиках, у тому числі освітніх, де за умов впровадження новітніх інформаційно-комунікативних технологій і переходу до електронної освіти підвищуються вимоги до креативного потенціалу викладачів.

Електронну освіту можна визначити як «спосіб вирішення проблеми нерівномірного доступу до освітніх ресурсів за рахунок використання сучасних електронних засобів навчання» [3, с. 41]. Глобалізація, комерціалізація і особливо масовізація вищої освіти в умовах електронної освіти формують новий дизайн вищих навчальних закладів і висувають нові вимоги до викладачів і студентів. Починають домінувати нові замовники на освітні послуги: «Прямим споживачем і “покупцем” (через податки і безпосередньо) продуктів діяльності сфери освіти (так званих освітніх послуг) і, відповідно, головним її замовником замість держави зробилося населення (тобто сім'ї); саме їх, а не ринок праці, обслуговує система освіти» [9, с. 62].

Креативні дії викладачів покликані допомогти також студентам підготуватися до викликів глобального світу. Науковці на запитання «Що конкретно вимагає глобалізація від індивіда, де б він не знаходився?» дають досить вичерпну відповідь, яка актуалізує креативність з боку тих, хто готує студентів до життя в умовах нового інформаційно-комунікативного середовища. По-перше, від

індивіда «вимагається “встигати” за потоком змін у всіх сферах соціального буття. Щоб “встигати”, суспільство пропонує індивіду готові рецепти у вигляді цілісних “стилів життя”, які транслюються ЗМІ, соціальними мережами та іншими засобами масового впливу на індивідуальну свідомість. По-друге, суспільство вимагає від нього не просто слідувати певним загальним правилам життя, а й дотримуватися їх належним чином, для цього розробляються все більш витончені способи “кодифікації” такого життя. ...По-третє, зростає так звана маркетизація життя, ...здійснювана ринком. ...По-четверте, усі ці зміни в кінцевому підсумку означають, що поведінка індивіда і весь його образ життя вже кимось детерміновані, і безпосереднє спілкування між виробником послуг і їх споживачем виключається. Залишається тільки дистанційна комунікація. По-п’яте, у суспільстві існує багато наглядових органів, що спостерігають і контролюють дотримання всіх цих кодів і протоколів, однак зворотний зв’язок між індивідом і тими системами, що створили ці коди і протоколи, надзвичайно складний і утруднений» [14, с. 45 – 46]. Таким чином, саме викладачі мають сформувати креативність у студентів, щоб останні не втрачали свою індивідуальність і не ставали об’єктом маніпулювання.

Наукові підходи до креативності наразі розглядаються в контекстах психології, педагогіки, економіки, менеджменту, регіональних і урбаністичних досліджень тощо. Соціологи питання креативності розглядають на чотирьох рівнях: на рівні соціологічних теорій, аналізуючи соціальне середовище креативності, застосовуючи якісні соціологічні методи до даної проблеми і під час пошуку емпіричних індексів креативності. Т. Качераускас наголошує на труднощах вимірювання креативності, зокрема за допомогою індексів, що взагалі унеможливають можливості емпіричного підходу до креативності взагалі, яку індекси недостатньо обґрунтовують або змістовно, або математично [7].

Під час визначення готовності викладачів різних вікових спільнот до роботи в умовах електронної освіти ми спираємося на трактування вікової спільноти, яку дають Г. Зборовський і П. Амбарова. Вони визначають вікову спільноту як темпоральне утворення в контексті єдності і суперечливості біологічного, психологічного та соціального часу, які визначають особливості їхніх темпоральних стратегій поведінки [4].

Креативний потенціал викладачів розглянемо на прикладі їхніх потенційних можливостей опанувати технології електронного навчання, тобто участі в організації освітнього процесу з використанням електронного інформаційно-освітнього середовища, що включає в себе електронні інформаційні та освітні ресурси, сукупність інформаційних та телекомунікаційних технологій, технологічних

засобів при розробці та реалізації освітніх та наукових програм.

Метод дослідження. У статті використані матеріали соціологічного дослідження, проведеного за участю автора в межах науково-дослідної теми кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Проблеми впровадження технологій електронного навчання в українській вищій школі» (2015 – 2016 рр., номер державної реєстрації НДР 0115U000503. Науковий керівник: академік НАН України В. С. Бакіров). Метод отримання емпіричної соціологічної інформації – експертне анкетне опитування. У жовтні – листопаді 2016 р. опитано 260 експертів із 45 вищих навчальних закладів України. Критерії відбору експертів: робота у вищому навчальному закладі України, використання електронних технологій навчання у своїй професійній діяльності, використання електронних технологій навчання у вищому навчальному закладі, де працює експерт.

Креативний потенціал викладачів, необхідний для їхньої роботи в умовах електронної освіти, у цьому дослідженні ми вимірювали за допомогою таких індикаторів:

- навички роботи з новітніми інформаційними системами;
- бажання розробляти та реалізовувати освітні інновації;
- наявність акаунта в соціальній мережі;
- готовність позбавитися застарілих методів навчання;
- володіння іноземними мовами (насамперед, англійською);
- здатність поєднувати навчальну і науково-дослідну роботу;
- комп’ютерна підготовка.

Гіпотеза дослідження: Креативний потенціал різних категорій викладачів за їхньою готовністю до роботи в електронній освіті різний залежно від таких їхніх характеристик, як: робота у вищих навчальних закладах різної форми власності (державної і недержавної); вікові характеристики викладачів: представники молодшої вікової групи (до 35 років), середньої вікової групи (від 35 до 60 років) і старшої вікової групи (60 років і старше); робота у вищих навчальних закладах залежно від їхнього територіального розташування (столичні і провінційні вищі навчальні заклади); профіль викладання (викладачі гуманітарного, технічного, природничого та економічного профілю).

У ході дослідження ми виявляли експертну оцінку креативності викладачів за допомогою фіксації цих індикаторів, які, звичайно, не є вичерпними, однак відображають основні якості і характеристики викладачів, які надають їм можливість успішно реалізовувати свої професійні функції і ролі в умовах електронної освіти (рис. 1).

Рис. 1 Якості викладачів, які складають їхній креативний потенціал в умовах електронної освіти (Відповіді респондентів на запитання: «Які якості є найбільш важливими для викладача в умовах електронної освіти» (у %, експертні оцінки, n = 260, 2016 р., Україна)

На думку майже двох третин експертів (63 – 66 %), серед якостей викладачів мають переважати мотиваційні орієнтації у вигляді бажання розробляти та реалізовувати освітні інновації, до яких належать елементи електронної освіти. Також важливо викладачам мати навички роботи з новітніми інформаційними системами.

Креативна чутливість викладача, на наш погляд, включає не тільки окреслені вище якості, а також пошуки нових, нестандартних форм взаємодії зі студентами. Адже професійна діяльність викладача – це насамперед комунікації зі студентами, які в умовах електронної освіти набувають специфіки, актуалізуються, стають гнучкими, базуються на взаємній затребуваності спілкування під час оволодіння освітньою програмою. Електронні освітні комунікації вимагають формування відповідних комунікативних компетенцій комунікаторів і здатності їх гнучко, оперативно, тобто креативно реалізовувати в освітніх практиках. Проведені Н. Молошонок соціологічні дослідження дозволили зробити висновок про позитивний взаємозв'язок використання викладачами мережі Інтернет і мультимедійних технологій із залученням студентів у досягнення навчальних цілей і взаємодію з викладачами і однокурсниками. Чим ширше використовують викладачі мультимедійні технології, тим

вища академічна і соціальна залученість студентів, а також їх орієнтованість на високі вимоги викладачів і тим нижче невиконання ними вимог навчального процесу» [11, с. 59].

Для того щоб визначитися, які категорії викладачів в Україні, на думку експертів, найбільш ефективні в умовах впровадження електронних технологій навчання, ми розрахували Індекс готовності викладачів до роботи в електронній освіті (таблиця).

Дані експертного опитування свідчать, що найбільше готові до роботи в умовах електронної освіти: за віком – викладачі молодшої вікової групи; за профілем – викладачі природничого профілю; за місцем розташування вищого навчального закладу – викладачі столичних вищих навчальних закладів; за формою власності вищих навчальних закладів – викладачі приватних вищих навчальних закладів порівняно з викладачами державних вищих навчальних закладів.

У світі швидко поширюються масові відкриті онлайн-курси (MOOC-курси, або Massive Open Online Courses), які створюють реальну альтернативу традиційній системі вищої освіти. Відкритість навчальних курсів для всіх учасників освітнього процесу відбувається переважно за рахунок їх безкоштовності і тому масовості, вона базується

Таблиця 1 – Креативний потенціал різних категорій викладачів за їхньою готовністю до роботи в електронній освіті (за експертними оцінками, в індексах, n = 260, 2016 р., Україна) *

N п/п	Категорії викладачів	Індекс готовності до роботи в електронній освіті
1	Викладачі державних ВНЗ	3.117
2	Викладачі приватних ВНЗ	3.317
3	Викладачі молодшої вікової групи	3.807
4	Викладачі середньої вікової групи	3.394
5	Викладачі старшої вікової групи	2.262
6	Викладачі столичних ВНЗ	3.530
7	Викладачі провінційних ВНЗ	2.759
8	Викладачі гуманітарного профілю	3.191
9	Викладачі технічного профілю	3.466
10	Викладачі природничого профілю	3.194
11	Викладачі економічного профілю	3.522

*Індекс готовності викладачів до роботи в електронній освіті коливається від 1 до 5, де 1 – взагалі не готові, а 5 – готові повною мірою.

на спеціальних технологічних платформах, що дозволяють надавати освітні послуги зручним способом. Такі курси порушують монополію на авторські методики і розробки, які традиційно залежали від професіоналізму конкретних викладачів. Щодо доцільності заміни традиційних курсів на онлайн-курси думки експертів розділилися. Можна виділити три групи експертів, а саме: 1) прихильники заміни традиційних курсів на онлайн-курси (15 %); 2) противники заміни традиційних курсів на онлайн-курси (45 %); 3) не визначилися у ставленні до заміни традиційних курсів на онлайн-курси (40 %).

Експерти в ході дослідження зважено поставилися до того, що не всі викладачі наразі готові використовувати технології електронного навчання. Однак лише 13 % опитаних експертів висловлюються за прийняття радикальних заходів до тих, хто не володіє сучасними електронними освітніми технологіями. Експерти не зводять відповідальність за нарощування креативного потенціалу викладачів лише на них самих. Експертам було запропоновано визначити найбільш доцільні заходи для заохочення викладачів до впровадження електронних технологій навчання (рис. 2).

Серед заходів, які сприяють заохоченню укра-

їнських викладачів до впровадження електронних технологій навчання, перевагу експерти надають матеріальній мотивації викладачів (77 %), однак це можна вважати ситуаційним чинником, зважаючи на низьку оплату праці викладачів вищої школи України. Ефективність грошового стимулювання наукової й освітньої діяльності науковці піддають сумніву «через невизначеність результату цієї діяльності і термінів його отримання, а також зважаючи на специфіку професійної позиції викладача вузу. Урешті-решт дотепер не було отримано переконливих доказів зв'язку між введенням стимулюючих надбавок і підвищенням ефективності діяльності. ... Відсутність однозначної ефективності грошових стимулів цілком узгоджується з професійним типом мотивації як найбільш адекватним для викладача вузу, який поєднує освітню та дослідницьку діяльність» [5, с. 197]. Ми поділяємо висунуту дослідниками думку: «На відміну від грошового стимулювання створення умов, за яких професіонал може відповідати вимогам професії, є, безумовно, ефективним з точки зору створення професійної ідентичності» [5, с. 198].

Важливою є також організація стажування викладачів у провідних університетах світу (60 %).

Рис. 2 Заходи із залученням викладачів до впровадження електронних технологій навчання, які експерти вважають найбільш доцільним в Україні (у %, n = 260, 2016 р., Україна)

Це може сприяти підвищенню креативного потенціалу викладачів і через нього їхній конкурентоспроможності на ринку електронних освітніх послуг, який розвивається і розширюється високими темпами. «Для розширення використання перспективних технологій необхідно поширювати інформацію про їх позитивний вплив на навчальний процес, а також надавати організаційну підтримку викладачам – навчати їх використанню мультимедійних технологій і впровадженню їх в освітні практики» [11, с. 74].

Креативний потенціал викладачів наразі тісно пов'язаний з якістю електронної освіти, а не лише з екстенсивним її розвитком, що вимірюється збільшенням кількості студентів і викладачів, задіяних у використанні новітніх електронних технологій навчання, зокрема онлайн-курсів. Цю думку влучно сформулювали П. Келлі, Х. Коутс, Р. Нейлор: «У міру розвитку і вдосконалення онлайн-освіти необхідно переходити від кількості до якості – онлайн-освіту вже не слід розглядати тільки як спосіб привернути більше студентів у сферу вищої освіти, замість цього потрібно зосередитися на забезпеченні якості. У міру вдосконалення систем, освітніх установ і технологій, а також розвитку самих студентів акцент повинен зміщуватися із забезпечення доступу до досягнення успіху» [8, с. 35].

Креативність втілюється в толерантному дизайні соціальних практик, який є умовою усталеного розвитку індивідів, груп, спільнот у полікультурному середовищі. Саме тому «у колективному проекті толерантного простору особливе місце за-

ймає інститут освіти, який бере участь як у процесі вироблення толерантності, так і контролю його виконання. Оскільки університетська освіта вважається важливим елементом і ресурсом інформаційного суспільства, де формується майбутня професійна ідентичність та лояльний до державних інституцій толерантний громадянин, необхідні соціальні технології, спрямовані на створення такої толерантної людини» [15].

Висновки. Креативність в освітніх практиках тільки тоді дає позитивний, очікуваний, контрольований результат, коли вона затребувана суспільством, має підтримку з боку системи управління вищою освітою як на державному рівні, так і на рівні окремих освітніх установ. Доцільно звернути увагу на готовність вищих навчальних закладів забезпечувати підвищення креативного потенціалу різних груп викладачів, які демонструють різну готовність до використання новітніх інформаційно-комунікативних технологій навчання, на яких базується електронна освіта. Найбільше готові до роботи в умовах електронної освіти: за віком – викладачі молодшої вікової групи, за профілем викладання – викладачі природничого профілю, за місцем розташування вищого навчального закладу – викладачі столичних вищих навчальних закладів, за формою власності вищих навчальних закладів – викладачі приватних вищих навчальних закладів порівняно з викладачами державних вищих навчальних закладів.

У подальшому доцільно проаналізувати блокатори і каталізатори креативності викладачів вищої школи України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Вебер А. Б. Взаимосвязь традиций и инноваций в свете проблем современности / А. Б. Вебер // Социологическая наука и социальная практика. – 2017. – Т. 5. – № 2. – С. 47-62.
2. Волков Ю. Г. Креативность: социальный диагноз современного общества / Ю. Г. Волков // Научная мысль Кавказа. – 2016. – № 3. – С. 5-14.
3. Електронна освіта: термінологічний словник / за ред. В. С. Бакірова. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2016. – 164 с.
4. Зборовский Г. Е. Темпоральные противоречия возрастных общностей: типологический анализ стратегий преодоления / Г. Е. Зборовский, П. А. Амбарова // Социологический журнал. – 2017. – № 2. С. 8-27.
5. Иванова Н. Л. Профессионалы и проблема внедрения инноваций в вузе / Н. Л. Иванова, Е. П. Попова // Вопросы образования. – 2017. – № 1. – С. 184-206.
6. Йоас Х. Креативность действия / Х. Йоас. – СПб. : Алетея, 2005. – 320 с.
7. Качераускас Т. Креативность и концепция креативного общества в социологии / Т. Качераускас // Социологические исследования. – 2017. – № 10. – С. 26-35.
8. Келли П. Онлайн-образование: путь от участия к успеху / П. Келли, Х. Коутс, Р. Нейлор // Вопросы образования. – 2017. – № 3. – С. 34-58.
9. Константиновский Д. Л. Образование, рынок труда и социальное поведение молодежи / Д. Л. Константиновский // Социологический журнал. – 2014. – № 3. – С. 55-69.
10. Коротаев С. А. Креативность и ее факторы: проблемы концептуализации в исследованиях / С. А. Коротаев // Социологический журнал. – 2015. – № 2. – С. 6-30.
11. Малошонок Н. Г. Взаимосвязь использования Интернета и мультимедийных технологий в образовательном процессе со студенческой вовлеченностью / Н. Г. Малошонок // Вопросы образования. – 2016. – № 4. – С. 59-83.
12. Резник Ю. М. Творчество как способ самоконструирования человека / Ю. М. Резник // Вопросы социальной теории: Научный альманах. – М.: Издательство Независимого института гражданского общества, 2015. – Т. 7. - №1-2. – С. 137-154.
13. Сафронов П. А. Субъективные инновации: педагогическое движение в условиях радикальных социальных изменений / П. А. Сафронов, К. Д. Сидорова // Вопросы образования. – 2016. – № 3. – С. 224-237.
14. Яницкий О. Н. Глобализация и индивид / О. Н. Яницкий, Е. Б. Бондаренко // Социологический журнал. – 2016. – № 4. – С. 42-59.
15. Mann R. Active Tolerance as a Collective Project: Global and Local Dimensions / Rafi Mann, Oleksandr Khyzhniak // IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS). – 2017. – Vol. 22, Issue 4, Ver. 6. – P. 13-25. – <http://www.iosrjournals.org/iosr-jhss>.

REFERENCES

1. Veber, A. B. (2017). Vzaimosvjaz' tradicij i innovacij v svete problem sovremennosti [Interrelation of traditions and innovations in the light of the problems of our time]. *Sociologicheskaja nauka i social'naja praktika*, 5(2), 47-62.
2. Volkov, Ju. G. (2016). Kreativnost': social'nyj diafnnoz sovremennogo obshhestva [Creativity: the social diagnosis of modern society]. *Nauchnaja mysl' Kavkaza*, 3, 5-14.
3. Bakirov, V. S. (ed.), 2016. *Elektronna osvita: terminolohichnyy slovnyk* [Electronic Education: Terminology Dictionary]. Vydavnychyy tsentr Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina, Kharkiv (in Ukrainian).
4. Zborovskij, G. E., & Ambarova, P. A. (2017). Temporal'nye protivorechija vozrastnyh obshhnostej: tipologicheskij analiz strategij preodolenija [Temporal contradictions of age communities: a typological analysis of coping strategies]. *Sociologicheskij zhurnal*, (2), 8-27.
5. Ivanova, N. L. (2017). Professionalny i problema vnedrenija innovacij v vuze [Professionals and the problem of innovation in the university]. *Voprosy obrazovanija*, 1, 184-206.
6. Joas, H. (2005). *Kreativnost' dejstvija* [Creativity of action]; per. s nem. Aletejja, SPb (in Russian).
7. Kacherauskas, T. (2017). Kreativnost' i koncepcija kreativnogo obshhestva v sociologii [Creativity and the concept of creative society in sociology]. *Sociologicheskie issledovanija*, (10), 26-35.
8. Kelli, P., Kouts, H., & Nejlror, R. (2017). Onlajn-obrazovanie: put' ot uchastija k uspehu [Online education: the path from participation to success]. *Voprosy obrazovanija*, 3, 34-58.
9. Konstantinovskij, D. L. (2014). Obrazovanie, rynek truda i social'noe povedenie molodezhi [Education, labor market and social behavior of youth]. *Sociologicheskij zhurnal*, 3, 55-69.
10. Korotaev, S. A. (2015). Kreativnost' i ee faktory: problemy konceptualizacii v issledovanijah [Creativity and its factors: the problems of conceptualization in research]. *Sociologicheskij zhurnal*, 2, 6-30.
11. Maloshonok, N. G. (2016). Vzaimosvjaz' ispol'zovanija Interneta i mul'timedijnyh tehnologij v obrazovatel'nom processe so studencheskoj вовлеченност'ju [The relationship between the use of the Internet and multimedia technologies in the educational process with student involvement]. *Voprosy obrazovanija*, 4, 59-83.
12. Reznik, Ju. M. (2015). Tvorchestvo kak sposob samokonstruirovaniija cheloveka [Creativity as a way of self-construction of a person]. *Voprosy social'noj teorii: Nauchnyj al'manah*, VII(1-2), 137-154.

13. Cafronov, P. A. (2016). Sub`ektivnye innovacii: pedagogicheskoe dvizhenie v usloviyah radikal'nyh social'nyh izmenenij [Subjective innovation: the pedagogical movement in conditions of radical social changes]. *Voprosy obrazovaniya*, (3), 224-237.
14. Janickij, O. N., & Bondarenko, E. B. (2016). Globalizacija i individ [Globalization and the individual]. *Sociologicheskij zhurnal*, 4, 42-59.
15. Mann R, Khyzhniak O. (2017). Active Tolerance as a Collective Project: Global and Local Dimensions. *IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)*, 22(4/6), 13-25.

Хижняк Олександр Володимирович – кандидат соціологічних наук, доцент
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Адреса: м. Харків, 61022, пл. Свободи, 6
E-mail: o.khyzhniak@karazin.ua

Khyzhniak Oleksandr V. – PhD in Sociology, Associate Professor
V. N. Karazin Kharkiv National University
Address: 6, Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
E-mail: o.khyzhniak@karazin.ua
ORCID: 0000-0002-5729-2783

Історико-теоретичні засади вивчення та діахронний вимір сучасної трудової міграції

О. С. Химович

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

УДК 314.15 026.49(477)

doi: 10.15421/1717152

Вивчено та проаналізовано основні хвилі трудової міграції, зокрема, увага зосереджена на характеристиці їхніх часових меж. Виділено та проаналізовано основні тенденції підперіодів в останній, четвертій, хвилі трудової міграції громадян України. Визначено, що перші три хвилі характеризуються через політичні, релігійні, ідеологічні чинники, основними їх представниками є переважно чоловіки, а от остання, четверта хвиля має суттєві відмінності та визначається як жіноча міграція. На основі проведеного аналізу наукової літератури, а також авторського дослідження (зібрано більше ніж 40 інтерв'ю з трудовими мігрантами) визначено основні підперіоди четвертої хвилі трудової міграції, яку вчені характеризують переважно як економічну міграцію.

На основі здійсненого аналізу виявлено чимало напрацювань як теоретико-методологічного, так і прикладного характеру. Зроблено спробу проаналізувати розміри трудової міграції. На підставі аналізу вітчизняних та закордонних досліджень також визначено, що явище трудової міграції з України має складний характер і не зводиться до економічного детермінізму. Визначено та показано регіональний розподіл трудових мігрантів, які мали досвід роботи чи навчання за кордоном.

Ключові слова: міграція в Україні; міграційні настрої; міграційні процеси; еміграція; країна-донор; країна-реципієнт; тимчасова трудова міграція; економічний детермінізм

Historical and theoretical foundations for the study and diachronic dimension of labour migration

O. S. Khymovych

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

The article focuses on the analysis of migration processes in the diachronic measurement and to determine the basic theoretical principles. In particular, main waves of labour migration are studied, their temporal scopes are outlined. Basic tendencies of the considered last-wave subperiods are analysed. The research is based on the impressive number of theoretical and methodological works related to the subject.

The analysis of these works accomplished by Ukrainian and foreign scientists has revealed that the phenomenon of labour migration from Ukraine is of complicated nature and is not reduced to purely economic reasons. Because today, people migrate not only to meet physiological or other material needs, but also to meet their social needs. Also, life in another country became the norm for them, and the new cultural environment created a new social reality.

It should be emphasized that the fourth wave of Ukrainian migration has a qualitatively different character compared to the first three. The main reasons for this migration wave, due to relevant studies, are economic ones, since economic factor was dominant for the labour migrants' motivations. Also, transformation of family values and roles is observed during that period. On the basis of the studied scientific literature, as well as on the author's own research, the main subperiods of the fourth wave of labour migration, referred to generally as economic migration, are identified.

The main concepts of migration are also considered, and the categories of labour migrants are analysed. Moreover, author's personal approach to the concepts of «migration» and «labour migrant» is introduced. Based on the analyzed material defined the gender features of modern labor migration, in particular, the main directions of migration, conditions of living abroad, the sphere of employment and the level of remuneration, are determined.

In current research, qualitative methods are applied, in particular, semi-structured interviews with labour migrants, which, combined with quantitative methods, allow to more deeply analyse the stages of labour migration among the residents of Lviv region. For empirical research, we used the author's methodology for studying migratory processes among contemporary Ukrainian labor migrants, which was formed by combining qualitative (covering more than 40 interviews with labour migrants) and quantitative components.

Keywords: migration in Ukraine; migratory sentiment; migration processes; emigration; country-donor; country-recipient; temporary labor migration; economic determinism

Цитування даної статті: Химович О. С. Історико-теоретичні засади вивчення та діахронний вимір сучасної трудової міграції / О. С. Химович // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 91-99.

Citation of this article: Khymovych, O. S. (2017). Istoryko-teoretychni zasady vyvchennia ta diakhronnyi vymir suchasnoi trudovoi mihratsii [Historical and theoretical foundations for the study and diachronic dimension of labour migration] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 91-99.

Received: 20.10.2017

Accepted: 16.11.2017

Историко-теоретические основы изучения и диахронный измерение современной трудовой миграции

О. С. Химович

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

Изучено и проанализировано основные волны трудовой миграции, в частности внимание сосредоточено на характеристике их временных рамок. Выделены и проанализированы основные тенденции подпериодов последней, четвертой, волны трудовой миграции граждан Украины. Определено, что первые три волны характеризуются через политические, религиозные, идеологические факторы, их основными представителями являются преимущественно мужчины, а вот последняя, четвертая волна имеет существенные различия и определяется как женская миграция. На основе проведенного анализа научной литературы, а также авторского исследования (собрано более 40 интервью с трудовыми мигрантами) определены основные подпериоды четвертой волны трудовой миграции, которая характеризуется учеными преимущественно как экономическая миграция.

На основе проведенного анализа выделено немало наработок как теоретико-методологического, так и прикладного характера. Сделана попытка проанализировать размеры трудовой миграции. На основе анализа отечественных и зарубежных исследований также определено, что явление трудовой миграции из Украины имеет сложный характер и не сводится к экономическому детерминизму. Определено и представлено региональное распределение трудовых мигрантов, которые имели опыт работы или учебы за рубежом.

Ключевые слова: миграция в Украине; миграционные настроения; миграционные процессы; эмиграция; страна-донор; страна-реципиент; временная трудовая миграция; экономический детерминизм

Постановка проблеми. Міграція як явище виникла і розвивалась одночасно із людством. Більшість країн у світі на різних етапах розвитку тією чи іншою мірою були залучені до різних міграційних процесів: чи то в ролі країни-донора – постачальника трудових ресурсів, чи то в ролі країни-реципієнта.

Сьогодні у світі, за різними оцінками, нараховується від 150 до 175 млн осіб (понад 3% населення світу), які проживають за межами країни свого походження або перебувають у тимчасовій еміграції. Кожного року це число збільшується принаймні ще на три мільйони [6].

Починаючи з кінця ХХ ст. дослідники фіксують поступове зростання інтересу до трудової міграції [12, с. 48]. У визначеннях трудової міграції наголошують на аспекті працевлаштування: це «один із видів міграції, що здійснюється фізичною особою з метою пошуку роботи (позитивне міграційне налаштування на працю), тобто переміщення працездатного населення для працевлаштування, що може мати постійний або тимчасовий характер» [21, с. 152 – 154]; «пересування людей або всередині країни, або між країнами з метою заповнення незайнятих робочих місць» [1, с. 362].

Термін «міграція» вживається в багатьох соціальних та гуманітарних науках, зокрема в соціології, психології, історії, демографії, політології, економіці та антропології, і має багато різних трактувань. Сам він походить від латинського слова «migratio», що означає переміщення, переселення. Міграція в соціогуманітарних науках розглядається не лише як «просторовий рух населення», а також у зв'язку з іншими вимірами, наприклад: часовим, правовим статусом, територіальним тощо [17].

Аналіз досліджень і публікацій. Й. Корчинська розрізняє в понятті «міграція» два різноскеровані процеси: еміграція – виїзд людей до певної країни, регіону, міста та імміграція – в'їзд до

певної країни, регіону, міста. «Країна проживання є місцем походження емігранта, а нове місце проживання є місцем поселення чи призначення “мігранта”» [25]. Явище міграції включає в себе будь-які види просторових переміщень – від локальних до глобальних. У зв'язку з інтенсифікацією глобалізаційних процесів та міжнародних контактів, що, у свою чергу, сприяє посиленню міграційних процесів, у сучасній науковій літературі основний акцент робиться саме на транскордонній міграції [17].

Як уже згадувалося, під час розгляду поняття міграції дослідники зосереджуються на певних її аспектах. Тому в більшості випадків означення міграції є дуже різними, залежно від того, який з її компонентів брався до уваги.

Серед праць, присвячених дослідженням міграційних процесів, можна виокремити праці як теоретико-методологічного, так і прикладного характеру В. Євтуха, І. Прибиткової, М. Романюк, О. Хомри та ін. Комплексні міждисциплінарні дослідження проблем міграції населення України проведені групою вчених під егідою Управління зі справ міграції та біженців Державного комітету зі справ національностей та міграції України (О. Малиновська) [11], підкомітетом Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин та міжнародних відносин (Г. Удовенко) [20]. Історичним аспектам світових міграційних процесів присвячені напрацювання таких дослідників, як Н. Гринда, В. Іноземцев, Ж. Зайончковська, С. Коллінсон (S. Collinson) та ін.

Важливий аналітичний та емпіричний матеріал щодо різних складників міграційних процесів, їхнього змісту і наслідків, результатів аналізу пов'язаних з ними проблем містять праці вітчизняних дослідників, зокрема, Е. Лібанової, І. Майданік, І. Марков, В. Сусак, С. Чеховича. Представники західної науки в другій половині ХХ ст. також досить активно розглядали як загальні, так і

окремі проблеми міграції (А. Адамс, Дж. Беррі, Р. Салазар-Парренас, Е. Равенстайн, Дж. Прібільські та ін.). Вивчаючи міграцію населення, зазначені фахівці нерідко виокремлюють міграцію різних соціальних груп, наприклад, студентів, біженців та переселенців. Проте варто вказати, що, як і вітчизняні науковці, вони вивчають її здебільшого в економічному та трудовому контексті [20] і майже відсутні напрацювання в соціокультурній площині. Тобто основний акцент робиться все ж на економічні складники, але, на нашу думку, сьогодні це явище має інший характер і варто обов'язково включати й культурний аспект під час розгляду цього явища.

Питання щодо регулювання наслідків міграційних процесів в Україні обговорюються з початку 90-х рр. ХХ ст. Проблеми міграційної політики досліджують Й. Корчинська, Т. Петрова, О. Ровенчак, Г. Удовенко та ін.

Процеси адаптації, інтеграції, асиміляції мігрантів вивчали Дж. Беррі (J. Berry), Ф. Віанелло (F. Vianello), В. Володько, П. Штомпка (P. Sztompka), Т. Юдіна та інші науковці, які описують зміни та впливи, яким піддаються трудові мігранти. Варто наголосити, що напрацювання Т. Юдіної присвячене розробці галузевої соціології міграції. Предметом досліджень науковців в Україні поступово ставали теоретичні та методологічні аспекти міграційних процесів.

Серед праць з проблеми трудової міграції особливий інтерес становить монографія Н. Тиндик «Трудова міграція в епоху глобалізації: інтеграція у світ чи втеча від бідності» (2009) [18]. Автором проаналізовано особливості трудової міграції як важливої складової частини світового міграційного процесу. У монографії розкрито феномен трудової міграції в контексті демографічної ситуації у глобалізаційному світі, визначено її вплив на формування міграційних трудових потоків населення в закордонних країнах. Н. Тиндик запропонувала нові підходи до дослідження різних аспектів трудової міграції в економічно розвинутих державах та країнах з перехідними економіками. Також автором розглянуто питання формування трудової міграції за умов політичних та соціально-економічних змін в українському суспільстві [18].

Останні десять років проблема трудової міграції була об'єктом дисертаційних досліджень. Зокрема, варто виділити дослідження І. Лапшина «Міжнародна міграція робочої сили: український аспект (за матеріалами західних областей України)». Автор запропонував використати позитивні ефекти міжнародної міграції для розвитку ресурсного потенціалу економіки з метою поліпшення соціального капіталу та нагромадження інвестиційних ресурсів у місцях постійного проживання мігрантів [4].

Також варто виділити дисертаційні роботи В. Володько та О. Ровенчак. У своїй дисертації В.

Володько розкриває вплив трудової міграції на сімейні ролі сучасних українських жінок із досвідом роботи за кордоном. У роботі розроблено та емпірично апробовано багаторівневу композицію структури основних сімейних ролей українських мігранток та з'ясовано характер і ступінь впливу трудової міграції у країнах їхнього перебування на продукування і відтворення сімейних ролей у міграційний та післяміграційний періоди [2].

Дисертаційна робота О. Ровенчак присвячена вивченню міграційних процесів як соціокультурного феномену доби глобалізації. Емпіричне дослідження дало багатий матеріал для характеристики наслідків міжнародної міграції на особистість мігранта, різні соціальні групи, суспільства-донори та суспільства-реципієнти [15].

У подальшому зупинимося детально на аналізі міграційних процесів в Україні. Процеси трудової міграції на території України не завжди мали однакову інтенсивність та характер. Сьогодні українські дослідники міграційних процесів України виокремлюють чотири хвилі: перша хвиля – кінець ХІХ – початок ХХ ст., друга – період Першої світової війни (так звана «заробітчанська»), третя – між двома світовими війнами (в основному політична), четверта – після Другої світової війни (політична, переміщені особи з метою працевлаштування) [8].

Варто виділити напрацювання таких українських істориків, як С. Качараба та М. Рожик, які зауважили, що «головним джерелом української імміграції у Західній Європі та Америці стали вихідці із західноукраїнських земель, котрі змушені були покидати батьківщину наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.» [9]. Це був початок першої хвилі української еміграції, яка була обумовлена певними факторами: соціально-економічними, суспільно-політичними та духовно-культурними. Як наслідок, перша хвиля української міграції призвела до того, що сотні тисяч українців переселилися в Росію, США, Канаду, Бразилію, Аргентину та європейські країни [19].

Друга хвиля міграції припадає на післяреволюційні події та громадянську війну 1917 – 1921 рр. На відміну від першої хвилі, основним контингентом мігрантів цієї хвилі були представники дворянства, службовці, інтелігенти, гетьмани та офіцери, які змушені були мігрувати з політичних мотивів. Однією з основних причин політичної міграції цього етапу була поразка національно-визвольної боротьби 1917 – 1921 рр. [19]. Багато з них намагалися заснувати український рух в еміграції. Серед емігрантів були групи з високим рівнем освіченості та фахівці різних галузей економіки, науковці, літератори. Для міграції обирали такі країни, як: Польща, Чехословаччина, Румунія, Австрія, Болгарія, Німеччина та Франція. Варто наголосити, що до другої хвилі міграції також належить насильницьке виселення мільйона укра-

їнських мігрантів у період колективізації 1929 – 1930 рр. у райони Сибіру та Півночі [9].

Причиною третьої хвилі було політичне становище України. У цей період мігрували різні верстви населення. З УРСР виїжджали політичні та військові діячі УНР, багато представників української науки, культури тощо. З приєднанням Галичини до УРСР кількість емігрантів становила не менше ніж 100 тис. осіб [19]. До мігрантів цього періоду належали також ті, хто під час війни опинився в таборах для переміщених осіб та після її закінчення боявся повернутися на Батьківщину із західних зон Німеччини, щоб не бути закинутими до концтаборів. Тільки в США їхня кількість досягла близько 80 тис. осіб [8]. До 1944 р. більше ніж 3 млн українців перебували на території гітлерівської Німеччини як примусово вивезені на каторжні роботи, а також ті, хто евакуювався на Захід (без урахування військовополонених). Одна третина з них у 1945 – 1948 рр. репатріювалася до СРСР. Інші ж, навпаки, роз'їхалися по всьому світу. До 1953 р. у ФРН їх залишилося тільки 20 тис., в Австрії – лише 5 тис. У ФРН 5 тис. українців мали роботу та були інтегровані в державну економіку. В Австрії працевлаштувалося тільки 500 осіб. Цей неповний перелік доповнюють ще 2 128 українців (разом із сім'ями – 4 849), які жили за рахунок сторонньої допомоги [9]. Необхідно наголосити, що перші три хвилі характеризуються переважно чоловічою міграцією, на це вказують як причини (політичні, релігійні, ідеологічні тощо), так і сам характер міграції.

На нашу думку, розпад СРСР призвів до того, що четверту хвилю міграції в Україні, яка триває дотепер, потрібно поділити на чотири підперіоди. На початку 90-х рр. ХХ ст. значних змін зазнали, зокрема, інтенсивність, спрямованість і характер зовнішньої міграції населення України [22, с. 11], чого не було після Другої світової війни.

Трудова міграція в Радянському Союзі була переважно внутрішнім «закритим» явищем. Вона передбачала інтенсивні (добровільні і примусові) переміщення трудових ресурсів у межах країни. Проте це не означало, що явище еміграції було цілковито відсутнім у СРСР. Однак транскордонна міграція була радше винятком, ніж правилом, і становила поодинокі випадки. Більшість громадян СРСР їхала за кордон не з власної ініціативи, а виконуючи державні доручення. Це були військові, які проходили службу за кордоном, спеціалісти, висококваліфіковані робітники, які працювали в державах соціалістичного табору і країнах, що розвивалися, а також незначні групи організованих туристів. Окрему групу становили емігранти-євреї. Вирізнялися також дисиденти, яких радянська влада примусово відправляла за кордон. Проте ця група швидше є винятком, ніж закономірним явищем того періоду. Про більшість таких мігрантів існувала негативна думка, на них вішали ярлик «зрад-

ників Батьківщини» [9]. Тобто період після Другої світової війни (1945 р.) до розпаду СРСР (1991 р.) можна вважати першим підперіодом четвертої хвилі, оскільки, як ми описували вище, суттєво відрізнявся від інших і мав радше «добровільно-примусовий» характер.

Після проголошення незалежності в Україні різко зросла кількість емігрантів, тобто з початком 90-х рр. ХХ ст. можемо говорити про початок другого підперіоду четвертої хвилі. Причинами цього стали як руйнація «залізної завіси», створення відповідної законодавчої бази, суттєве спрощення механізму оформлення документів на виїзд, так і падіння життєвого рівня населення через економічну кризу. Після непередуманих реформ початку 90-х рр. ХХ ст. більша частина населення країни опинилась за межею бідності. Зростання безробіття, мізерні заробітні плати та повна затримка їхніх виплат, відсутність перспектив професійного зростання, економічна нестабільність, відсутність безпеки громадян служили і продовжують служити підставами для потужних міграцій населення [14; 22].

Ще в недавньому «доперебудовному» минулому найменший натяк на нерентабельність економіки, низькі зарплати на ринку праці в країні, «де перемиг соціалізм», одним із найважливіших завоювань якого була відсутність безробіття, вважали неприпустимим [22]. Сьогодні ця проблема набула якісно іншого характеру. Реформування економічних відносин неможливе без вивільнення працівників і позбавлення їх основних доходів та можливості забезпечувати себе та своїх рідних. Вимушена незайнятість (або безробіття) в Україні, що супроводжує ринкові реформи, була особливо гострою в 90-х рр. ХХ ст., проте потрібно зазначити, що й сьогодні це залишається актуальною проблемою. А пошук ефективної стратегії державного регулювання зайнятості в країні дотепер є однією з найважливіших загальнонаціональних проблем.

Хоча жителі України очікували від реформ істотного поліпшення економічної ситуації в країні, для переважної частини економічно активного населення ринкові перетворення призвели до втрат: заробітна плата не збільшувалася, платоспроможний попит поменшав, тоді як ризик втратити роботу, навпаки, посилювався. Після нетривалого періоду надій на поліпшення матеріального і соціального статусу прийшло тверезе усвідомлення непевності ситуації на ринку праці в країні й необхідності самостійного пошуку нових джерел доходу для себе і своєї сім'ї. Так були включені механізми самоорганізації. Одним зі способів пристосування до нової ситуації виявилася тимчасова трудова міграція за кордон.

Необхідно наголосити, що четверта хвиля української міграції має якісно інший характер порівняно з першими трьома. Зокрема, основними причинами цього періоду були економічні [14], а

мета такої міграції – поліпшення становища своєї сім'ї [2]. Також у цей час відбувається трансформація сімейних цінностей та ролей. Саме в другому підперіоді економічний чинник найбільше впливає на мотивацію трудових мігрантів. Із проаналізованої нами вище літератури та проведеного власного дослідження (зібрано більше ніж 40 інтерв'ю з трудовими мігрантами у період з 2008 р. до 2013 р.) можна стверджувати, що він протривав з 1991 р. до приблизно кінця 2005 р., оскільки, як показують соціологічні дослідження [2; 11; 14; 15], цей період учені характеризують переважно як економічну міграцію, про що йшлося вище.

Приблизно з 2005 р. в українському соціумі фіксується короткочасна економічна стабілізація, проте мігранти не поспішають повертатися. Згідно з даними Держкомстату, у цей час відбулося часткове скорочення міграційних процесів, проте воно протривало не довго. З початком нової економічної кризи трудова міграція знову посилюється [6]. Інша причина криється у внутрішній трансформації світоглядної системи самого трудового мігранта, зміні його соціокультурних потреб. Нам видавалося, що цей третій підперіод триває і сьогодні, а її представники беруть активну участь у перемішуванні досвідів, набутих у країні-донорі та країні-реципієнті (зокрема, і досвіду міжнародної взаємодії, що може включати і процес актуалізації / переосмислення різних національних стереотипів тощо).

Проте починаючи з 2013 р. в Україні та світі відбулися суттєві зміни, (Революція Гідності та АТО, війна в Сирії тощо), на нашу думку та згідно з даними сайту Держкомстату, знову різко зростає кількість трудових мігрантів, що є очевидним. Важливо, що незважаючи на військове загострення на Сході, наші співвітчизники продовжують їздити на роботу до Росії – країни, яка безпосередньо воює з Україною. У цей підперіод міграція має дещо інший характер, ми б виділили особистісну, таку як небажання йти воювати, тому знову спостерігаємо значну чоловічу міграцію, зокрема серед молоді. Адже другий та третій підперіоди характеризувалися переважно жіночою міграцією. У цей період також відбувається погіршення економічного становища населення, зокрема знецінення гривні та збільшення цін на продукти першої необхідності та комунальні послуги, тобто знову з'являється економічний складник, який у третьому підперіоді відходив на другий план.

Проаналізуємо напрями та основні сфери працевлаштування трудових мігрантів, яких ми відносимо до четвертої хвилі та останніх трьох підперіодів. Сьогодні в Україні виділяють чотири ключові напрями зовнішньої міжнародної міграції: центральноєвропейський (країни Центральної Європи), західноєвропейський (країни Західної Європи; США), південно-європейський (країни

Південної Європи) та східний (Росія). У Росії працює близько 48,5% мігрантів, переважно чоловіків. Це приблизно стільки ж – у державах ЄС [29; 30]. Трудові мігранти з України значно частіше знаходять роботу в Європі [7], де вони переважно працюють у різних сферах [27, с. 12 – 13, 30]. Ці тези підтверджують й інші дослідники.

За даними західних дослідників (A. Grzymata-Kaztowska, S. Hungtington, S. Kastles), мігранти з України займають перше місце (у кількісному відношенні) серед різних національних спільнот трудових мігрантів у Польщі, а також входять до першої трійки за кількістю мігрантів в Італії, Чехії та Португалії [23; 24; 31]. Вони працюють у різних сферах, зокрема, у сільському господарстві, торгівлі, будівництві, а також у домашньому секторі [7; 13; 26]. Лише незначна кількість українців працевлаштовується за фахом (вчителі, медсестри, науковці) або навчаються новій професії й працюють відповідно до неї в цій країні [13].

Українські мігранти заповнюють як первинний, так і вторинний сектор ринків праці у приймаючих суспільствах. Хоча, звичайно, вторинний сектор – набагато частіше. Найпоширенішими формами економічної діяльності трудових мігрантів є будівництво (51,6%) та робота в домашньому секторі (16,3%). Жінки переважно працюють у домашньому секторі (за деякими даними 36,1% від загальної кількості мігрантів), а чоловіки – у промисловому та будівельному [28].

Жінки суспільств-реципієнтів традиційно відповідають за ведення домашнього господарства, догляд та опіку членів сім'ї. Зростання їхньої професійної зайнятості не привело до серйозного перерозподілу домашніх обов'язків з іншими членами сім'ї, насамперед чоловіками. Інакше кажучи, виконання всієї чи більшості домашніх робіт і надалі очікується саме від жінок. У цих умовах саме трудові мігрантки з бідніших країн виконують низькооплачувані роботи в домашньому секторі. У такий спосіб жінки з розвинутих країн мають можливість бути активними учасниками ринку праці, передавши «менш престижні» домашні роботи мігранткам [26]. Заробітки чоловіків є дещо вищими через залученість у будівельну сферу, яка належить до переліку найскладніших робіт через високий ризик травматизму та труднощів, пов'язаних саме із цією сферою. Також чоловіки залучені до сільськогосподарського сектору, що й визначає їхні дещо вищі заробітки, ніж у жінок. Проте їхня заробітна плата не є настільки високою, як платня корінним мешканцям на тих самих роботах [10]. Зазначимо також, що враховуючи характер робіт, чоловіки і жінки мають різний досвід комунікації із зовнішнім суспільством країни-реципієнта. Жінки, проживаючи індивідуально в родині, глибоко «занурюються» в суспільство-реципієнт, вони змушені вчити його мову й культуру, оскільки цього вимагає специфіка їхнього працевлаштування [5].

Натомість чоловіки переважно працюють бригадами і часто на закритих об'єктах. Отже, їхня взаємодія із суспільством-реципієнтом зводиться до мінімуму, а характер праці не вимагає обізнаності з його культурою і традиціями.

Справжні розміри трудової міграції залишаються невідомими, у різних версіях експертів фігурують різні числа. Так, тривалий період, у зв'язку з відсутністю статистичних даних, різні наковці та політики називали число від 5 до 7 млн, тоді як приблизно з 2009 р. по 2013 р. кількість мігрантів коливалася від 3 до 4 млн [16], з 2013 р. ця цифра зростає. Таку неточність даних можна пояснити ще й тим, що багато людей виїжджають як туристи чи гості в різні країни й часто залишаються там як нелегали. Навіть враховуючи певні позитивні наслідки цього процесу (зменшення рівня безробіття і соціальної напруженості в суспільстві, поповнення валютного фонду України за рахунок трансферних переказів частини доходів працівників-мігрантів на батьківщину тощо), не можна закривати очі на його негативний бік. Наприклад, вітчизняний ринок втрачає найактивнішу і найбільш конкурентоспроможну частину трудового потенціалу країни [3; 10]. Згідно з даними Держкомстату України за станом на 2013 р. їхня чисельність становить 1,5 млн, що сягає 5,1% працездатного насе-

лення України. Протягом останніх років, всупереч очікуванням, пов'язаним з економічними зрушеннями, рівень бідності в Україні продовжує залишатися загрозливим [6].

Альтернативою еміграції, або, як її ще іменують, виїзду на постійне місце проживання до зарубіжних країн, є тимчасова трудова еміграція, досвід якої вже набули члени кожної десятої української родини (10,2%) [14].

Згідно з дослідженнями вітчизняних соціологів (В. Володько, О. Ровенчак, І. Прибиткової та ін.), основні потоки трудової міграції з України зосереджено до таких країн, як Росія та Польща, трохи менше заробітчани виїжджає до Німеччини та Чехії.

Як показують дослідження, основний потік трудових мігрантів в Україні припадає саме на західноукраїнські області. Серед найактивніших областей виокремлюють Закарпатську, Чернівецьку та Львівську (рисунок).

Таким чином, здійснений аналіз специфіки міграційних процесів в Україні дає можливість визначити та окреслити основні хвилі трудової міграції. У роботі охарактеризовано часові межі цих хвиль та основні тенденції виділених періодів. Дослідники виділяють чотири хвилі, проте, спираючись на результати авторських емпіричних

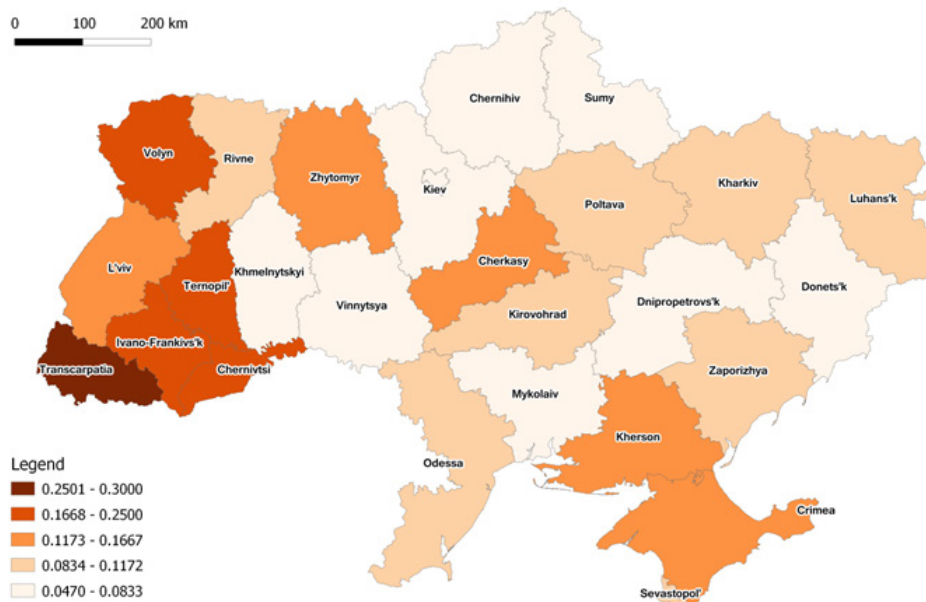

Рис. 1 Розподіл відповіді респондентів на запитання «Чи доводилося Вам коли-небудь навчатися / працювати за межами України?»¹

¹ Region, Nation and Beyond. Transcultural and interdisciplinary reconceptualization of Ukraine. SNF Grand CR11/1L_135348. Вибірка 6000. Березень 2013 р.

досліджень та проаналізованого нами матеріалу, ми пропонуємо поділити четверту хвилю на чотири підперіоди, які якісними характеристиками різняться між собою. До першого підперіоду ми відносимо проміжок часу від закінчення Другої світової війни до 1991 р. (розпаду СРСР), другий – припадає на 1991 – 2005 рр. де переважає еко-

номічна мотивація, третій – 2005 – 2013 рр. (зміна соціокультурних орієнтирів, зміна стилю життя та цінностей заробітчан), четвертий – розпочинається з 2013 р. і триває до сьогодні. З початком нової економічної та військової кризи розпочинається інший період, який визначається ще й зміною соціокультурних потреб трудового мігранта.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Большой толковый социологический словарь: [у 2 т.] / под ред. Д. Джери, Дж. Джери; [пер. с англ.]. – М.: Вече, АСТ, 2001. – Т. 2. – 528 с.
2. Володько В.В. Ціннісні орієнтації сучасних трудових мігрантів з України (гендерний аспект) / В.В. Володько // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2004. – С. 607-609.
3. Саснок Ю. І. (ред.). Гендерні стереотипи та ставлення громадськості до гендерних проблем в Українському суспільстві / ред. Ю. І. Саснок, Л. Амджадін, М. Васильчук та інш. – Київ: Наука, 2007. – 143 с.
4. Готра О. Б. Трудова міграція – позитивні та негативні наслідки: історіографія проблеми / О. Б. Готра // *Чорноморський літопис*. – 2010. – Вип.2. – С. 106-111. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chl_2010_2_17.pdf
5. Гусева Ю. Политика “Нового быта” в СССР / Ю. Гусева // *Вариации на тему Гендера: материалы III межвузовской конф. молодых исследователей [“Гендерные отношения в современном российском обществе”]*, (Санкт-Петербург, 2004 г.). – СПб.: Алетей, 2004. – 312 с.
6. Демографічна ситуація. Населення (1990-2013 рр.): стат. зб. Держ. ком. статистики України. – 2013. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Зовнішня трудова міграція населення України. / За ред. Е. М. Лібанової. – Київ: ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2009. – 120 с.
8. Качараба С. П. Еміграція з Західної України 1919–1939 / С. П. Качараба. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 416 с.
9. Качараба С. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890-1914 рр. / С. Качараба, М. Рожик. – Львів: АТ “Рівненська друкарня”, 1995. – 122 с.
10. Крупницький Л. Лише 2% українців працюють за кордоном легально / Л. Крупницький // *Україномовна версія BBC. Новини*. – 24.03.2008. – Режим доступу: www.bbc.co.uk/ukrainian.
11. Малиновська О. Трудова міграція з України: за даними досліджень 1994 і 2002 рр. у м. Києві, м. Чернівці та с. Прилбичі Яворівського району Львівської області. / О. Малиновська. // *Українська трудова міграція у контексті змін сучасного світу*. – Львів: Компанія “Манускрипт”, 2005. – С. 110–125.
12. Міграція населення в контексті соціальних наук: [збірник програм учебник курсов по міграції]; под ред. И. Н. Молодиковой. — Смоленск: Маджента, 2005. — 370 с.
13. Міграція і ринки праці Польщі й України / під ред. К. Іглицької. – Варшава: Ін-т публ. справ, 2003. – 118 с.
14. Прибиткова І. Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя / І. Прибиткова // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2003. – № 1. – С. 109–124.
15. Ровенчак О. Вивчення та класифікація міграцій у науковій літературі з соціогуманітарних наук як спроба наближення до операціоналізації понять / О. Ровенчак // *Політичний менеджмент*. — 2006. – №2. – С. 127–139.
16. Світовий конгрес українців. – Режим доступу: www.ukrainianworldcongress.org.
17. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник / уклад. В. М. Піча та ін. – Київ: Каравела, Л.: Новий світ-2000, 2002 – 480 с.
18. Тиндик Н. П. Трудова міграція в епоху глобалізації: інтеграція у світ чи втеча від бідності: монографія / Н. П. Тиндик. — Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. — 600 с.
19. Федюк В. Ю. Український етнос в умовах міграційних процесів сучасної цивілізації / В. Ю. Федюк // *Філософія. Культура. Життя*. - 2012. – Вип. 38. – С. 61-75.
20. Химович О. Еміграційна активність жіночого населення в Україні / О. Химович // *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – Вип. 2. – С. 363-367.
21. Чехович С. Б. Міграційне право України / С. Б. Чехович. — Київ: Школа, 2003. — 368 с.
22. Шульга Н. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. Шульга. — Київ: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. — 700 с.
23. Castles S. Ethnicity and Globalization. From Migrant Worker to Transnational Citizen / S. Castles. – London; Thousand Oaks; New Delhi: SAGE Publications, 2000. – 230 p.
24. Huntington S. P. Who Are We? The Challenges to America’s National Identity / S. P. Huntington – New York; London; Toronto; Sydney: Simon & Shuster Paperbacks, 2004. – xvii, 428 p.
25. Korczyńska J. Sezonowe wyjazdy zarobkowe Polaków do Niemiec / J. Korczyńska. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2003. — 198 s.

26. Salazar Parreñas R. Servants of globalization. Women, migration and domestic work / R. Salazar Parreñas. – California : Stanford University Press, 2001. — XI, 309 p.
27. Salazar Parreñas R. Children of global migration. Transnational families and gendered woes / R. Salazar Parreñas. – California : Stanford University Press, 2005. — XI, 212 p.
28. Szczepaniková A. Migration as gendered and gendering process: a brief overview of the state of art and suggestions for future direction in migration research [Електронний ресурс] / A. Szczepaniková // Multicultural Centre of Prague. – 28.03.2006. – Режим доступу : <http://www.migrationonline.cz/e-library/?x=1963604>
29. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10803920500434037>.
30. Ukrainian Labour Migration Processes in Russia: Social and Gender Aspects, Materials of Comprehensive Sociological Study / Editors : Volker Tegel, Olga Cherkez. – Odessa : “Elton” Ltd, 2011. – 155 p.
31. World migration 2003: managing migration challenges and responses for people on the move [ed. by T. L. Weiss]. – Vol. 2. – Geneva : IOM, 2003. – 396 p.

REFERENCES

1. Jary, D., & Jary, J. (2001). *Bol'shoy tolkovyy sociologicheskij slovar'. Tom 2 (P-Ja) [Large explanatory sociological dictionary. Vol. 2]*. Moscow: Veche, AST. (in Russian)
2. Volodko, V. V. (2004). Tsinnisi oriyentatsiyi suchasnykh trudovykh mihrantiv z Ukrayiny (hendernyy aspekt) [Value orientations of modern labor migrants from Ukraine (gender perspective)]. *Metodolohiya, teoriya ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspil'stva: Zbirnyk naukovykh prats' [Methodology, Theory and Practice of Sociological Analysis of Modern Society: Collection of Scientific Works]* Kharkiv: V. N. Karazin National University, 607–609 (in Ukrainian).
3. Sayenko, Yu. I. (ed.), 2007. *Genderni stereotypy ta stavlennya hromads'kosti do gendernykh problem v ukrayins'komu suspil'stvi [Gender stereotypes and public attitudes towards gender issues in Ukrainian society]*. Kyiv (in Ukrainian).
4. Hotra O. B. (2010). Trudova mihratsiya –pozytyvni ta nehatyvni naslidky: istoriohrafija problemy [Labor migration – positive and negative consequences: historiography of the problem]. *Chornomors'kyi litopys, (2)*, 106–111 (in Ukrainian).
5. Guseva, Ju. (2004). Politika “Novogo byta” v SSSR [The policy of the “New Life” in the USSR]. In Meleshko, T. A., & Rabzhaeva, M. V. (ed.), *Variacii na temu gendera. Materialy III mezhvuzovskoj konferencii molodyh issledovatelej “Gendernye otnoshenija v rossijskom obshchestve” [Variations on the Subject of Gender: Proceedings of the III Interuniversity Conference of Young Researchers “Gender Relations in Contemporary Russian Society”]*. Saint-Petersburg: Aletejja.
6. *Demografichna sytuatsiya. Naselelnya (1990-2013 rr.) [Demographic situation. Population (1990-2013)]* (2013). Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Libanova, E. M. (ed.), (2009). Zovnishnya trudova mihratsiya naselelnya Ukrayiny [External labor migration of the population of Ukraine]. *DP “Informatsiyno-analitychne ahentsvo”*, Kyiv (in Ukrainian).
8. Kacharaba, S. P. (2003). *Emihratsiya z Zakhidnoyi Ukrayiny [Emigration from Western Ukraine in 1919–1939]*. Lviv: Lviv University Press. (in Ukrainian).
9. Kacharaba, S., & Rozhyk, M. (1995). *Ukrayins'ka emihratsiya. Emihratsiynny rukh zi Skhidnoyi Halychyny ta Pivnichnoyi Bukovyny u 1890-1914 rr. [Ukrainian emigration. Emigration movement from Eastern Halychyna and Northern Bukovyna in 1890-1914]*. Lviv: AT “Rivnens'ka drukarnya”. (in Ukrainian).
10. Krupnyts'kyi, L. (2008, March 24). Lyshe 2% ukrayintiv pratsyuyut' za kordonom lehal'no [Only 2% of Ukrainians work abroad legally]. *BBC News*. Retrieved from: www.bbc.co.uk/ukrainian (in Ukrainian).
11. Malynovs'ka, O. (2005). Trudova mihratsiya z Ukrayiny: za danymy doslidzhen' 1994 i 2002 rr. u m. Kyievi, m. Chernivtsi ta s. Prylbychi Yavorivs'koho rayonu L'vivs'koyi oblasti [Labor migration from Ukraine: according to the research data of 1994 and 2002 in Kyiv, Chernivtsi and vil. Privlichy of Yavoriv district of Lviv region]. In Markov, I. (ed.), *Ukrayins'ka trudova mihratsiya u konteksti zmin suchasnoho svitu [Ukrainian labor migration in the context of changes in the modern world]*. Lviv: Manuskrpyt. 110–125. (in Ukrainian).
12. Molodikova, I. N. (red.), 2005. *Migracija naselenija v kontekste social'nyh nauk [Migration of the population in the context of social sciences]*. Smolensk: Madzhenta. (in Russian).
13. Iglicka, K. (ed.), 2003. *Mihratsiya i rynky pratsi Pol'shchi y Ukrayini [Migration and labor markets of Poland and Ukraine]*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. (in Ukrainian).
14. Prybytkova, I. (2003). Trudovi mihranty u sotsial'niy iyerarkhiyi ukrayins'koho suspil'stva: statusni pozytsiyi, tsinnosti, zhyttyevi stratehiyi, styl' i sposib zhyttya [Migrant Workers in the Social Hierarchy of Ukrainian Society: Status Positions, Values, Life Strategies, Style and Lifestyle]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing, (1)*, 109–124.
15. Rovenchak, O. (2006). Vyvchennya ta klasyfikatsiya migratsiy u naukoviy literaturi z sotsiohumanitarnykh nauk yak sprobha nablyzhennya do operatsionalizatsiyi ponyat' [Study and classification of migrations in scientific literature on social sciences and humanities as an attempt to approach the operationalization of concepts]. *Politychnyy menedzhment, (2)*, 127–139 (in Ukrainian).
16. *Ukrainian World Congress* (2017). Retrieved from: <http://www.ukrainianworldcongress.org>.
17. Picha, V. M. (ed.), 2002. *Sotsiologiya: terminy, ponyattya, personaliyi. Navchal'nyy slovnyk–dovidnyk [Sociology: terms, notions, personalities. Educational Dictionary-Directory]*. Kyiv: Karavela; Lviv: Novyy svit-2000. (in Ukrainian).

18. Tyndyk, N. P. (2009). *Trudova mihratsiya v epokhu hlobalizatsiyi: intehratsiya u svit chy vtecha vid bidnosti [Labor Migration in the Age of Globalization: Integration into the World or Escape from Poverty]*. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. (in Ukrainian).
19. Fedyuk, V. Yu. (2012). Ukrayins'kyy etnos v umovakh mihratsiynykh protsesiv suchasnoyi tsyvilizatsiyi [Ukrainian ethnos in the conditions of migration processes of modern civilization]. *Filosofiya. Kul'tura. Zhyttya*, (38), 61–75 (in Ukrainian).
20. Khymovych, O. (2008). Emihratsiyna aktyvnist' zhinochoho naseleण्या v Ukrayini [Ukrainian women emigration activity]. *Visnyk of the Lviv University. Series Sociology*, (2), 363–367 (in Ukrainian).
21. Chekhovych, S. B. (2003). *Mihratsiynе pravo Ukrayiny [Migration law of Ukraine]*. Shkola, Kyiv (in Ukrainian).
22. Shul'ga, N. (2002). *Velikoe pereselenie: repatrianty, bezhency, trudovye migranty [Great resettlement: repatriates, refugees, labor migrants]*. Kiev: Institute of Sociology, NAS Ukraine. (in Russian).
23. Castles, S. (2000). *Ethnicity and Globalization. From Migrant Worker to Transnational Citizen*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications.
24. Huntington, S. P. (2004). *Who Are We? The Challenges to America's National Identity*. New York – London – Toronto – Sydney: Simon & Shuster Paperbacks.
25. Korczyńska, J. (2003). *Sezonowe wyjazdy zarobkowe Polaków do Niemiec / [Seasonal earning trips of Poles to Germany]*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar. (in Polish).
26. Salazar Parreñas, R. (2001). *Servants of globalization. Women, migration and domestic work*. California: Stanford University Press.
27. Salazar Parreñas, R. (2005). *Children of global migration. Transnational families and gendered woes*. California: Stanford University Press.
28. Szczepaniková, A. (2006, March 28). *Migration as gendered and gendering process: A brief overview of the state of art and suggestions for future directions in migration research*. Retrieved from: <http://www.migrationonline.cz/e-library/?x=1963604>.
29. Castles, S., Miller, M. J., & Ammendola, G. (2005). The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. American Foreign Policy Interests: *The Journal of the National Committee on American Foreign Policy*, 27(6), 537–542.
30. Tegeler, V., & Cherkez, O. (eds.), (2011). *Ukrainian Labour Migration Processes in Russia: Social and Gender Aspects, Materials of Comprehensive Sociological Study*. Odessa: "Elton" Ltd.
31. Weiss, T. L. (ed.), (2003). *World Migration 2003: Managing Migration Challenges and Responses for People on the Move*. Geneva: IOM.

Химович Оксана Степанівна – кандидат соціологічних наук
Львівський національний університет імені Івана Франка
Адреса: 79000, м. Львів., вул. Університетська 1
E-mail: o.khymovych@gmail.com

Khymovych Oksana – PhD in Sociology
Ivan Franko National University of Lviv
Address: 1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
E-mail: o.khymovych@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9511-3435

Бажання «бути щасливим» як дисциплінарна норма сучасності

Д. М. Новикова

Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, Дніпро, Україна

УДК 316

doi: 10.15421/1717153

Розглянуте щастя як соціокультурний імператив в актуальних умовах сучасного суспільства. Фокус дослідницького інтересу зосереджений переважно на розгляді «щасливого життя» як нормативного стану сучасного індивіда. Увага спрямована на проблематику медійного конструювання емоції щастя як технології соціального контролю. Виокремлені основні елементи сучасного соціального контролю з метою «зчитування» змістовного наповнення культурного коду феномена щастя. Як елементи соціального контролю в умовах емоційного капіталізму виділені такі цінності та норми: здоров'я, успіх, самореалізація, сім'я, любов, краса, гроші, насолода, туризм, емоційна та фізична насолода, безкінечне задоволення потреб, відчуття «повноти життя». Серед механізмів досягнення бажаного стану щастя визначені: рецепти досягнення успіху, стратегії перманентного лікування, фітнес-культура, емоційна та фізична насолода, задоволення потреб через споживання послуг та товарів, публічна демонстрація емоції щастя.

Обґрунтована авторська позиція, згідно з якою симптомом актуальної реальності є нормативна регуляція та раціоналізація емоційної сфери кожного індивіда. Наголошено на дисциплінарності та примусовості відчуття «щасливого життя». Акцентована увага на латентності процесів «конструювання щастя» як технології соціального контролю та широкій експлуатації останньої в інформаційному та символічному медійному просторі. Щастя набуває статусу сконструйованої медійним дискурсом «правильної» та дисциплінарної емоції, культурно та соціально легітимізованої норми поведінки.

Ключові слова: медійне конструювання; примусове щастя; сигніфікатори щастя; соціокультурний імператив; екстернальні прояви щастя; емоційний капіталізм

The desire to «be happy» as a disciplinary norm of modernity

D.M. Novikova

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

The article is devoted to the consideration of happiness as a socio-cultural imperative under the conditions of actual realities. The focus of research interest is concentrated mainly on the consideration of happy life as a standard state of the modern individual. The focus is on issues the media design of emotion of happiness as a technology of social control. This approach makes it possible to highlight the basic elements of modern social control and to «read» the code of the phenomenon of happiness. The work highlights the main elements of modern social control in order to «read» the content of the cultural code of the phenomenon of happiness. As the elements of social control in conditions of emotional capitalism, the following values and norms are distinguished: health, success, self-realization, family, love, beauty, money, pleasure, tourism, emotional and physical pleasure, endless satisfaction of needs, a sense of «living large». Among the mechanisms for achieving desired state of happiness are determined by the author - recipes for success, strategies for permanent treatment, fitness culture, emotional and physical pleasure, satisfaction of needs through the consumption of services and goods, public demonstration of happiness emotions.

The author's position is substantiated, that the symptom of this state of affairs is the regulatory regulation and rationalization of even the emotional sphere of each individual. Disciplinary and coercive feeling of «happy life» is noted. The author emphasizes the latency of this technology of social control and the wide exploitation of the latter in the informational and symbolic media space. Happiness acquires the status of «correct» and disciplined emotion, cultural and socially legitimized norms of conduct.

The author also presents the results of the survey using the method of sociological survey in the city of Dnipro, on the theme «Social representations of happiness in the representations of inhabitants of the city of Dnipro» (September-October 2017). Determining the notion of citizens about the content of the category of «happiness» and the main markers through which the respondents read the cultural code of happiness, represented in the media discourse. The obtained data allow to note that in the representations of the inhabitants of the city there is no broad line of distinction between the categories of «happiness», «pleasure» and «short-term joy». That is why, the discourse of pleasure and permanent satisfaction of needs as a mechanism for obtaining quick and situational joy, and as a result - a happy life, acts as an effective technology of social control. It is noted that the happiness individual and internal emotions of in actual realities were transformed into an external, socially anticipated mechanism of consumer behavior regulation.

Keywords: media design; compulsory happiness; happiness signifiers; socio-cultural imperative; external manifestations of happiness; emotional capitalism

Цитування даної статті: Новикова Д. М. Бажання «бути щасливим» як дисциплінарна норма сучасності / Д. М. Тарасенко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 100-105.

Citation of this article: Novikova, D. M. (2017). Bazhannia «buty shchaslyvym» yak dystsyplinarna norma suchasnosti [The desire to "be happy" as a disciplinary norm of modernity] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 100-105.

Received: 05.10.2017

Accepted: 07.11.2017

Желание «быть счастливым» как дисциплинарная норма современности

Д.М. Новикова

Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара, Днепр, Украина

Рассмотрено счастье как социокультурный императив в актуальных условиях современного общества. Фокус исследовательского интереса сосредоточен преимущественно на рассмотрении «счастливой жизни» как нормативного состояния современного индивида. Внимание обращено на проблематику медийного конструирования эмоции счастья как технологии социального контроля. Выделены основные элементы современного социального контроля с целью «считывания» содержательного наполнения культурного кода феномена счастья. В качестве элементов социального контроля в условиях эмоционального капитализма выделены следующие ценности и нормы: здоровье, успех, самореализация, семья, любовь, красота, деньги, наслаждение, туризм, эмоциональное и физическое наслаждение, бесконечное удовлетворение потребностей, ощущение «полноты жизни». Среди механизмов достижения желаемого состояния счастья определены: рецепты достижения успеха, стратегии перманентного лечения, фитнес-культура, эмоциональное и физическое наслаждение, удовлетворение потребностей посредством потребления услуг и товаров, публичная демонстрация эмоции счастья.

Обоснована авторская позиция, согласно которой симптомом актуальной реальности является нормативная регуляция и рационализация эмоциональной сферы каждого индивида. Отмечена дисциплинарность и принудительность ощущения «счастливой жизни». Акцентируется внимание на латентности процессов «конструирования счастья» как технологии социального контроля и широкой эксплуатации последней в информационном и символическом медийном пространстве. Счастье приобретает статус сконструированной медийным дискурсом «правильной» и дисциплинарной эмоции, культурно и социально легитимизированной нормы поведения.

Ключевые слова: медийное конструирование; принудительное счастье; сигнификаторы счастья; социокультурный императив; экстернальные проявления счастья; эмоциональный капитализм

Актуальність проблеми. Будь-яке суспільство перманентно прагне до стану стабільності. Зважаючи на це, постає цілком логічне питання: через які механізми можна забезпечити сталість та постійність за умови плінної сучасної реальності. Гомогенність як риса соціальної системи є наслідком дії соціального контролю. Власне, стабільність забезпечується через конформність індивідів, їх некритичне сприйняття існуючого порядку речей, відсутність бажання або навіть можливості рефлексувати з цього приводу, відмову від власної позиції та пасивне наслідування переважного способу мислення і типу поведінки індивідів, загальносоціальних або групових стандартів і стереотипів. Метою цього є інтеріоризація інтересів суб'єкта соціального контролю об'єктом як своїх власних [1, с. 20 – 21].

За умов «плінної сучасності» (за словами З. Баумана), на перший погляд, вільний індивід прагне реалізувати невластиві йому практики у сферах дозвілля, споживання та відтворення різних соціальних відносин. Виникає відчуття, що сучасні актори – це лише спосіб дії, нав'язаний їм з боку. Симптомом подібного стану речей стає нормативна регуляція та раціоналізація емоційної сфери індивіда. Індивід має бажати бути контрольованим, а тому його бажання повинні бути «штучними». Найкращим шляхом для контролю дій та практик індивіда є нав'язування йому соціально санкціонованих та прийнятних бажань. Не винятком із правила стає й «дисциплінарність» такого індивідуального емоційного стану, як щастя. Суспільство формує емоційний стан індивіда через соціокультурний дискурс та механізми соціалізації.

Проблемна ситуація, на наш погляд, полягає в тому, що індивідуальне відчуття щастя трансформується з можливості вибору і права на норму поведінки в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціологічний погляд на щастя розвивався спочатку в теоріях суб'єктивного напряму позитивізму (В. Вундт, П. Лавров, Г. Лебон, У. Мак-Дугалл, М. Михайловський, Г. Спенсер), а потім у межах формування соціології емоцій. У свою чергу, у роботах З. Баумана, П. Бурдьє, П. Брюкнера, М. Мерло-Понті, Ж. Липовецьки, М. Фуко увага зосереджена на соціокультурній детермінації емоційних станів. Сьогодні західні дослідники (М. Аргайл, І. Бонівелл, Е. Діннер) активно вивчають емоційний стан людини в цілому і проблеми щастя як мети, вищого блага як можливого і досяжного стану людського існування зокрема. У працях О. Савельєвої та А. Капустіної розглядається щастя як соціально детермінований емоційний стан [2]. Серед українських дослідників слід згадати роботи О. Ходус, присвячені тематиці «примусового щастя» як соціокультурного імперативу сучасного суспільства.

Проте аналіз спеціальної літератури, присвяченої проблематиці конструювання щастя як технології соціального контролю, свідчить, що цей аспект майже не потрапляє у фокус дослідницького інтересу. Водночас не можна ігнорувати той факт, що щастя хоч і сприймається індивідами як їх власний емоційний стан, як частина їх приватності, сьогодні все більше набуває соціально детермінованості та значущості.

Мета роботи полягає у визначенні культурного коду щастя як домінантного соціокультурного імперативу та нормативного стану «самопочуття» особистості.

Виклад основного матеріалу. Актуальні соціокультурні реалії примушують сучасного індивіда бути щасливим. «Сучасну соціальну реальність можна трактувати як дискурсивний простір, насичений візуальною естетизацією багатьох емоцій, легітимізованих владою, дисциплінарний дискурс

якої кодифікує «правильне» вираження емоцій та кодує ієрархію цих «правильних» соціально схвалених емоцій», – вважає О. Ходус [3].

У сучасному контексті «щастя», «молодість», «здоров'я», «добробут» є культурними кодами «гідного життя», що ототожнюється зі «щасливим життям». Образи щастя є перманентними у сучасній масовій культурі. Як зазначає О. Ходус, особливістю актуальної конструкції щастя є не право на щастя, не можливість бути щасливим як така, а обов'язок реалізуватися в цій іпостасі [3].

Відчуття щастя є глибоко соціальною емоцією, оскільки воно пов'язане з ціннісно-нормативними уявленнями про «належне» життя щасливої людини. Маючи за мету досягти декларованого в засобах масової інформації відчуття щастя, індивідам залишається лише прийняти легітимні правила гри та діяти «правильно», що й забезпечується системою соціального контролю.

Загалом багато дослідників відмічають трансформацію соціального контролю, що полягає у зміні жорсткої системи підтримання нормативного стану функціонування (заборони та покарання) до спочатку м'яких та відкритих санкцій у вигляді норм та обов'язків, а вже пізніше до латентних форм соціального контролю в інформаційному, технологічному та символічному вигляді. Тож симптоматично, що соціальне конструювання щастя, як і будь-яка сучасна технологія соціального контролю, є латентною. Однак при цьому ця технологія широкі експлуатується в інформаційному та символічному медійному просторі. Аспект, який дійсно вартий уваги з точки зору соціологічного аналізу, – це готовність індивідів приймати можливість бути експлуатованими, їх дозвіл на маніпуляцію своєю свідомістю.

Для того аби контролювати поведінку суб'єктів, агенти використовують сучасні канали соціального контролю, а саме засоби масової інформації, мережу Інтернет, рекламні повідомлення, бажання, спокуси, емоції та громадську думку. Засоби масової інформації, у свою чергу, від простого інформування перейшли спочатку до навіювання, а потім – до «непомітного навіювання». За допомогою символічних кодів відбувається управління бажаннями, вчинками і поведінкою людини. Непомітно для індивіда нав'язується ідентифікація зі «щасливим образом». Телебачення, реклама, кінематограф, електронні засоби масової інформації, преса в цілому формують альтернативну дійсність, що впливає на свідомість індивідів і всю систему соціальних відносин за допомогою сформованої системи міфологем як основного способу маніпулювання. Через канали або інструменти соціального контролю транслуються основні цінності «щасливого життя»: здоров'я, успіх, самореалізація, сім'я, любов, краса, гроші, насолода, туризм тощо. Нормою наразі стає емоційна та фізична насолода, безкінечне задоволення потреб, «життя наповну»

та демонстрація щастя. Канали соціального контролю поширюють цінності та норми, насаджуючи поведінкові кліше. Образ щасливого життя конструюється за допомогою механізмів соціального контролю – рецептів успіху, стратегії перманентного лікування, фітнес-культури, емоційної та фізичної насолоди, задоволення потреб через споживання послуг та товарів, прилюдної демонстрації щастя.

Соціокультурний дискурс засобів масової інформації та рекламних повідомлень – це конструктор, який апелює до емоційного стану «щастя». Подібний стан речей є симптоматичним, адже канали соціального контролю експлуатують соціально санкціоновані бажання. У цьому контексті саме бажання бути щасливим стає соціально легітимізованим. Стереотипи, соціальні норми та цінності, настрої і громадська думка формують уявлення про «бажане».

Зважаючи на це, на наш погляд, варто акцентувати увагу на експлуатації образів щасливого життя в медіа дискурсі через стратегію спокуси та культивування бажань. Медійний дискурс несе в собі семантику насолоди та перманентного задоволення як складових частин щасливого образу життя. Культивується досягнення останнього як самоціль існування в суспільстві. Власне, контекст щастя та задоволення формується через медійний дискурс та здебільшого демонструється через візуальний ряд образів. Оскільки засоби масової інформації та реклама є каналами сучасних форм соціального контролю, вони безперешкодно маніфестують, легітимізують та популяризують «практики досягнення» та соціальні процеси, що мають місце наразі й в українському суспільстві. Інтенсифікація практик «турботи про власне щастя», що декларується як імператив, виявляється складовою частиною процесів соціокультурної інтеграції в Україні. Суспільство продає рецепти успішності та краси, моделі самореалізації та задоволення, а також засоби досягнення тілесної насолоди та емоційної насиченості.

Один із представників соціального дарвінізму У. Самнер у межах соціально-психологічного напрямку розглядав процеси контролю суспільством поведінки своїх членів через засоби колективного тиску – народні звичаї, традиції, інститути та закони. Соціальний контроль У. Самнер визначав як набір зразків поведінки, за допомогою якого соціальна система забезпечує підпорядкування членів суспільства певним нормативам [4]. У свою чергу, концепт «щасливого життя» передбачає соціально санкціоновані поведінкові патерни та кліше. Суспільство культивує бажання «бажати більше». Реалізація бажання стає потребою, а задоволення потреб – нормою в умовах дисциплінарності щастя. Якщо індивід не відтворює соціально очікувану поведінку, тобто не демонструє щастя, то агенти соціального контролю застосовують до нього не-

формальні санкції морального осуду.

В Україні тематика щастя є вельми актуальною. Адже стратегії «жити по-новому», «жити в достатку» та «жити краще» давно вже увійшли не лише в політичні програми, а й являють собою пріоритетні важелі впливу на рішення та вибір індивідів. Апелювання до бажання «бути щасливим» являє собою моральний та естетичний імператив сучасності. Саме він визначає нормовані критерії поведінки індивідів.

У своїй праці «Потік» американський психолог М. Чіксентміхайі, досліджуючи щастя як феномен, писав, що «щастя – це зовсім не те, що з нами трапляється. Воно залежить від ... інтерпретації подій» [5, с. 18]. Однак інтерпретації породжуються комунікацією. З огляду на це перед нами постає необхідність дослідження комунікативного процесу, що формує зміст свідомості українського суспільства в аспекті формування образів «щасливого життя». Однак для того аби мати експертизу з цього приводу, необхідно з'ясувати наявний зміст уявлень про щастя серед українців.

Для вивчення цієї тематики ми провели соціологічне дослідження на тему: «Соціальні репрезентації щастя в уявленнях мешканців міста Дніпро» (вересень – жовтень 2017 р.). Опитування громадської думки проходило в місті Дніпро серед населення віком від 18 років та старше. Вибірка складала 400 респондентів (багатоступенева, квотна, репрезентативна за статтю, віком та районом проживання) з довірчою ймовірністю 95% та похибкою вибірки $\pm 5\%$. Основною метою опитування було зафіксувати, що являє собою щастя в уявленнях індивідів, чи асоціюються медійні образи зі щасливим життям, а також через які саме коди вони зчитують соціальний посил про «щасливе буття».

Тож, за результатами авторського дослідження, стає зрозумілим, що більшість жителів міста Дніпро рефлексує стосовно поняття «щастя» (85%). Однак лише 15% усіх опитаних вважають себе цілковито щасливими, тоді як 70% мають сумніви з цього приводу («мабуть так»). Цілковито мабуть нещасливих серед респондентів – 13% (10% та 3% відповідно). Отже, на думку автора, у сучасних реаліях не можна бути цілком щасливим упродовж довгого часу. Причиною цього є мінливість та ситуативність ціннісної матриці в українському суспільстві. Ідеться про те, що система соціального контролю породжує не лише бажання, а й перманентно оновлює перелік потреб для задоволення в процесі досягнення щастя. Питання про те, що являє собою щастя, було відкритим з можливістю дати не більше ніж три відповіді. Варте уваги, що лише 0,5% респондентів з усіх питаних дали відповідь про нетиповість щастя – «щастя – це щось своє для кожного». Це демонструє соціальність та типовість цього поняття в уявленнях мешканців великого міста. Соціальна детермінованість емо-

ційного стану «щастя» також відображена у відповідях «щастя – це соціальне визнання», «щастя – це повага з боку інших» та «щастя – стан, коли тебе розуміють та підтримують». Ураховуючи отримані відповіді на це питання, ми також зробили такі висновки:

1. Уявлення респондентів підтверджують теорію М. Аргайла, а саме постулати про:

- залежність щастя від соціальних зв'язків, основною значущістю яких стає соціально-мережева підтримка, що її індивіду надають близькі люди (15% – «щастя – це близька людина поруч»);

- інтерпретацію щастя як рефлексивного оцінювання індивідом свого минулого (40%) та теперішнього (16%).

2. Щастя – це результат інтерпретації реальності, а не власне реальність. Для 20% респондентів щастя – «стан, коли реальність набагато краще сподівань».

3. Близько 30% респондентів вважають, що щастя залежить від матеріалістичних цінностей – «щастя – це наявність гаджетів», «щастя – це наявність високого рівня доходу». До того ж відповіді про те, що щастя є «можливістю підтримувати зв'язки з рідними навіть на відстані» стають також індикатором впливу гаджетоманії.

4. Майже 71% респондентів ототожнюють щастя зі здоров'ям. Це можна пояснити впливом процесів медикалізації, яка також є сучасною формою соціального контролю.

5. На наш погляд, не менше представлена й така форма соціального контролю, як естетизація (50% респондентів, говорячи про щастя, згадують про «фізичну привабливість» та «вічну красу»).

6. 25% мешканців Дніпра зазначають, що «щастя – це високий дохід для забезпечення гідного рівня життя», «щастя – це можливість подорожувати світом», «щастя – це можливість дозволити собі все, що бажаєш». У цьому аспекті ми простежуємо вплив медійних рецептів успіху та емоційного капіталізму на соціальні репрезентації щастя.

Ми зафіксували, що щастя асоціативно сприймається респондентами у трьох категоріях: 1) «мінлива емоція чи певний ейфоричний стан», що викликає короточасну радість; 2) «певна подія чи спогад», які стали «передумовою» щастя; 3) «стан фізичної та емоційної насолоди».

На думку дослідників О. Савельєвої та А. Капустіної, необхідно чітко розрізняти внутрішню форму задоволеності «позитивним балансом життя» (щастя) та її екстернальні прояви – радість та насолоду. Якщо «радість» – переживання здебільшого короточасне, фрагментарне, то «щастя» – більш стабільний, тривалий у часі, більш значущий емоційний стан. Щастя нерівнозначне і такій емоції, як буденна «задоволеність» (позитивна емоція, що супроводжує задоволення потреби) [2]. Як свідчать отримані результати авторського дослідження, у соціальних уявленнях мешканців

міста Дніпро немає чіткої грані між цими поняттями. Так, на прохання виокремити зі списку поняття, що найбільше відображають категорію «щастя» (багатоваріантне питання з декількома варіантами відповідей), 49% респондентів назвали «насолodu», а 41% – «радість». Саме тому експлуатація дискурсу насолоди та перманентного задоволення потреб як механізм здобуття швидкої та ситуативної радості є дієвою технологією соціального контролю. Адже в «рецепті щастя» спостерігається підміна понять. Як наслідок індивіди інтерналізують цінності «примусового щастя» та реалізують практики досягнення швидкого задоволення.

Відповідаючи на запитання стосовно медійних образів щастя, 70% респондентів відмічають наявність образів щастя в казках, 68% – у рекламі, 47% – у реаліті-шоу, 39% – у кіно і серіалах (21% і 17% відповідно) та 5% – у глянцевиx журналах. За результатами дослідження нам також вдалося зафіксувати, що основними сигніфікаторами щастя для респондентів є коди власного здоров'я та здоров'я дітей, особистого успіху, самореалізації, сімейних цінностей, фізичної молодості та привабливості, упевненості в завтрашньому дні та перманентного відчуття задоволення.

Ми також дійшли висновку, що основні маркери «щасливого життя» діляться на зовнішні та внутрішні. До перших належать посмішка, упевненість у собі, успішність, самореалізація, сім'я, друзі, соціальні зв'язки, статусність, демонстративне споживання та дозвіллі практики. До внутрішніх маркерів щастя належать упевненість у завтрашньому дні, оптимістичність, що дозволяє не реагувати на проблеми, комунікабельність, любов та ін.

Медійне конструювання пропонує нам патерни та основні тактики поведінки щасливої людини, що є соціально очікуваними та схвалюваними. Зовнішня репрезентація щасливої людини дозволяє глядачам зчитувати за допомогою «атрибутів», маркерів щастя найбільш відповідну для них модель поведінки – їх «особистий рецепт успіху».

Таким чином, зважаючи на відповіді респондентів, вдалося зафіксувати соціальну детерміна-

цію суб'єктивної інтерпретації реальності. Ідеться про те, що доволі особиста, індивідуальна та інтернальна емоція щастя в актуальних реаліях трансформувалася в зовнішній, соціально очікуваний механізм регуляції поведінки споживачів. Нормована поведінка споживача піддається контролю лише в разі цілковитого прийняття та засвоєння загальноприйнятих ціннісних кодів. Принципово важливим стає не просто бути щасливим або відчувати щастя, а насамперед демонструвати щастя. Системи байдуже, чи дійсно індивід відчуває те, що демонструє.

Попит суспільства «перманентно нещасливих людей» формує пропозицію. Як наслідок з'являються шлюбні агентства, телешоу «Як вийти заміж» як відповідь на запит у потребі «сімейних цінностей»; пластичні хірургії, тату та пірсинг індустрія як механізм удосконалення «неідеального» тіла; телешоу «зважені та щасливі», що пропонують шлях до фізичної привабливості та канону краси тощо.

Висновки. Симптомом сучасності стає відсутність абсолютно щасливих людей, адже задоволення потреби спричинює лише появу нових потреб. Це стає можливим завдяки активному впливу засобів масової інформації та рекламному дискурсу, що акцентують увагу на турботі про індивіда. Бути вільним означає намагатися досягнути щастя та спрямовувати всі свої бажання на реалізацію мети. У подібній ситуації щасливе життя стає домінуючим, проте недосяжним фреймом. Підвищення рівня благоустрою, просторової мобільності та перманентна інтенсифікація процесів соціокультурної інтеграції має дуалістичний характер. З одного боку, ідеться про розширення можливостей досягнення «цілковитого щастя». Однак з іншого – ми стикаємося з неможливістю досягти бажаного, оскільки «ідеал бажаного» постійно змінюється під впливом екстернального соціального контролю. Згідно з Б. Паскалем, щастя є також спонукальним мотивом до дії всіх людей. Зважаючи на це, не дивно, що засоби масової інформації широко експлуатують цей мотив для актуалізації необхідного типу діяльності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Кузнецова Е. М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом / Е. М. Кузнецова. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG, 2012. – 185 с.
2. Савельева О. О. Социальное конструирование эмоции «счастье» в рекламе / О.О. Савельева, А. С. Капустина // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. – Сер. 12. – 2016. – Вып. 4. – С. 53-68.
3. Ходус Е. В. Принудительное счастье как современный социокультурный императив / Е. В. Ходус // Антропологічні виміри філософських досліджень. – 2015. – Вып. 8. – С. 64-73.
4. Абазовская, Т. П. Социальный контроль в молодежной среде / Т. П. Абазовская // Современные проблемы науки и образования. – 2009. – № 2. – С. 104–105.
5. Чіксентмігаї М. Потік. Психологія оптимального досвіду / М. Чіксентмігаї. – Харків: Клуб сімейного досугу. – 2017. – 368 с.
6. Білько, О. І. Тематизация социального контроля в концептуальном пространстве классической социологии / О. І. Білько. –Режим доступу: http://globalteka.ru/books/doc_details/10926.html.
7. Бойко, Н. К обоснованию современной модели реализации социального контроля / Н. Бойко // Соціальні виміри суспільства: збірник наук. праць. – Вып. 5. – Київ. – 2002. – С. 80–97.
8. Ходус, Е. В. Интерпассивность как субъективный эффект современной медиакультуры: к постановке проблемы / Е. В. Ходус // Антропологічні виміри філософських досліджень: зб. наук. праць / Дніпропетр. нац. ун-т залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна. – Дніпропетровськ. – 2014. – Вып. 5. – С. 7–13.
9. Липовецки, Ж. Эра пустоты. Очерки современного индивидуализма / Ж. Липовецки. – СПб.: Владимир Даль, 2001. – 336 с.
10. Бодрийяр, Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр; пер. и вступ. ст. С. Н. Зенкина. – М.: Добросовет, 2000. – 389 с.

REFERENCES

1. Kuznetsova E. M. (2012) *Sotsyal'nyi kontrol': sushchnost' y metody realizatsyy: knyha o mekhanizmax sotsyal'noho upravleniya obshchestvom* [Social control: the essence and methods of implementation: a book on the mechanisms of social management of society]. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG [in Russian].
2. Savel'eva O. O. (2016) Sotsyal'noe konstruyovaniye emotsyy «shast'e» v reklame [Social construction of emotion "happiness" in advertising]. *Vestnyk Sankt-Peterburhskoho un-ta. Ser. 12 (4)*, 53-68. [in Russian]
3. Khodus E. V. (2015) Prynudytel'noe shast'e kak sovremennyyi sotsyokul'turnyi ymperaty [Forced happiness as a modern socio-cultural imperative]. *Antropolohichni vymiry filosofov 'kykh doslidzhen'*, (8), 64-73. [in Ukrainian].
4. Abazovskaya T. P. (2009) Sotsyal'nyi kontrol' v molodezhnoy srede [Social control in the youth environment]. *Sovremennyye problemy nauky y obrazovaniya*. (2). 104-105. [in Russian]
5. Chiksentmikhaii M. (2017) *Potik. Psykholohiia optymalnoho* [Flow. Psychology of optimal experience]. Kharkiv: Klub simeinoho dosuhu. [in Ukrainian]
6. Bilko, O. I. Tematyziatsiya sotsyalnoho kontrolya v kontseptualnom prostranstve klassycheskoi sotsyolohyy [Elektronnyi resurs] / O. I. Bilko. Rezhym dostupu: http://globalteka.ru/books/doc_details/10926.html
7. Boiko, N. K (2002) Obosnovaniyu sovremennoi modely realizatsyy sotsyalnoho kontrolya. *Sotsialni vymiry suspilstva: zbirnyk nauk. prats.* (5). 80–97. [in Ukrainian].
8. Khodus, E. V. (2014) Ynterpasyvnost kak sub'yektyvnyi effekt sovremennoi medyakulturu: k postanovke problemu [Interpassivity as a subjective effect of modern media culture: to the formulation of the problem]. *Antropolohichni vymiry filosofovskyykh doslidzhen.* (5) 7–13. [in Ukrainian].
9. Lipovetski, Zh. (2001) *Era pustoty. Ocherki sovremennogo individualizma*. [The era of emptiness. Essays on Modern Individualism]. Saint-Petersburg: Vladimir Dal. [in Russian]
10. Bodriyyar, Zh. (2000) *Simvolicheskiy obmen i smert'*. [Symbolic exchange and death]. Moscow: Dobrosovet. [in Russian]

Новикова Дар'я Миколаївна

Дніпровський національний університет ім. Олесь Гончара, Дніпро, Україна

Адреса: 49006, Дніпро, пр. Гагаріна, 72

E-mail: dariadmitrenk@gmail.com

Novikova Darya M.

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

Address: 72, Gagarin Ave., Dnipro, 49006, Ukraine

E-mail: dariadmitrenk@gmail.com

ORCID 0000-0002-0284-7227

Альтруїстичні аспекти діяльної любові Володимира Соловйова

А. В. Скляр

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

УДК111:173

doi: 10.15421/1717154

Розглянуто феномен діяльної любові. Концептуалізовано поняття діяльної любові у філософії В. Соловйова, виділені її альтруїстичні прояви і зазначені ключові складники цього поняття. Оцінено вплив поглядів Платона, Р. Декарта, Б. Спінози, І. Канта, Г. Гегеля, Г. Сковороди та П. Юркевича на формування ідей В. Соловйова. Виявлені компаративні зв'язки з ідеями Е. Фромма, К. Льюїса, Х. Ортега-і-Гассета, П. Тілліха, Г. Марселя, П. Брюкнера. Встановлено, що діяльна любов – це моральна любов, яка надихає людину на здійснення добра для іншої людини; вона заснована на повазі до іншої особистості і на визнанні її неповторності та індивідуальності. Діяльна любов тотожна доброму відношенню, проте включає в себе акт дії, який веде до перетворення як окремої людини, так і всього суспільства в цілому. Встановлено дев'ять проявів діяльної любові: великодушність, безкорисливість, щедрість, терпіння, щирість, індивідуальна спрямованість, позачасовість, свобода від зовнішніх перешкод і прагнення до єдності. Показано, що в основі любові лежать такі почуття, як жаль (співчуття), сором (совість) і благоговіння (обоження та обоження), які спонукають людину до діяльного добра.

Ключові слова: агапе, ерос, карітас, добро, метафізика, християнство, православ'я, Бог, альтруїзм

The altruistic aspects in Volodymyr Solovyov's active love

A. V. Skliar

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

In his works Vl. Solovyev advocated the proclamation of a great and life-saving power of love. Moreover from his point of view, true love is active love, active participation in the affairs of the world and its transformation. Active love is love that is inspired by God's grace; it is the ideal of a person's spiritual achievement. According to Vl. Solovyov, the unity of the divine and human can be attained through morality, virtue and perfection. His moral conception of love follows from these provisions. The philosopher called for striving for perfection, namely absolute perfection, when all people will be united in the idea of love and good. As a result they will implement the altruistic principles of love for one's neighbour. It is important that true love at least for one person fills a man with a metaphysical state of love that leads to the possibility of doing good deeds. All this moves man into condition of active love for everyone. Love begins from the moment when a person seeks to know another, tries to understand and tries to join. Consequently to love another person means to understand him as unique. Love (like as philosophy) begins with misunderstanding, from the question of the Another, with the desire to understand him. And this is the source of its development. Love calls for action, the action serves as the fact of the beginning of love. Therefore the article is devoted to the phenomenon of active love. The purpose of the study is the conceptualization of the idea of active love in the philosophy of Vl. Solovyov, the extract of its altruistic expression and the description of the key components of this concept. The impact of the views of Plato, R. Descartes, B. Spinoza, I. Kant, G. W. F. Hegel, G. Skovoroda and P. Yurkevich on the formation of ideas of Vl. Solovyov has been assessed. The comparative connections with the ideas of E. Fromm, C. S. Lewis, J. Ortega y Gasset, P. Tillich, G. Marcel, P. Bruckner, were revealed. It is found that active love is a moral love that inspires a person to do good for other people; it is based on respect for another person and on the recognition of its uniqueness and individuality. Active love is the same as a good relationship, however, it includes the act of action that leads to the transformation of individual and society as a whole. It is explored nine manifestations of active love: magnanimity, unselfishness, generosity, patience, sincerity, individual direction, timelessness, freedom from external obstacles, desire for unity. It is shown that love are based on such feelings as compassion (empathy), shame (conscience) and veneration (adoration and deification), which urged a person to the active good.

Keywords: Agape; Eros; Caritas; good; metaphysics; Christianity; Orthodoxy; God; altruism

Альтруистические аспекты деятельной любви Владимира Соловьева

А. В. Скляр

Днепро́вский национальный университет имени Оле́ся Гончара, Днепр, Украина

Рассмотрен феномен деятельной любви. Концептуализировано понятие деятельной любви в философии В. Соловьева, выделены ее альтруистические проявления и обозначены ключевые составляющие этого понятия. Оценено влияние взглядов Платона, Р. Декарта, Б. Спинозы, И. Канта, Г. Гегеля, Г. Сковороды и П. Юркевича на формирование идей В. Соловьева. Вывявлены компаративные связи с идеями Э. Фромма, К. Льюиса, Х. Ортега-и-Гассета, П. Тилли-

Цитування даної статті: Скляр А. В. Альтруїстичні аспекти діяльної любові Володимира Соловйова / А. В. Скляр // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 106-116.

Citation of this article: Skliar, A. V. (2017). Altruistychni aspekty diialnoi liubovi Volodymyra Soloviova [The altruistic aspects in Volodymyr Solovyov's active love] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 106-116.

Received: 08.10.2017

Accepted: 10.11.2017

ха, Г. Марсея, П. Брюкнера. Установлено, що діяльна любовь – это нравственная любовь, которая вдохновляет человека к свершению добра для другого человека; она основана на уважении к другой личности и на признании ее неповторимости и индивидуальности. Дяельная любовь тождественна доброму отношению, однако включает в себя акт действия, который ведет к преобразованию как отдельного человека, так и всего общества в целом. Установлено девять проявлений дяельной любви: великодушие, бескорыстие, щедрость, терпеливость, искренность, индивидуальная направленность, вневременность, свобода от внешних преград и стремление к единству. Показано, что в основе любви лежат такие чувства, как жалость (сочувствие), стыд (совесть) и благоговение (обожание и обожение), которые и побуждают человека к дяельному добру.

Ключевые слова: агапе; эрос; каритас; добро; метафизика; христианство; православие; Бог; альтруизм

Постановка проблеми. ХХІ ст. проголосило епоху вільного кохання, проміскуїтету і ні до чого не зобов'язуваних відносин. Але чи може свобода, яка насправді розділяє людей, бути зівставною із почуттям любові, яке покликане об'єднувати? Сучасне суспільство – це суспільство свободи, але в такому розумінні любов стає в ньому зайвою. У цей період любов переважно тлумачиться лише як засіб для продовження роду, як природний інстинкт, поклик плоті, а романтичний ідеал любові зазнає серйозної критики. У ХХІ ст. відбувається дегуманізація любові, почуття механізуються, на перший план висувуються агресивні імпульси. Суспільство споживання знищує глибину об'єктних відносин між чоловіком та жінкою. Люди намагаються уникнути глибоких емоційних почуттів. ХХІ ст. – це століття людини втомленої, це століття фастфудів, швидкості і безмежного потоку інформації. У такій атмосфері любові важко пускати своє коріння в серці людини і повільно в ньому розпускатися, виділяючи аромат безтурботності. Масова культура перш за все ставить на чільне місце прагнення до насолоди, а любов спрощується і знецінюється. На перший план виходять еротичні, тілесні відносини між закоханими. Любов перетворюється на якусь синтетичну подібність почуття, пластиковий сурогат пристрасті. Фізичний зв'язок стає можливим і заохочувальним без духовного зв'язку, а людина спрямована шукати сексу, але не любові. Люди відточують техніку сексуальної спокиси, перетворюючись на машини з виробництва лібідо, а секс стає симулякром одкровення і близькості. Кохана людина набуває статусу «партнера», що чітко відображає всю суть відносин за контрактом з рівнозначними взаємними інвестиціями і прагненням до отримання прибутку. Сучасна любов вимагає оплати дивідендів і хоче підтвердження не дарма витраченого часу. Хаос сучасності підштовхує нас до вивчення філософських поглядів минулого, зокрема, ХІХ ст., у якому В. Соловйов став майже першим, хто почав говорити про всевітню релігію любові, про її рятівну і перетворюючу силу. Слід зазначити той важливий факт, що В. Соловйов був у родинних стосунках з відомим українським філософом Григорієм Сковородою. В університетські роки сильно вплинув на формування світогляду В. Соловйова також видатний український філософ, професор Памфіл Юркевич. Тому нам необхідно зрозуміти, якою була справжня любов, до того часу, поки її не

стали знецінювати. Що втратило людство за ці два століття?

Аналіз досліджень і публікацій. Отже, не викликає сумніву думка Р. Мея про те, що сучасне суспільство актуалізувало важливість сексу і зробило його головним проявом усіх форм любові. Він вважає, що тієї сексуальної свободи, якій поклоняється людство, бракує саме людськості. Зараз відбувається емоційний занепад людства й обмеження його почуттів, що сприяє збільшенню ворожості між людьми. Механізація тілесності призвела до знеособлення, до самотності і до відчуження людей один від одного [14]. А. Лоуен звеличує тождність любові і сексу: секс є вираженням любові й саме секс з'єднує людей, а не любов. На його думку, любов наповнена егоїзмом, тоді як секс є єдиним способом віддачі та духовним засобом пізнання Іншого та ототожнення з ним. Тому любов є бажанням духовного або фізичного злиття з об'єктом любові: вона спонукає людину до близькості і до прагнення фізичного контакту. А. Лоуен визначає любов як передчуття задоволення, як потребу в єднанні і близькості, як виявлення втраченого раю. Сенсом життя він оголошує сексуальність і любов. Але загалом любов він сприймає як біологічне бажання задоволення потреби в любові, як вибір певної людини для задоволення статевих інстинктів [11].

Тому стає зрозумілою позиція А. Блума, коли він пише про смерть Еросу і вказує на проблематичність з'єднання людей. Тільки Ерос дає єдину надію на зв'язок між людьми, проте в цьому столітті він був дуже сильно девальвований. А. Блум вважає, що не менше ніж через два покоління тільки можна буде говорити про можливість виявлення реальних явищ Ероса [36]. Його погляди своєю філософією підтверджує сучасний французький мислитель М. Онфре, який проголошує «сонячну еротику», імпульси життя, щасливу безшлюбність, відсутність дітей і рівноправність чоловіків і жінок. На його думку, вірність, моногамія, діти і шлюб є проявом потягу до смерті. Філософ наповнює свої думки про любов гедоністичними мотивами. Він вважає, що людина покликана отримувати задоволення від життя, тому люто заперечує аскетичну ідею християнства і ратує за виконання бажань і чуттєвість індивіда, проголошує свободу любові і плоті без провини, підкреслюючи, що закохані покликані бути вільними один від одного. Для того щоб люди могли залишатися вільними в

романтичних стосунках, М. Онфре пропонує дехристианізувати етику, ввести вільний фемінізм і надати першорядне значення фізіології пристрастей і легкому грайливому Еросу без обов'язків [39].

П. Брюкнер зазначає, що з кінця ХХ ст. у світі став переважати «терор оргазму» [37], а любов перетворилася на ринок, на якому всі вибирають один одного з метою найбільшої вигоди і торгують собою з метою найбільш вигідного вкладення. Він вважає, що ідеальна любов була загублена у добу трубадурів і романтизму, а її відродження можливе лише в майбутньому. Зараз людина може лише вибрати багатосерійну моногамію або послідовну полігамію (що, втім, одне й те саме). На його думку, сучасна епоха наповнена незалежністю кожного над кожним, що призводить до болі, а банкрутство любові становить загрозу для людства. Тому саме зараз настав час, коли любов необхідно вигадати заново. Погоджуючись з К. Россе, П. Брюкнер пише, що справжня любов засновує нове «*cogito*»: ти любиш мене, отже, я існую, я люблю тебе, отже, ми існуємо [2].

Таким чином, сучасні дослідження феномену любові відкривають усю неможливість її повної реалізації на сьогодні. Цей висновок закликає нас звернути увагу на філософські погляди В. Соловйова. Так, Я. Красицький пише, що акт любові у В. Соловйова виводить людину за межі біології і тілесності, а також є поривом Духа і прагненням до іншої реальності [9]. Дж. Саттон, аналізуючи релігійні погляди В. Соловйова, акцентує увагу на понятті «діяльної духовності». Він зазначає, що справжня сутність християнства для філософа полягає перш за все в активній участі людини у світі та її перебудованні за допомогою духу любові. Дж. Саттон підкреслює, що діяльна любов, суть якої полягає у мудрій та розсудливій діяльності, займала центральне значення у філософії В. Соловйова [18]. Серед сучасних українських дослідників творчості В. Соловйова можна виділити Г. Є. Аляєва, В. А. Вершину, В. С. Возняка, Н. Г. Мозкову, Т. Д. Суходуб, Б. В. Ємельянову, В. В. Лімонченко та ін. Але слід зазначити невеликий обсяг критичного матеріалу, присвяченого розгляду проблематики любові у філософії В. Соловйова. Ця проблема не так широко вивчена перш за все тому, що В. Соловйов цікавить дослідників з позиції онтології, гносеології та соціальної філософії. Що стосується огляду феномена любові, то він міститься в працях сучасних українських філософів: В. І. Жулай, С. В. Кліманя, О. М. Луценко, В. А. Малахова, В. Е. Туренко, О. М. Шаталовича. Однак вони майже не розглядають у своїх дослідженнях розробку концептуалізації любові у філософії В. Соловйова. Зовсім не розглянутим залишається питання феномена діяльної любові.

Метою дослідження є концептуалізація поняття діяльної любові у філософії В. Соловйова, види-

лення її альтруїстичних проявів і зазначення ключових складників цього поняття.

Виклад основного матеріалу. У своїх працях В. Соловйов проголошував могутню та рятівну силу любові. На його думку, справжня любов – це, перш за все, діяльна любов, активна участь у справах світу та його перебудування. Діяльна любов – це любов, натхненна Божою благодаттю, вона є ідеалом духовного досягнення людини. Любов у такому розумінні стає тотожною добру, вона ґрунтується на почуттях співчуття, справедливості та поваги. В. Соловйов наполягає на тому, що метою і сенсом життя є добро, тому дії людини повинні походити від ідеї добра, тому що зло є ознакою відсутності розумності. Філософ пише, що почуття любові спрямоване саме на те, щоб «здійснити у всьому нашому бутті розумну ідею добра» [23, с. 147]. У Г. Сковороди любов також представлена як сила добра, мислитель зазначає кореляцію між любов'ю і доброчесністю: любов приносить радість у душу, надихає на здійснення добрих справ [20]. Тому що коли людина любить когось, її серце відразу наповнюється щастям та блаженством, а цей натхненний стан приводить до того, що людина починає ділитися своєю радістю з іншими та нести у світ щось добре. П. Д. Юркевич наполягає на «діяльній любові до Христа», однак не розкриває її повного змісту [35, с. 357]. Він підкреслює, що любов направляє людину «до добра і краси, до безсмертя і богоподібності», «до доброго, прекрасного і божественного» [34, с. 26]. Б. Спіноза вважає, що любов – це відданість, прихильність, співчуття, звеличення іншого, а з неї виходить почуття доброзичливості, тобто прагнення робити добро для іншої людини [29].

Професор філософії Університету в Мельбурні Бойс Гібсон у праці «Релігія Достоєвського» пише, що діяльна любов має власний розум і перемагає користь і відсторонення, зберігаючи індивідуальність людини [38]. У «Братах Карамазових» ми знаходимо ще один опис змісту діяльної любові: «Намагайтеся любити ваших ближніх діяльно і невпинно. У міру того як будете зростати в любові, будете переконуватися і в бутті Бога, і в безсмерті душі вашої. Якщо ж дійдете до повного самозречення в любові до ближнього, тоді вже без сумніву повірите. <...> Любов же діяльна – це праця і витримка, а для інших так, мабуть, і ціла наука» [6, с. 72 – 73,75]. Така любов завжди вимагає дбайливості з боку людини, вона спрямована на прояв доброго ставлення до оточення, це любов-емпатія, співпереживання. Вона «розчиняє холод душі», наповнює її теплим почуттям присутності Бога поруч, який і спрямовує людину за допомогою любові до здійснення моральних вчинків, наприклад до того, щоб вона цінувала і поважала індивідуальність ближнього, допомагала йому.

В. Соловйов прагнув до створення такої філософії, у центрі якої було б традиційне вчення хрис-

тиянства, яке долає «злий дух розладу і ворожнечі» [28, с. 223]. На його думку, діяльний принцип любові християнства має бути здійснений практично, він повинен стати таким фактором, що перетворює все людське суспільство. В. Соловйов підкреслював, що ключовий момент християнства і полягає в тому, що воно спонукає людство до діяльної любові, тобто спрямовує його до самовдосконалення, до розвитку індивідуальної моральності та розкриває його духовне прагнення до добра. Саме християнство наділяє людину свободою для активної роботи над зміною цього світу: імпульс для духовної перебудови йде з душі людини, з поривів серця, з усвідомлення потреби вийти зі стану гріховності. Кожна людина несе відповідальність за діяльне перетворення суспільства, у якому вона живе, тому цілком неприпустимо ухилитися від неї. П. Брюкнер вважає, що любов – це певна дія, яка формує людину, а ідеальним типом союзу, на його погляд, є союз, заснований на дружбі, яку він називає уповільненою любов'ю [2]. Загалом В. Соловйов реалізує моральне вчення християнства, що зводиться до правила – люби ближнього, як самого себе. Відповідно до релігійних поглядів кожна людина містить у собі образ Божий, а згідно з філософією В. Соловйова конкретно цей образ пізнається в любові, саме любов є відновлення Божого образу в душі людини [25]. Тому основне завдання людини полягає в подоланні зла, у прагненні до єдності та в примиренні з ближніми. На його думку, у християн є моральний обов'язок – діяльно працювати над справедливістю в суспільстві та над його перетворенням, «вдосконалюючись допомогою власних зусиль і подвигів» [21, с. 339] для подолання своєї тваринної природи і для набуття Божої благодаті. Філософ наполягає на тому, що в людині завжди має бути присутня віра в повну і обов'язкову перемогу Добра.

Діяльна любов стає моральним обов'язком для людини, Божою заповіддю, яка приведе до перетворення світу. Вимога любові полягає в тому, щоб «моральний зміст не залишився тільки теоретичним, а щоб він практично здійснювався» [23, с. 227]. Тут варто згадати точку зору І. Канта, для якого любов є практичною максимою благовоління, яка приводить до благодіяння [8]. У І. Канта любов виявляє прагнення до здійснення моральних вчинків: вона спонукає робити добрі справи і бути справедливим у взаєминах з іншими людьми [7]. Однак це положення містить суперечності: оскільки всі моральні цінності пов'язані з категорією боргу й обов'язку, то виявляється, що любов не може бути їх предметом, оскільки поняття боргу любові безглузде, тому що любов є актом відчуття, а не волі [8]. Тому І. Кант вважає, що любов з'являється з поваги, яка є добровільним прагненням охоче і з задоволенням робити що-небудь добре стосовно об'єкта любові. Любов до ближнього розкривається в таких діях людини, які служать

реалізацією морального боргу, а любов до Бога виявляється в практичному дотриманні його заповідей [7]. Рішення проблеми боргу любові І. Кант бачить у тому, щоб розуміти любов як почуття безкорисливого благовоління (як певної дії), яке може бути підпорядковане закону: людина може не любити іншого, але вона зобов'язана робити йому добро. Філософ вважає, що саме здійснення добрих справ щодо іншої людини і сприяє виникненню любові, людина виявляє у своєму серці любов до того, для кого вона зробила щось добре. Тому правило про любов до ближнього у І. Канта набуває власного тлумачення: не любити і через це робити добро, а робити добро і внаслідок цього любити. Добро, яке людина зробила для однієї людини, пробуджує в неї навик до діяння добрих справ і любов до всього людства [8]. Ці ідеї близькі світогляду В. Соловйова, який вважає, що навіть якщо людина не в змозі любити так само сильно всіх людей у світі, як вона любить людей зі свого близького оточення, то навіть незначна і слабка любов «до далекого» вже є придбання для світового прогресу [23, с. 347]. Діяльна любов виявляється в конкретному перетворенні світу. У цьому плані вона близька ідеям еволюційної любові Ч. Пірса, який запроваджує поняття «агапізму» як позитивного співчуття між людьми [16].

Про справжню любов В. Соловйов пише як про Любов-Дар: «Справжня любов до кого-небудь виражається в тому, що ми бажаємо і прагнемо завдати коханій істоті все благо» [23, с. 415]. Таким чином, любов викликає потребу віддачі, побажання та привнесення ближньому всілякого добра, яке В. Соловйов розділяє на духовне чи моральне (першочергове і бажане безумовно) і матеріальне (але таке, яке не веде до поганого способу життя і не підпорядковує собі перше). Тому, на думку В. Соловйова, любов – це віддача та/або отримання духовного багатства від іншої людини. Сутність любові полягає в тому, щоб віддавати, її сенс у розширенні своїх меж. Згідно з цим розумінням філософ виділяє три види любові [26], які ми можемо доповнити думками сучасного християнського мислителя К. С. Льюїса, який виділяє любов-дар, любов-потребу і любов-захоплення [12]:

1. Спадна любов – це любов до нижчої істоти, любов, яка більше дає духовного багатства, ніж отримує, але отримує його з області Абсолюту. Приклад такої любові: любов батьківська, любов Бога до людини, любов до жінки, любов до природи. У цьому виді любові переважає почуття жалю (співчуття). На думку К. Льюїса, любов-дар йде від Бога, вона найсильніша, жертвна, терпляча, богоподібна, блаженна, утворюється з почуття милості. Така любов спрямована на безкорисливе створення добра для іншої людини і це зближує її з Божою любов'ю. Проте К. Льюїс розрізняє природну любов-дар (коли людина бажає іншому добра з суб'єктивного погляду, на свій смак) і благо-

дату любов-дар (абсолютно безкорислива, нічого не нав'язує іншій людині). Спадна любов віддає від необмеженості і повноти почуттів, тому, як правильно помічає М. Бланшо, єдиною мірою любові є її безмірність [1].

2. Висхідна любов – це любов до вищої істоти, любов, яка більше отримує духовного багатства від коханої людини, ніж дає, оскільки не може досягти його самостійно. Прикладом такої любові є любов дітей до батьків, любов до Бога, любов до дуже рідної, близької людини. У цього виду любові переважає благоговіння. К. Льюїс пише про те, що любов-потреба виявляється з внутрішньої нестачі людини в чому-небудь. Це любов-прив'язаність (*storge*), у якій людина потребує також бути необхідною.

3. Духовна любов до того, що дорівнює людині (любов до ближнього) і досконала духовна статева любов (любов між чоловіком і жінкою), яка повинна бути і спадною, і висхідною, у ній врівноважені і віддача, і отримання. Саме цю любов В. Соловйов виокремлює серед інших форм любові, тому що через неї розквітає індивідуальне життя людини. Тут переважає почуття сорому і совісті. Статевій любові тотожна загальна любов Бога. На думку філософа, така любов повинна мати два об'єкти – любов до Бога і любов до коханої людини. Тому єдність такої любові включає трьох – двох закоханих і Бога, від якого людина отримує досвід вищої ступені любові, усю повноту буття, початок вселенського життя та потім передає все це іншій людині [26]. Визнання досконалості абсолютності вищої істоти, яке виражене в почутті благоговіння і послухання, перетворюється на почуття всеосяжної, чистої і безмежної любові до неї, а також до всіх інших істот і навколишнього середовища, «ця любов обіймає в Бозі і все інше» [23, с. 643 – 644]. Любов до Бога сприяє любові до ближнього і навпаки. Висхідна любов зрівнює любов-жаль, перетворюючи її на духовну любов. У К. Льюїса третій вид любові є сильним захопленням, він звеличує коханого та виявляється в таких почуттях, як обожнювання (стосовно жінки), відданість (стосовно чоловіка) і благоговіння (стосовно Бога). У любові-захопленні людина перебуває в стані здивування дива Іншого [12].

Зазначений розподіл видів любові виявляє схожість з ідеями Р. Декарта, який виділяє благоговіння (любов до того, що люблять більше себе), прив'язаність (любов до того, що люблять менше себе) і любов-дружбу (рівну любов). Р. Декарт також виокремлює два прояви любові: доброзичливість (бажання добра), яка є справжнім проявом любові, та жадання (прагнення до володіння) [5].

Поняття любові у В. Соловйова сповнене моральними відтінками: «Нормальне, або моральне, ставлення істот є тільки любов» [24, с. 169]. Він пише про те, що завданням моралі є об'єднання всіх людей за допомогою особливого, духовного,

внутрішнього і вільного зв'язку, тобто любов'ю, яка і є єдиним зв'язком такого роду [26]. Сором, жаль і благоговіння, які зумовлюють моральне ставлення до іншої людини, сприяють зародженню почуття любові, любов є «завершальним вираженням усіх основних вимог моральності» [23, с. 212]. Любов є вище, загальне, моральне благо, «норма діяльності, яка перетворилася на другу природу» [23, с. 201], вона є досконалістю моралі [26, с. 67]. На думку В. Соловйова, людина – це перш за все моральна істота, вона є «посередником» між Богом і природою. Її завдання – нести світло істини в особі любові, поєднуючи таким чином матеріальне і трансцендентне. В основі моральності лежать тільки такі почуття, які «містять у собі спонування до певної дії, із узагальнення яких утворюється потім певне моральне правило» [23, с. 167]. Сором, жаль і благоговіння – головні складники як любові, так і моральної системи людини, яку вона вибудовує, спираючись саме на ці три почуття: «досконалість Добра остаточно визначається як нероздільна організація триєдиної любові» [23, с. 643]. Ці три почуття є основою для морального вдосконалення людини. Вони можуть розглядатися «як добросовісність, як правило дії і як умова відомого блага» [23, с. 200]. Завдяки їм у людини виникає почуття добра і уваги до ближнього.

Корінням етичного ставлення до іншої людини (що полягає в почутті любові) є жаль (або співчуття), тобто індивідуально моральній внутрішній стан зв'язку з іншою людиною, усвідомлення солідарності з усім живучим, вираження «істини єдиного існуючого» [23, с. 280], «наше належне ставлення до ближніх» [23, с. 628]. Р. Декарт вважав жаль поєднанням любові й печалі до іншої людини [5], а Б. Спіноза ототожнював поняття співчуття і любові. На його думку, любов виражається в радості від щастя іншої людини та печалі від її нещастя. Звідси випливає почуття доброзичливості, тобто прагнення чинити добро для іншої людини [29]. В. Соловйов вважає, що жаль зрівнює людину з іншими людьми і пов'язує її з усім світом: по-перше, воно притаманне всім людям без винятку, по-друге, людина повинна відчувати жалість абсолютно до всіх живих істот у всіх випадках. Зазнаючи жалю, як прояву спадної любові, людина уподібнюється Богу [23].

Для В. Соловйова всі люди є частиною одного цілого, тому кожній людині необхідно співчувати і допомагати ближньому як самій собі, мислитель наполягає на загальній солідарності людей. Жаль викликає в людині не тільки відчуття тотожності з іншим, але перш за все усвідомлення внутрішньої спорідненості та духовної подоби. Людина повинна завжди ставити себе на місце іншої, усвідомлювати загальну рівність з нею, уподібнюватися їй якоюсь мірою: «щоб жаліти іншого, потрібно прирівняти його до себе або себе до нього» [23, с. 185]. Людина повинна відчувати страждання Іншо-

го, відчувати співчуття до нього, тим самим даючи можливість зародження в собі почуття любові. Філософ також зазначає, що людство отожднює поняття «любити» і «жаліти», що любити ближнього означає жаліти його. У «Виправданні добра» В. Соловйов безапеляційно заявляє про те, що жалість є проявом почуття любові. Якщо розглядати любов поза естетичних або ставових відносин, то любов є «постійний жаль або співчуття (симпатія)» [23, с. 132]. Тому діяльна любов включає в себе синтез любові-агапе і любові-карітас. В. Соловйов визначає «карітас» як милосердну, співчутливу любов до ближнього [23]. Можна сказати, що карітас – це біль серця про іншого. К. Льюїс вважає, що милосердна любов є проявом благодатної любові-дара Бога, тому вона допомагає любити незважаючи ні на що і всупереч усьому, любити навіть таких людей, які не заслуговують любові. Милосердна любов терпляча і жалісна [12].

Співчуття і жаль є почуттями найбільш щирими щодо Іншого, вони абсолютно безкорисливі і не мають особистих мотивів для людини. В основі альтруїзму завжди лежить жаль, жаль зароджує альтруїзм і добре, любовне ставлення до іншої людини. Тому якщо почуття жалю позбавлене корисливих мотивів, то має сенс говорити про альтруїстичний бік любові. Справжня любов завжди безкорислива. Альтруїзм, як прояв любові, дозволяє побачити центр буття в інших живих істотах. Пригадаємо точку зору Г. Гегеля, який зазначав, що любов – це пізнання себе через іншого, відмова від себе, заперечення особистого буття, таке впізнавання себе в іншій людині, яке приводить до відмови від самостійності, це перетворення свого буття на буття-для-іншого [3], розчинення свого внутрішнього «я», знищення егоїзму, зречення від особистої автономної свідомості, присвячення і віддача себе іншому [4]. Таким чином, любов, на його думку, є відмова людини від самої себе і інтенція на коханого.

В. Соловйов виділяє два правила альтруїзму: 1) не робити стовбуром іншої людини тих дій, які б сам не хотів отримати (правило справедливості); 2) робити іншому те, що хотів би сам отримати (правило милосердя). Ці два правила філософ об'єднує в одну загальну ідею «золотого правила моралі»: «стався до інших так, як хочеш, щоб вони ставилися до тебе», «нікого не ображай і всім, наскільки можеш, допомагай» [23, с. 181]. До того ж він вважає, що відсутність допомоги рівнозначна образі інших. Отже, недіяння добра він розуміє як прихильність злу. Альтруїзм вимагає від людини всім допомагати, жити для інших і служити загальному благу добра, це «належне ставлення людини до подібних їй» [23, с. 240]. На відміну від утилітаризму, у якому людина очікує вигоду від здійснення добрих справ, альтруїзм є «моральний борг з огляду на чисту ідею добра» [23, с. 240]. Усі вимоги альтруїзму виражені в заповідях Євангелія.

Ураховуючи головну вимогу альтруїзму «любити іншого як самого себе», В. Соловйов наполягає на подоланні національної ворожнечі, на тому, що людині необхідно любити всі інші народи і бажати їм блага так само, як і власному народові. Філософ виступає проти міжнародної ворожнечі і вважає її антихристиянською.

Почуття жалю спонукає людину до «діяльного добра» [23, с. 168], викликає бажання допомогти іншому і позбавити його від страждань, адже саме слово «співчуття» вже містить в собі вказівку на те, щоб спільно розділити тягар переживань з іншою людиною. Істинне почуття жалю діяльне, В. Соловйов спонукає «на ділі жалувати, тобто давати допомогу і захист» [23, с. 614]. Щира допомога іншому завжди приносить людині радість і задоволення, тому любов є істинно добрим станом людини. Безжалісність у В. Соловйова тотожна егоїзму. Мислитель багато пише про егоїзм, він вважає, що егоїзм – це перш за все стан відокремленості від інших, бажання поставити власні інтереси вище інтересів і бажань інших людей, егоїзм сприяє виникненню ненависті. З огляду на концепцію всеєдності, філософ порівнює егоїзм з хаосом, у якому складові елементи єдиного розділені і ведуть між собою ворожнечу (замість єдності та взаємної любові). Душа є початком єдності любові тільки тоді, коли вона підпорядкована духовному світу, коли вона зберігає своє божественне походження, але як тільки вона віддаляється від нього, стає егоїстичною [26]. Як зазначає П. Брюкнер, в егоїзмі місце для інших займає переповненість самим собою [2]. Тому саме любов дозволяє нам визнати безумовне значення іншого, усвідомити всю його незбагненну сутність і дати йому право на те, щоб бути значущим у цьому світі зарівно з нами. Любов є повним подоланням егоїзму і в цьому полягає її основна моральна сила. Як вважає В. Соловйов, у відмові від особистої егоїстичної волі і полягає досконалість особистості [26]. Г. Сковорода також наполягає на тому, що необхідно позбавлятися від егоїзму та любити усіх людей, тому що «справжня любов не самолюбна» [19, с. 286].

Сором (як другий складник любові) визначає почуття етичного ставлення до чого б то не було і зароджує моральний обов'язок утримання від бажань плоті й оберігає людину від впливу низьких потягів. Безсоромна людина подібна тварині і символізує собою повернення до скотинячого стану, тоді як почуття сорому – ознака, що відрізняє людину від тваринного світу, «у ставовому соромі людина стає людиною в повному розумінні» [23, с. 47]. В. Соловйов уточнює, що ставовий сором не належить ні до окремого фізіологічного факту, ні до ставової любові в цілому. Він має відношення скоріше до розпусного способу життя людини: «сором утримує людину від неналежного, тваринного шляху, а пафос любові вказує на шлях належний» [23, с. 259]. Тому почуття сорому під-

тверджує те, що людина покликана прагнути добра і прояву своєї над-тваринної і понад-природної сутності, адже в ньому присутня «духовна, сверх-матеріальна істота» [23, с. 279]. Також слід додати, що сором породжує розвиток любові. Якщо людина зробила щось погане улюбленій істоті, а потім розкаялася у своєму вчинку, то вона починає відчувати ще більшу любов, намагаючись не допускати повторювання ситуації. На думку В. Соловйова, совість є відмінною ознакою людини як моральної істоти [23].

Сором дозволяє людині виявити те, що не є любов'ю, визнати, які дії або потяги можуть бути лише тілесними поривами. В. Соловйов всіляко засуджує тілесні інстинкти, тому почуття сорому може бути тією перешкодою, що відокремлює від людини низькі почуття, спрямовуючи її до духовного вдосконалення. Сором допомагає людині не піддаватися впливу тваринної природи і сприяє зародженню духовного аскетизму, тобто переважанню духовного над тілесним. Цнотливий аспект утримання і першочерговість духовного є головними засобами для збереження моральності. Філософ виділяє помірність і стриманість у категорію чеснот, зазначаючи, що вони спрямовані на обмеження й усунення ганебних дій [23]. Як вважає К. Льюїс, статевий потяг, у якому відсутня закоханість, є проста хтивість, яка головною метою має злягання, тоді як метою закоханості є сама людина. Закоханість не позбавляє сексуального бажання, але вона зменшує прагнення до блудної пристрасті. Хтивість ототожнює людину з прив'язаною повітряною кулькою, тоді як закоханість відкриває перед людиною свободу і дарує їй відчуття польоту [12].

В. Соловйов вважає любов «найвеличнішою Божою чеснотою» [23, с. 211], але тільки за умов відповідного предметного визначення. Сама по собі, любов взагалі, любов до себе, егоїстична любов, «пристрасна любов до природних і проти-природних задовольень, любов до напоїв, до псових полювань» [23, с. 211] не є чеснотою. Відомий вислів «Не любіть світу, ані того, що в світі» (Ін.2:15) В. Соловйов інтерпретує як відмову від тілесних потягів, як побажання протистояти своїй низькій природі, як головну вимогу утримання і аскетизму. Основне завдання любові насамперед полягає в тому, щоб любити Бога і ближнього (Ін.2:16). Тому, розглядаючи питання аскетичної моральності, В. Соловйов наголошує на тому, що плотські відносини є злом для людини. Він пояснює свою позицію тим, що, дотримуючись поривів тіла, людина втрачає можливість реалізації поривів духу, які могли б служити добру і правді. На думку філософа, людина може досягти досконалості тільки за допомогою Духа, тому його слід всіляко зміцнювати. В. Соловйов бачив зло в тілесному, у матеріальній тваринній сутності людини, він наполягав на підпорядкуванні плоті духу: «панування

над матеріальною чуттєвістю, солідарність з живими істотами і внутрішнє добровільне підпорядкування надлюдському початку – ось вічні, непорушні основи морального життя людства» [23, с. 135].

Третьою складовою частиною любові є благоговіння. Любов – це також благочестя, почуття глибокої пошани до когось, хто апіорі сприймається вище людини, перевершує її в якихось особистих якостях. Це особливе почуття обожнювання, що переходить в обожнення, це основа досконалого релігійного почуття. Таке розуміння виявляється близьким до поглядів Г. Марселя, який пише про любов як про рушійну силу служіння [13]. В. Соловйов вважає, що основою любові до ближнього є жаль, а основою любові до Бога – благоговіння. Однак тут ми можемо заперечити йому. Адже як багато підтверджень того, що коли людина закохується, вона дивиться на кохану людину з обожнюванням, бачить у ній своє особисте божество і якусь священну істоту. П. Брюкнер пише про те, що любов повинна бути подобою містичного стану «експлесіс», такого собі захоплення й естетичного захвату перед неповторною коханою людиною, яка прирівнюється до божества. На його думку, любов виявляється в тому, що реалізується вибір однієї конкретної людини, через яку закоханий повністю ігнорує весь інший світ [2]. К. Льюїс стверджує, що Бог є в усіх проявах чистої любові, тому якщо людина полюбила когось, то це означає, що вона побачила в улюбленому відблиск Бога, сяйво Його краси, мудрості й доброти [12].

Як зазначає В. Соловйов, почуття благоговійної любові містить у собі три ключові моменти [23]. По-перше, людина відчуває незадоволення навколишньою дійсністю, у якій немає чогось, що могло б скласти сенс її існування. По-друге, людина усвідомлює присутність якогось ідеалу або істинно-сущого, відчуває благоговіння перед ним і щастя від його наявності. По-третє, людина починає працювати над особистим перевтіленням і перетворенням свого життя, щоб отримати доступ до об'єкта любові, наблизитися до досконалості. Таким чином, на наш погляд, усі три ступені притаманні не тільки релігійному шануванню, але й виявляються в момент переживання почуття любові до іншої людини. Щире прагнення до внутрішнього зв'язку з Богом часто буває емоційно рівнозначне прагненню закоханої людини до внутрішнього зв'язку з коханою істотою, а ті почуття, які людина переживає в процесі цього з'єднання (тобто почуття благодаті, блаженства, піднесення духу), є «радістю Духа святого» (1Фес.1:6), є «застава Духа в серця наші» (2Корінф. 1:22), який завжди виявляє себе у почутті любові. Таким чином, Дух Святий присутній як у переживанні почуття любові до іншої людини, так і в переживанні почуття любові до Бога. Благоговіння є визнання Іншого як істини і усвідомлення його нестачі у власному житті.

У філософських поглядах В. Соловйова виявляються дев'ять проявів діяльної любові:

1. Великодушність, тобто «самоствердження людського духу проти нижчого, матеріального боку нашого буття» [23, с. 213]. Це те почуття людської гідності, яке має свою основу в соромі. Великодушна людина уникає підкорятися впливу матеріальних потреб, не схильна піддаватися егоїзму, вільна від марнославства. Великодушність дозволяє переносити всі життєві тяжкості попри все, не втрачаючи здатності любити інших людей.

2. Безкорисливість, тобто «свобода духу від прихильності до особливого роду матеріальних благ» [23, с. 213], відсутність скупості, користюлюбства. Людина, яка любить безкорисливо, сповнена почуттям щастя просто від того, що кохана людина існує в цьому світі.

3. Щедрість, тобто щире бажання віддавати, прагнення ділитися. Щедрість заснована на альтруїзмі. Щедра любов – це любов-дар, любов, яка спонукає людину віддавати все і навіть більше. Адже, як вважав Ж. Лакан, справжня любов виявляється в тому, що людина дає іншому те, чого в неї самої немає, навіть якщо інший цього й не просив [10].

4. Терпіння. Як відомо, любов «довготерпить» (1Кор.13:4-8). Терпіння в любові дозволяє поблажливо ставитися до недоліків іншої людини або ж чекати її появи протягом довгого часу. Терпіння дозволяє берегти почуття любові, незважаючи на фізичні і душевні страждання, лиха або муки.

5. Щирість (правдивість), тобто чесність, відкритість, істинність. Неправда не дозволена в любові.

6. Індивідуальна спрямованість, надродовий характер і винятковість, тобто акцент на особливостях і неповторності коханої людини. Закохана людина прагне не до всіх чоловіків або жінок, а до якоїсь певної особи, з якою вона може створити «образ досконалої людини і покласти початок такому ж відтворенню в усьому людстві» [23, с. 258]. Погодилося з думкою М. Бланшо про те, що любити означає виділяти і сприймати іншу людину як єдину і неповторну, яка скасовує і затьмарює всіх інших [1].

7. Позачасовість, вічність, постійність, незмінність, незламність і міцність любові [22]. Позачасовість (тобто бажання вічної тривалості цього почуття і усвідомлення, що воно було завжди) також виділяє Х. Ортега-і-Гассет як один із проявів любові [15].

8. Свобода від зовнішніх перешкод (тобто незалежність почуття від втручання третіх осіб, зовнішніх причин або ситуацій) [22]. Як зазначає К. Льюїс, одна з головних ознак любові полягає в тому, що закоханий вибере будь-яке нещастя, будь-які муки, але з коханою людиною, ніж будь-яке щастя без нього [12].

9. Прагнення до єдності і бажання з'єднання з

Іншим [26]. У філософії В. Соловйова ми зустрічаємо неодноразові перетинання з ідеями Платона [17] про любов: це і ідея андрогінності, і ідея безсмертя, і розуміння любові як вищого блага. Мислитель хотів доопрацювати античну концепцію Ероса і намагався показати, що ж конкретно відбувається після того, як Ерот проводить міст до Абсолюту. Близькі поглядам В. Соловйова і ідеї Е. Фромма, у якого справжня любов має на увазі душевну близькість, переживання глибокого внутрішнього зв'язку, розкриття індивідуальності, подолання відчуженості, в якій постійно перебуває сучасна людина [31]. Загалом Е. Фромм розуміє любов як містичне переживання єдності за збереження внутрішньої унікальності. Завдяки переживанню почуття співпричетності зі світом любов наділяє людину індивідуальністю і цілісністю, позбавляє її від ілюзій [32]. Також слід відзначити і погляд П. Тілліха на любов як на возз'єднання відчуженого, як на прагнення до єдності, яке при цьому зберігає індивідуальність людини [30]. Для В. Соловйова любов – це також «потяг живої істоти до іншої для з'єднання з нею і взаємного заповнення життя» [27, с. 236]. Важливим тут є слово «заповнення», тому що інша людина немов доповнює собою цей недосконалий світ, її дух приєднується до іншого духу, створюючи щось нове в просторі, цей зв'язок приносить в життя відчуття повноти існування та гармонії. Завдяки любові люди наповнюються істиною життя один одного, відносини стають більш щирими, глибокими, «людськими».

Висновки. На думку В. Соловйова, єдність божественного і людського може бути досяжною завдяки моральності, добротності та вдосконалення. Звідси виявляється його моральна концепція діяльної любові. Філософ спонукав прагнути досконалості, а саме абсолютної досконалості, коли всі люди будуть поєднані в ідеї любові і добра, будуть реалізовувати альтруїстичні принципи допомоги ближньому. Важливо відмітити, що істинна любов щонайменше до однієї людини наповнює людину метафізичним станом любові, який приводить до потенції діяння добрих справ, який, у свою чергу, переміщає її у стан діяльної любові до кожного. Любов починається з того моменту, коли людина прагне до пізнання іншої, намагається її зрозуміти, прагне приєднатися до неї. Зрозуміти іншу людину як неповторну означає полюбити її. Любов, як і філософія, починається з незрозуміння, із запитування про Іншого, із прагнення його зрозуміти. І в цьому полягає витік її розвитку. Любов волає до дій, дія служить фактом виявлення любові. На початку «Чорних зошитів» М. Хайдеггер запитує «Що робити?» [33], проте ми можемо йому відповісти одним словом «любити».

Таким чином, ми можемо сказати, що діяльна любов – це моральна любов, яка надихає людину до здійснення добра для іншої людини, вона заснована на повазі до іншої особистості і на визна-

нні її неповторності та індивідуальності. Діяльна любов тождна доброму відношенню, проте включає в себе акт дії, який веде до перетворення як окремої людини, так і всього суспільства в цілому. Діяльна любов націлена на реалізацію у світі ідеї добра, вона з'єднує в собі любов-агапе, любов-карітас і любов-дружбу. Встановлено дев'ять проявів

діяльної любові: великодушність, безкорисливість, щедрість, терпіння, щирість, індивідуальна спрямованість, позачасовість, свобода від зовнішніх перешкод і прагнення до єдності. Показано, що в основі почуття любові лежать такі почуття, як жаль (співчуття), сором (совість) і благоговіння, які й спонукають людину до діяльного добра.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Бланшо М. Неопишное сообщество / М. Бланшо. – М.: МФФ, – 1998. – 80 с.
2. Брюкнер П. Парадокс любви: Эссе / П. Брюкнер. – СПб.: Издательство Ивана Лимбаха, 2015. – 272 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Иенская реальная философия / Г. В. Ф. Гегель // Работы разных лет. В двух томах. Т.1. – М.: Мысль, 1970. – С. 285–385.
4. Гегель Г. В. Ф. Лекции по эстетике. Романтическая форма искусства. / Г. В. Ф. Гегель. // Эстетика. В 4-х томах. Том 2-й. / под ред. М. Лифшица. – М.: Искусство, 1969. – С. 231–322.
5. Декарт Р. Страсти души / Р. Декарт; [пер. с лат. и фр.]. // Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках и другие философские работы. – М.: Академический Проект, 2011. – С. 255–333.
6. Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы / Ф. М. Достоевский. – М.: Эксмо, 2015. – 928 с.
7. Кант И. Критика практического разума / Иммануил Кант // Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 1. – М.: Мысль, 1965. – С. 311–499.
8. Кант И. Метафизика нравов в двух частях / И. Кант // Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М.: Мысль, 1965. – С. 107–437.
9. Красицкий Я. Бог, человек и зло. Исследование философии Владимира Соловьева / Я. Красицкий. – М.: Прогресс-Традиция, 2009. – 448 с.
10. Лакан Ж. Амбивалентные плоскости раздробленного желания / Ж. Лакан // Инсталляция страсти : сборник произведений западных философов XX-XXI вв. / ред. О. В. Селин. – М.: Алгоритм, – 2009. – (Философский бестселлер). – С. 216–224.
11. Лоуэн А. Любовь и оргазм / Александр Лоуэн; [пер. с англ.]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 448 с.
12. Льюис К. С. Любовь / К. С. Льюис. – М.: Эксмо; СПб.: Домино, 2011. – 192 с. – (Сенсация).
13. Марсель Г. Быть и иметь / Г. Марсель. – Новочеркасск: Агентство «Сагуна», 1994. – 160 с.
14. Мэй Р. Любовь и воля / Ролло Мэй. – М.: «Рефл-буку»; К.: «Ваклер», 1997. – 384 с.
15. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / Хосе Ортега-и-Гассет. – М.: Наука, 1991. – 408 с. – (Мыслители XX века).
16. Пирс Ч. С. Эволюционная любовь / Ч. С. Пирс // Избранные философские произведения. / Ч. С. Пирс. – М.: Логос, 2000. – С. 376–407.
17. Платон. Пир / Платон // Диалоги. Книга первая. – М.: Эксмо, 2008. – (Антология мысли) – С. 715–776.
18. Саттон Д. Религиозная философия Вл. Соловьева. На пути к переосмыслению / Джонатан Саттон. – Киев: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – 304 с.
19. Сковорода Г. Беседа, нареченная двое, о том, что блаженным быть легко / Г. Сковорода // Сочинения в двух томах. Т. 1. / ред. Л. В. Литвинова. – М.: Мысль, 1973. – С. 244–294.
20. Сковорода Г. Письма / Г. Сковорода // Сочинения в двух томах. Т. 2. / ред. Л. В. Литвинова. – М.: Мысль, 1973. – (Философское наследие). – С. 189–338.
21. Соловьев В. С. История и будущность теократии (исследование всемирно-исторического пути к истинной жизни) / В. С. Соловьев // Собрание сочинений В. С. Соловьева в 10 томах. Том 4 / под ред. С. М. Соловьева и Э. Л. Радлова. – СПб.: Книгоиздательское Товарищество «Просвещение», 1914. – С. 241–654.
22. Соловьев В. С. О лирической поэзии. По поводу последних стихотворений Фета и Полонского / В. С. Соловьев // Смысл любви: Избранные произведения / Сост., вступ. ст., коммент. Н. И. Цимбаева. – М.: Современник, 1991. – С. 85–110.
23. Соловьев В. С. Оправдание добра / Отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, Алгоритм, 2012. – 656 с.
24. Соловьев В. С. Планы и черновики / В. С. Соловьев // Сочинения. Том второй. 1875-1877 // Полное собрание сочинений и писем в двадцати томах. Сочинения в пятнадцати томах. – М.: Наука, 2000. – С. 162–178.
25. Соловьев В. С. Смысл любви / В. С. Соловьев // Смысл любви: Избранные произведения. – М.: Современник, 1991. – С. 125–182.
26. Соловьев В. С. София / В. С. Соловьев // Сочинения. Том второй. 1875–1877 // Полное собрание сочинений и писем в двадцати томах. Сочинения в пятнадцати томах. – М.: Наука, 2000. – С. 8-161.
27. Соловьев В. С. Статьи из Энциклопедического Словаря / В. С. Соловьев // Собрание сочинений В. С. Соловьева в 10 томах. Том 10 / под ред. С. М. Соловьева и Э. Л. Радлова. – СПб.: Книгоиздательское Товарищество «Просвещение», 1914. – С. 227–523.
28. Соловьев В. С. Чтения о Богочеловечестве / В. С. Соловьев – М.: АСТ, 2004. – 251 с. – (Философия. Психология).
29. Спиноза Б. Этика / Б. Спиноза. – Мн: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 336 с.
30. Тиллих П. Любовь, сила и справедливость. Онтологический анализ и применение к этике / П. Тиллих. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2015. – 128 с.

31. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм // Искусство любить. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – С. 67–208.
32. Фромм Э. Человеческая ситуация – ключ к гуманистическому психоанализу / Э. Фромм // Искусство любить. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – С. 9–66.
33. Хайдеггер М. Размышления II–VI (Черные тетради 1931–1938) / М. Хайдеггер. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2016. – 584 с.
34. Юркевич П. Д. Идея / П. Д. Юркевич // Философские произведения / П. Д. Юркевич. – М.: Правда, 1990. – С. 9–68.
35. Юркевич П. Д. Мир с ближними как условие христианского общежития / П. Д. Юркевич // Философские произведения. – М.: Правда, 1990. – С. 351–357.
36. Bloom A. Love and Friendship / Allan Bloom. – New York: Simon & Schuster, 1994. – 592 p.
37. Bruckner P. Le Nouveau Désordre amoureux / P. Bruckner, A. Finkielkraut. – Paris: Points, 1979. – 384 p.
38. Gibson A. Boyce. The Religion of Dostoevsky / A. Boyce Gibson. – London: SCM Press, 1973. – 216 p.
39. Onfray M. Théorie du corps amoureux : Pour une érotique solaire / Michel Onfray. – Paris: Le Livre de Poche, 2001. – 256 p. – (Biblio Essais).

REFERENCES

1. Blansho, M. (1998). *Neopisuemoe soobshhestvo [Indescribable community]*. Moscow: MFF. (in Russian).
2. Bruckner, P. (2015). *Paradoks ljubvi: Jesse [The paradox of love: Essays]*. Saint Petersburg: Izdatel'stvo Ivana Limbaha. (in Russian).
3. Hegel, G. W. F. (1970). Ienskaja real'naja filosofija [Yen real philosophy]. *Raboty raznyh let. V dvuh tomah, T.1*. Moscow: Mysl'. 285–385. (in Russian).
4. Hegel, G. W. F. (1969). Lekcii po jestetike. Romanticheskaja forma iskusstva [Lectures on aesthetics. Romantic art forms]. *Jestetika. V 4-h tomah, Tom 2*. Moscow: Iskusstvo. 231–322. (in Russian).
5. Descartes, R. (2011). Strasti dushi [Passions of the soul]. *Rassuzhdenie o metode, chtoby verno napravljat' svoj razum i otyskivat' istinu v naukah i drugie filosofskie raboty*. Moscow: Akademicheskij Proekt. 255–333 (in Russian).
6. Dostoevskij, F. M. (2015). *Brat'ja Karamazovy [The Brothers Karamazov]*. Moscow: Jeksmo. (in Russian).
7. Kant, I., (1965). Kritika prakticheskogo razuma [The Critique of Practical Reason]. *Sochinenija v shesti tomah, T. 4. ch. 1*. Moscow: Mysl'. 311–499. (in Russian).
8. Kant, I. (1965). Metafizika npravov v dvuh chastjah [The Metaphysics of Morals in two parts]. *Sochinenija v shesti tomah, T. 4, ch. 2*. Moscow: Mysl'. 107–437. (in Russian).
9. Krasickij, Ja. (2009). *Bog, chelovek i zlo. Issledovanie filosofii Vladimira Solov'eva [God, man and evil. The study of the philosophy of Vladimir Solovyov]*. Moscow: Progress-Tradicija. (in Russian).
10. Lacan, J. (2009). Ambivalentnye ploskosti razdroblennogo zhelanija [Ambivalent planes of fractured desire]. *Installjacija strasti : sbornik proizvedenij zapadnyh filosofov XX-XXI vv*. Moscow: Algoritm. 216–224 (in Russian).
11. Loujen, A. (1998). *Ljubov' i orgazm [Love and orgasm]*. Rostov-on-Don: Feniks. (in Russian).
12. Lewis, C. S. (2011). *Ljubov' [Love]*. Moscow: Jeksmo. (in Russian).
13. Marcel, G. (1994). *Byt' i imet' [Being and Having]*. Novochebassk: Saguna. (in Russian).
14. May, R. (1997). *Ljubov' i volja [Love and will]*. Moscow: Refl-buk. (in Russian).
15. Ortega y Gasset, J. (1991). *Chto takoe filosofija? [What is philosophy?]*. Moscow: Nauka. (in Russian).
16. Peirce, Ch. S. (2000). Jevoljucionnaja ljubov' [Evolutionary Love]. *Izbrannye filosofskie proizvedenija*. Moscow: Logos. 376–407. (in Russian).
17. Plato, (2008). Pir [Symposium]. *Dialogi. Kniga pervaja*. Moscow: Jeksmo. 715-776 (in Russian).
18. Sattton, D. (2008). *Religioznaja filosofija Vl. Solov'eva. Na puti k pereosmysleniju [Religious philosophy of Vl. Solovyov. On the way to rethinking]*. Kiev: DUH I LITERA. (in Russian).
19. Skovoroda, G. (1973). Beseda, narechennaja dvoe, o tom, chto blazhennym byt' legko [Conversation, called by two, that it is easy to be blissful]. *Sochinenija v dvuh tomah, T. 1*. Moscow: Mysl'. 244–294. (in Russian).
20. Skovoroda, G. (1973). Pis'ma [Letters]. *Sochinenija v dvuh tomah, T. 2*. Moscow: Mysl'. 189–338. (in Russian).
21. Solov'ev, V. S. (1914). Istorija i budushhnost' teokratii (issledovanie vse-mirno-istoricheskogo puti k istinnoj zhizni) [The history and future of theocracy (the study of the world-historical path to true life)]. *Sobranie sochinenij V. S. Solov'eva v 10 tomah, Tom 4*. Saint-Petersburg: Knigoizdatel'skoe Tovarishhestvo «Prosveshhenie». 241–654. (in Russian).
22. Solov'ev, V. S. (1991). O liricheskoj poezii. Po povodu poslednih stihotvorenij Feta i Polonskogo [About lyrical poetry. As for the latest poems by Fet and Polonsky]. *Smysl ljubvi: Izbrannye proizvedenija*. Moscow: Sovremennik. 85–110. (in Russian).
23. Solov'ev, V. S. (2012). *Opravdanie dobra [The justification of the good]*. Moscow: Institut russkoj civilizacii, Algoritm. (in Russian).
24. Solov'ev, V. S. (2000). Plany i chernoviki [Plans and drafts]. *Sochinenija, Tom vtoroj, 1875–1877. Polnoe sobranie sochinenij i pisem v dvadcati tomah. Sochinenija v pjatnadcati tomah*. Moscow: Nauka. 162–178 (in Russian).
25. Solov'ev, V. S. (1991). Smysl ljubvi [The meaning of love]. *Smysl ljubvi: Izbrannye proizvedenija*. Moscow: Sovremennik. 125–182. (in Russian).
26. Solov'ev, V. S. (2000). Sofija [Sofia]. *Sochinenija, Tom vtoroj. 1875–1877. Polnoe sobranie sochinenij i pisem v dvadcati tomah. Sochinenija v pjatnadcati tomah*. Moscow: Nauka. 8–161. (in Russian).
27. Solov'ev, V. S. (1914). Stat'i iz Jenciklopedicheskogo Slovarja [Articles from the Encyclopedic Dictionary]. *Sobranie sochinenij V. S. Solov'eva v 10 tomah, Tom 10*. Saint-Petersburg. Knigoizdatel'skoe Tovarishhestvo «Prosveshhenie». 227–523 (in Russian).

28. Solov'ev, V. S. (2004). *Chtenija o Bogochelovechestve [Lectures on Godmanhood]*. Moscow: AST. (in Russian).
29. Spinoza, B. (2001). *Jetika [The Ethics]*. Moscow: AST. (in Russian).
30. Tillich, P. (2015). *Ljubov', sila i spravedlivost'. Ontologicheskij analiz i primenenie k jetike [Love, power, and justice: ontological analysis and ethical applications]*. Moscow: Centr gumanitarnyh iniciativ. (in Russian).
31. Fromm, E. (2004). *Iskusstvo ljubit' [The Art of Loving]*. *Iskusstvo ljubit'*. Saint Petersburg: Azbuka-klassika. 67–208 (in Russian).
32. Fromm, E. (2004). *Chelovecheskaja situacija – ključ k gumanisticheskomu psihoanalizu [The human situation is the key to humanistic psychoanalysis]*. *Iskusstvo ljubit'*. Saint Petersburg: Azbuka-klassika. 9–66 (in Russian).
33. Heidegger, M. (2016). *Razmyshlenija II–VI (Chernye tetradi 1931–1938) [Reflections II–VI (Black Notebooks 1931–1938)]*. Moscow: Izdatel'stvo Instituta Gajdara. (in Russian).
34. Jurkevich, P. D. (1990). *Ideja [Idea]*. *Filosofskie proizvedenija*. Moscow: Pravda. 9–68. (in Russian).
35. Jurkevich, P. D. (1990). *Mir s blizhnimi kak uslovie hristianskogo obshhezhitija [Peace with neighbours as a condition of a Christian community]*. *Filosofskie proizvedenija*. Moscow: Pravda. 351–357. (in Russian).
36. Bloom, A. (1994). *Love and Friendship*. New York: Simon & Schuster. (in English).
37. Bruckner, P. Finkielkraut A., (1979). *Le Nouveau Désordre amoureux*. Paris: Points. (in French).
38. Gibson, A. B. (1973). *The Religion of Dostoevsky*. London: SCM Press. (in English).
39. Onfray, M. (2001). *Théorie du corps amoureux : Pour une érotique solaire*. Paris: Le Livre de Poche. (in French).

Скляр Анна Володимирівна – аспірантка

Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, Дніпро, Україна

Адреса: 49006, Дніпро, пр. Гагаріна, 72

E-mail: anchiktigra@i.ua

Skliar Anna V. – PhD student

Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

Address: 72, Gagarin Ave., Dnipro, 49006, Ukraine

E-mail: anchiktigra@i.ua

ORCID 0000-0003-0477-1075

УДК 008/16

doi: 10.15421/1717155

Цивілізаційний смисл потенціалу сучасної культури

С. М. Форкош

Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київ, Україна

Висвітлена концепція цивілізаційних змін А. Тойнбі в контексті проблем дослідження сучасної культури. Встановлено, що реконструкція взаємодії цивілізацій передбачає два моменти: формування моделі, яка описує основні існуючі на сьогодні цивілізації; дослідження спектра можливих взаємовідносин між ними. Унаслідок аналізу особливостей взаємовпливу культури, цивілізації і глобалізації зроблено важливі припущення про якісний характер узагальненої відповіді для кожної з відомих локальних цивілізацій: для цивілізації Месопотамії – культуру іригаційного землеробства; для цивілізації Єгипту – культуру басейнового землеробства; для цивілізації Греції – культуру інтелектуальної діяльності; для цивілізації Риму – культуру інфраструктурних дій тощо. Використовуючи потенціал концепції А. Тойнбі, у контексті досліджень епохи глобалізації зроблено важливий висновок про позитивні зміни в інструментарії культурно-історичного мислення. Каркас методології культурно-історичного мислення, який сформувався, дав можливість виявити органічне включення культурного чинника в пошук вирішення проблеми майбутнього. При цьому йдеться не про культуру як особливий феномен суспільного буття, а про її особливі трансформаційні форми, адекватні історичним етапам соціуму.

Ключові слова: історія; методологія; прогнозування; культурний чинник; концепція «виклик – відповідь»; модель цивілізації; природний фактор

The civilization meaning of the potential of modern culture

S. M. Forkosh

T. Shevchenko national university of Kyiv, Kyiv, Ukraine

The article explores the concept of A. Toynbee's civilizational changes, in the context of the problems of the study of modern culture. The difficult situation in the science of culture in our time makes researchers to proceed to such strategies that would have not only a strong empirical basis, but also deep philosophical grounds. The problem of the study of civilization is represented as a set of tasks with certain initial conditions and insufficiently realized final conditions for the representatives of the humanitarian sphere, the abstract scheme is transformed into the belief that we are meeting with the human response to the challenge of the natural environment. Reconstruction of the interaction of civilizations involves two points: the formation of a model describing the main existing for today's civilization; The study of the spectrum of possible relationships between them. The civilizational phase assumes deep analysis of the characteristics of the challenge, response, and linking process. The challenge is primarily formed by natural factors, as well as a special state of society. Natural factors are divided into two groups: depending only on the internal features of the natural environment, which can give rise to difficulties of varying degrees of complexity; emerging under the influence of the traditions of the former territory on the features of activity in the new territory. Analyzing the features of the mutual influence of culture, civilization and globalization, one can make important assumptions about the qualitative nature of the generalized response for each of the known local civilizations: for the civilization of Mesopotamia, the culture of irrigation farming; for the civilization of Egypt - the culture of basin farming; for the civilization of Greece - the culture of intellectual activity; for the civilization of Rome - the culture of infrastructural actions, etc. Using the potential of A. Toynbee's concept, in the context of studies of the era of globalization we can make an important conclusion about positive changes in the tools of cultural and historical thinking. The emerging framework of the methodology of cultural and historical thinking makes it possible to discover the organic inclusion of a cultural factor in the search for a solution to the problem of the future. In this case, we are not talking about culture as a special phenomenon of social being, but about its special transformational forms that are adequate to the historical stages of society.

Keywords: history; methodology; forecasting; cultural factor; concept “call - response”; model of civilization; natural factor

Цитування даної статті: Форкош С. М. Цивілізаційний смисл потенціалу сучасної культури / С. М. Форкош // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 117-121.

Citation of this article: Forkosh, S. M. (2017). Tsyvilizatsiynyi smysl potentsialu suchasnoi kultury [The civilization meaning of the potential of modern culture] *Scientific and theoretical almanac “Grani”*, 20 (11), 117-121.

Received: 10.10.2017

Accepted: 10.11.2017

Цивілізаційний зміст потенціалу сучасної культури

С. М. Форкош

Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Київ, Україна

Освітлена концепція цивілізаційних змін А. Тойнбі в контексті проблем дослідження сучасної культури. Установлено, що реконструкція взаємодії цивілізацій передбачає два моменти: формування моделі, описуючої основні існуючі на сьогодні цивілізації; дослідження спектра можливих взаємодій між ними. Внаслідок аналізу особливостей впливу культури, цивілізації та глобалізації зроблено важливі висновки про якісний характер узагальненого відгуку для кожної з відомих локальних цивілізацій: для цивілізації Месопотамії – культуру зрошувального землеробства; для цивілізації Єгипту – культуру басейнового землеробства; для цивілізації Греції – культуру інтелектуальної діяльності; для цивілізації Рима – культуру інфраструктурних дій та ін. Використовуючи потенціал концепції А. Тойнбі, в контексті дослідження епохи глобалізації зроблено важливий висновок про позитивні зміни в інструментарії культурно-історичного мислення. Формуючий каркас методології культурно-історичного мислення дав можливість виявити органічне включення культурного фактора в пошук рішення проблеми майбутнього. При цьому йдеться не про культуру як особливий феномен суспільного життя, а про особливі її трансформаційні форми, адекватні історичним етапам соціуму.

Ключові слова: історія; методологія; прогнозування; культурний фактор; концепція «виклик – відповідь»; модель цивілізації; природний фактор

Постановка проблеми і аналіз публікацій.

Співвідношення цивілізації і культури набуває парадигмального масштабу і системно детермінує уявлення про майбутнє. У співтоваристві дослідників, які розглядають перспективи різних регіонів світу, формується стійке уявлення про те, що вікно у майбутнє відкривають утопії, а нове в життя входить через катастрофи. Пасіонарні групи в різних регіонах сучасного світу категорично не сприймають такий шлях у майбутнє.

Наявність однотипних проблем у різних частинах світу в епоху глобалізації ставить питання про необхідність узагальненого підходу до соціального світу, а також пошуку та осмислення тих положень і принципів, які його забезпечують. При цьому одна частина наукового співтовариства висуває на перший план ціннісні загальнолюдські орієнтири, інша – зосереджена на конкретних релігійних пріоритетах. Однак дуже мало надій на те, що намічені тенденції соціокультурного розвитку приведуть до об'єднання всього людства на гуманітарних засадах, як це прогнозувалося філософами-просвітителями [1, с. 440].

Деструктивні процеси у взаємодії людини з природою окреслюють коло проблем, які усвідомлюються як екологічний імператив. У такій ситуації передбачається, що всі народи, незалежно від соціально-економічних, духовних чи релігійних відмінностей, повинні дотримуватися одного принципу – не шкоди природі! Існує й альтернативний погляд, представники якого (Дж. Бартон, П. Сайтес, Ф. Крокер) вважають, що найбільш серйозні політичні конфлікти генеруються не зіткненням цінностей, а нездатністю існуючих систем задовольнити основні потреби людей, тобто головну роль відіграють соціальні та економічні чинники.

Водночас, не заперечуючи важливості кожного з поглядів, у подальшому необхідно подолати дію ілюзій і вплив основних стереотипів у вирішенні проблеми співвідношення історичного поступу

соціокультурних зрушень. Одна з головних ілюзій полягає у довірі потужним розвиненим державам сучасності та їх урядам. Однак сильна й інша тенденція: «на всій земній кулі виборці втрачають інтерес до національних урядів, вважаючи їх безсилимими» [2, с. 137].

Частина дослідників вважає, що нинішня історична світосистема увійшла в стадію завершальної кризи і не має довготривалої перспективи. За такого підходу домінує ідея, що національні держави – це вчорашній день людства. Тому, імовірно, способи об'єднання слід шукати не для народів і держав, а для існуючих цивілізацій. При цьому пошук способів об'єднання полягає в подоланні одномірних орієнтирів, пов'язаних із тим чи іншим підходом, що передбачає формування діалогу культур існуючих цивілізацій. Складна ситуація в науках про культуру сьогодні змушує дослідників переходити до таких стратегій, які мали б не тільки міцну емпіричну базу, а й глибокі філософські основи. У методологічному плані принципове значення має вживання П. Сорокіним при виділенні загальних принципів цивілізаційних теорій поняття «культурні суперсистеми», які ототожнюються з цивілізаціями. Реконструкція взаємодії цивілізацій передбачає два моменти: формування моделі, яка описує основні існуючі на сьогодні цивілізації; дослідження спектра можливих взаємовідносин між ними. Тому гостро постає питання про кількість «живих» цивілізацій у XXI ст. Точкою відліку на цьому шляху є дослідження А. Тойнбі. Дослідивши структуру людства останнього тисячоліття, А. Тойнбі виявив п'ять «живих» цивілізацій:

- 1) західне суспільство, об'єднане західним християнством;
- 2) православно-християнське, або візантійське, суспільство, розташоване в Південно-Східній Європі і Росії;
- 3) ісламське суспільство – від Північної Африки або Середнього Сходу до великої китайської стіни;

4) індійське суспільство у тропічній субконтинентальній Індії;

5) далекосхідне суспільство в субтропічному і помірному районах південно-східної Азії.

Дещо іншу точку зору обґрунтовують Я. Сух і Я. Вишневський, які виділяють чотири основні цивілізації: західна, або європейсько-американська, центром якої є північна Америка і Європа; китайська; мусульманська; індійська [3, с. 90]. С Хантінгтон виділяє вісім сучасних цивілізацій: західну, православну, ісламську, китайську, індійську, японську, латиноамериканську, африканську [4, с. 54].

Загалом проглядається тенденція множення співіснуючих у наші дні цивілізацій. Наприклад, В. Г. Кандалицев пропонує на основі певної типології розглядати 16 сучасних цивілізацій [5]. Тому розробка моделі та врахування взаємовідносин елементів усередині трансформується в складну математичну задачу.

Певні надії покладалися на можливість порівняльного підходу, тобто системного зіставлення особливостей культури і цивілізації. Подібна спроба наведена в роботі В. І. Власова [6, с. 649].

Мета дослідження. Таке якісне осмислення зазначених феноменів дозволяє виявити їх взаємодоповнюваність за багатьма характеристиками. Це означає, що сучасне бачення проблеми містить матеріал для її вирішення, але не дає ключа для проведення процедур. Ключі, або методологічний принцип, слід шукати не просто в минулому, а в історії. Саме в ній культура визріває до цивілізації і набуває філософського осмислення. «Якщо культура виражається у творенні ідеальних образних світів, певних символічних форм, то мета філософії полягає не в поверненні до того, що було до них, а в тому, щоб зрозуміти і осмислити фундаментальний формоутворювальний принцип» [7, с. 46]. Найбільш глибоко свого часу на пошук такого фундаментального принципу «налаштувався» А. Тойнбі і виявив його.

Виклад основного матеріалу. У науковий обіг цей принцип був уведений як концепція «виклик – відповідь». Дослідник простежив його дію в історії становлення 21-ї локальної цивілізації. При цьому не слід забувати, що переконлива схема буття цих цивілізацій базувалася на методології класичної школи сучасної фізики [8, с. 70]. Проблема дослідження цивілізації представлена як сукупність завдань з певними початковими умовами і недостатньо усвідомленими кінцевими умовами. Для представників гуманітарної сфери абстрактна схема трансформується в переконання, що ми зустрічаємося з людським відгуком на виклик природного середовища. Подібні виклики виникали на попередніх фазах еволюції соціуму (дикості і варварства), але не мали рівня цивілізованого відгуку. Дійсно, у тих чи інших регіонах стародавнього світу зміна способу життя племен, які виявилися здатними на творчу діяльність, полягала

в радикальному перетворенні збирачів їжі і ловців дичини на хліборобів [8, с. 80]. Слід звернути увагу, що дослідник включає культурний складник у цей процес. Він стверджує, що тільки після вигнання з Едему нащадки Адама і Єви взялися «за справу і навчилися обробляти землю, метал і грати на музичних інструментах» [8, с. 97]. Цивілізаційна фаза передбачає поглиблений аналіз особливостей виклику, відповіді і процесу зв'язку. Виклик насамперед формується природними факторами, а також особливим станом соціуму. Природні фактори умовно розділяються на дві групи: 1) ті, що залежать тільки від внутрішніх особливостей природного середовища, які можуть породжувати труднощі різного ступеня складності; 2) ті, що виникають під впливом традицій колишньої території на особливості діяльності на новій території.

У конкретному вираженні природні фактори постають у вигляді посухи, заболочених земель, дрімучого тропічного лісу, екстремальних погодних умов, моря і феномена нових земель. Соціальні ж фактори пов'язані з розпадом суспільства (шумерського, мінойського, еллінського та ін.).

Для більшості цивілізацій, які розглядає А. Тойнбі, відбулося об'єднання природних і соціальних факторів. Особливо чітко це виявилось у процесах становлення цивілізацій стародавнього світу. Як правило, дослідники прагнуть узагальнити досвід цивілізацій стародавнього світу, підкреслюючи, що вони «зробили величезний крок до формування енергетичного базису прогресуючого людства. Крім мускульної сили, властивої і решті тваринного світу, людина зуміла поставити собі на службу різноманітні природні енергетичні джерела, що стало основою багаторазового підвищення продуктивності її праці» [9, с. 516]. Саме ця тенденція була підхоплена марксистською ідеологією і стала домінуючим чинником інтерпретації соціальних перетворень. Насправді усвідомлення соціокультурних трансформацій у цивілізаційному контексті передбачає бачення взаємозв'язку розвитку продуктивної діяльності з еволюцією різноманітності форм суспільної свідомості.

Зростаюча складність продуктивної діяльності втілюється в особливостях історичного процесу, який у цивілізаційному плані відтворює тенденцію формування майбутнього. Майбутнє в концепції А. Тойнбі проектується на історико-цивілізаційний процес, у якому відгук представлений окремими фрагментами – пазлами, що передбачає їх подальшу сумісність. Такими пазлами є зрушення в різних сферах суспільного буття. Релігійний план представлений культурами (Таммуза, Озіріса, Ізиди, Кібели) і релігіями (індуїзм, зороастризм, християнство, іслам). Філософський аспект буття цивілізації також зафіксований (конфуціанство, астрологія, буддизм, картезіанство тощо). Безпосередньо в мистецтві виділяється не просто поезія, а той чи інший епос (санскрит, епос Гомера, героїчні бала-

ди і под.), пов'язаний із життєдіяльністю багатьох поколінь. У соціальному плані акцентується роль світових держав (Середнє Царство, імперії Цинь і Хань, Римська імперія, Османська імперія, Московська імперія та ін.).

В окремих випадках дослідник прагнув виділити визначальний або базовий фрагмент відповіді. Наприклад, для православного світу на берегах Дніпра, який став основою однієї з цивілізацій, А. Тойнбі виділяє особливий відгук. «Цей відгук виявився в освіті нового соціального прошарку, який організував своє життя таким новим і незвичним способом» [8, с. 123]. Ідеться про козацтво, яке, на думку дослідника, сприяло посуванню кордонів цивілізації до Тихого океану. Більш детальний аналіз показує, що об'єднання багатьох чинників для кожної з локальних цивілізацій створює свій особливий інтегрований спосіб існування, який у подальшому і фіксується як відповідь. Таким чином, використовуючи потенціал концепції А. Тойнбі, у контексті досліджень епохи глобалізації можна зробити важливий висновок про позитивні зміни в інструментарії культурно-історичного мислення. Сформований каркас методології культурно-історичного мислення дає можливість виявити органічне включення культурного чинника в пошук вирішення проблеми майбутнього. При цьому йдеться не про культуру як особливий феномен суспільного буття, а про її особливі трансформаційні форми, адекватні історичним етапам соціуму.

У цьому плані становить інтерес порівняння особливостей впливу культури, цивілізації і глобалізації на суспільне буття [6, с. 851]. Осмислюючи особливості взаємовпливу культури, цивілізації і глобалізації, можна зробити важливі припущення про якісний характер узагальненого відгуку для кожної з відомих локальних цивілізацій. Надалі науковому співтовариству пропонується використовувати для інтерпретації процесів як узагальнену відповідь:

- для цивілізації Месопотамії – культуру іригаційного землеробства;
- для цивілізації Єгипту – культуру басейнового землеробства;
- для цивілізації Греції – культуру інтелектуальної діяльності;
- для цивілізації Риму – культуру інфраструктурних дій.

Цей ряд можна продовжити далі, але його елементи не будуть радикально відрізнятися один від одного.

За такого широкого охоплення історичного матеріалу неминуче виникають як прогалини, так і деякі невідповідності між історичними фактами. Також концентрація переважно на схематичності та систематизації не дали можливості автору достатньо поглибитись у розроблені ним моделі виникнення та функціонування цивілізацій, наприклад, не досить чітко сформульований механізм «виклик – і відповідь на неї представників цивілізації». Л. М. Гумільов зазначав: «найважливіше – співвідношення людини з ландшафтом – концепцією А. Тойнбі не вирішено, а заплутано. Тезис, відповідно до якого сувора природа стимулює людину до підвищеної активності, з одного боку, – варіант географічного детермінізму, а з іншого – просто неправильний. Клімат навколо Києва, де утворилась Древньоруська держава, не обтяжливий» [10, с. 31]

Схематизм у дослідженнях має ще одну особливість, яка полягає в підпорядкуванні фактів встановленою схемою, хоча самі факти повинні підпорядкувати схему. У принципі останнє неможливе (як це показав П. Бурдьє в критиці структуралізму), оскільки під час дослідження соціальних явищ різноманітність подій і фактів буде постійно збільшуватися, роблячи тим самим неможливою саму схему. Схеми, структури, графіки в дослідженнях соціальних явищ (неважливо, сучасних чи минулих) сприяють тільки з'ясуванню загальної картини в досліджуваному предметі й не можуть бути завершальними результатами самих досліджень. Такі побудови ніби витають між загальним і особливим, не будучи ні тим, ні іншим і тому можуть використовуватися лише як посередники, але не як кінцеві результати досліджень.

Висновки. Таким чином, можна виділити два принципових моменти. Перший із них пов'язаний з роллю культурного чинника у становленні цивілізацій, а другий підкреслює прорив у людській діяльності. Тому в руслі сучасного трактування цивілізаційного смислу соціокультурної діяльності слід визнати, що реальні кроки людства в майбутнє реалізуються як радикальна зміна культури людської діяльності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Флиер А. Я. Культурология для культурологов: Учебное пособие для магистрантов, аспирантов и соискателей, а так же преподавателей культурологии. 2 издание, исправленное и дополненное. / А. Я. Флиер. – М., МГУКИ, 2009. – 704 с.
2. Леонард М. XXI век - век Европы / М. Леонард; пер. с англ. Т. Банкетовой. - М.: АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. - 250 с.
3. Сух Я., Вишневикий Я. Судьба современных цивилизаций в перспективе унификации мировой экономики. / Я. Сух, Я. Вишневикий // История и современность. – 2006 – № 1. – С. 89-97.
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. / С. Хантингтон. – М.: Издательство АСТ, 2003. – 603 с.
5. Кандалинцев В. Г. Типология и ВВП современных цивилизаций (прогноз по шестнадцати современным цивилизациям) www.irvan.ru.replication/228
6. Власов В. І. Глобалістика: історія, теорія: у 2-х томах. Т. 1. Історичні аспекти науки глобалістики / В.І. Власов. - Вінниця: Нілан-ЛТД, 2012. - 570 с.
7. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 1. Язык / Э. Кассирер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. - 271 с.
8. Тойнбі А. Дослідження історії. Т.1: пер. с англ. / А. Тойнбі. – Київ : Основи, 1995. – 614 с.
9. Кузык Б. Н., Яковец Ю. В. «Цивилизации: теория, история, диалог, будущее» В шести томах. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. – М.: Институт экономических стратегий, 2006-2009 - 3994 с.
10. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – СПб.: Кристалл, 2001. – 640с.
11. Бурдьё П. Практический смысл / П. Бурдьё [пер. с фр.]. – СПб.: Алетей, М.: «Институт экспериментальной социологии», 2001 г. — 562 с.

REFERENCES

1. Flier, A. Ja. (2009). *Kul'turologija dlja kul'turologov: Uchebnoe posobie dlja magistrantov, aspirantov i soiskatelej, a tak zhe prepodavatelej kul'turologii. 2 izdanie, ispravlennoe i dopolnennoe* [Culturology for Culturologists: A manual for undergraduates, graduate students and applicants, as well as teachers of cultural studies. 2 edition, revised and enlarged] Moscow: MGUKI (in Russian).
2. Leonard, M. (2006). *XXI vek - vek Evropy* [XXI century - the century of Europe] Moscow: AST: Hranitel. (in Russian).
3. Suh, Ja. & Vishnevskij, Ja. (2006). *Sud'ba sovremennyh civilizacij v perspektive unifikacii mirovoj jekonomiki*. [The fate of modern civilizations in the perspective of the unification of the world economy]. *Istorija i sovremennost'*, (1). (in Russian).
4. Hantington, S. (2003). *Stolknovenie civilizacij* [Clash of civilizations]. Moscow: Izdatelstvo AST. (in Russian).
5. Kandalincev, V. G. *Tipologija i VVP sovremennyh civilizacij (prognoz po shestnadcati sovremennym civilizacijam)* [Typology and GDP of modern civilizations (forecast for sixteen modern civilizations)] www.irvan.ru.replication/228 (in Russian).
6. Vlasov, V. I. (2001). *Hlobalistyka: istoriya, teoriya: u 2-kh tomakh. T. 1. Istorychni aspekty nauky hlobalistyky* [Globalistics: History, Theory: in 2 volumes. T. 1. Historical aspects of the science of globalization]. Vynnytsya: Nilan-LTD. (in Ukrainian).
7. Kassirer, Jernst (2001). *Filosofija simvolicheskikh form*. [Philosophy of symbolic forms. Volume 1.] M.; SPb: Universitetskaya kniga. (in Russian).
8. Toynbi, A. (1995). *Doslidzhennya istoriji. T.1: per. s anhl.* [History research. T.1: trans. from English]. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian).
9. Kuzyk, B.N. & Jakovec Ju.V. (2006-2009). *CIVILIZACII: teorija, istorija, dialog, budushhee» V shesti tomah*. [CIVILIZATION: theory, history, dialogue, future «in six volumes] M.: Institut ekonomicheskikh strategij. (in Russian).
10. Gumilev, L. N. (2001). *Jetnogenez i biosfera Zemli* [Ethnogenesis and biosphere of the Earth]. SPb.: Kristal. (in Russian).
11. Burd'jo, P'er (2001). *Prakticheskij smysl* [Practical meaning]. SPb.: Aleteya; M.: Institut eksperimentalnoy sotsiologii. (in Russian).

Форкош Сергій Михайлович - кандидат філософських наук
Київський національний університет ім. Т. Шевченка
Адреса: 01033, Київ, вул. Володимирська, 60
E-mail: sergey.forkosh@gmail.com

Forkosh Sergii M. - PhD in philosophical sciences
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Address: 60, Volodymyrs'ka Str., Kyiv, 01033, Ukraine
E-mail: sergey.forkosh@gmail.com
ORCID 0000-0001-7878-0957

УДК 172.15:323.13:329.17 (477)
doi: 10.15421/1717156

Українська повстанська армія у призмі інституційної та політико-ідеологічної трансформації українського націоналізму

Б. В. Максимець

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
Івано-Франківськ, Україна

Розглянуто Українську повстанську армію (УПА) у призмі інституційної та політико-ідеологічної трансформації українського націоналізму, яка відбувалася у період Другої світової війни та в повоєнний час у взаємозв'язку з Організацією українських націоналістів (бандерівців) – ОУН (б). З'ясовано, що ОУН (б) в цю добу перейшла на демократичні позиції і стала політично толерантною. Встановлено, що інституційна та політико-ідеологічна трансформація українського націоналізму яскраво впливає з рішень Третього Надзвичайного великого збору ОУН, який відбувся у серпні 1943 р. Охарактеризовано організаційні, програмові та політичні постанови Великого збору, в основу яких було покладено ключове гасло «Воля народам! Воля людині!». Визначено, що рішення Третього Надзвичайного великого збору ОУН фактично призвели до оформлення нових політико-ідеологічних засад українського націоналістичного руху, які були відмінними від ідеологічних засад ОУН 1930-х рр.: заперечення монопартійної системи; антиімперіалізм; незв'язування членів ОУН жодними філософськими теоріями (ідеалістичними чи матеріалістичними) і релігіями; забезпечення широких громадянських прав і свобод; дотримання прав національних меншин у майбутній українській державі, побудова в ній безкласового суспільства з народною власністю на засоби виробництва; визнання демократії як основи внутрішньополітичного ладу в українській державі. Встановлено, що рішення Великого збору лягли в основу платформи УПА, яка почала розглядатись як загальнонаціональна, надпартійна військова формація.

Ключові слова: Організація українських націоналістів; демократія; політична толерантність; антиімперіалізм; воля народів і людини; національна держава; політична програма

The Ukrainian rebel army in the prism of institutional, political and ideological transformation of Ukrainian nationalism

B.V. Maksymets

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

The aim of the study is to consider the Ukrainian rebel army in the prism of institutional, political and ideological transformation of Ukrainian nationalism that happened in connection with the Organization of Ukrainian nationalists (banderivtsiv). That's the Organization of Ukrainian nationalists (b) that during the period of World War II and in the postwar period chose a democratic position and became politically tolerant.

The decisions of the Third Great Emergent Congress of the Organization of Ukrainian nationalists, that took place in August 1943, showed institutional, political and ideological transformation of Ukrainian nationalism. At the Great Congress the new organizational, major and political regulations, based on the mottoes, for example: «For the Ukrainian Independent United State!», «Freedom to peoples! Freedom to a human being!», «For freedom to peoples and to a human being!», «For the free national states of the enslaved peoples!», «The enslaved peoples, unite in the fight against imperialists!» were approved. The Organization of Ukrainian nationalists' refusal from the dominant role in the Ukrainian liberation movement, establishing of the Supreme command of the Ukrainian rebel army was evidence that the organization was directed at elimination of its totalitarian character. The decisions of the Third Great Emergent Congress of the Organization of Ukrainian nationalists resulted in the formation of the new political and ideological foundations of the Ukrainian nationalists' movement that were different from those ideological foundations of the Organization of Ukrainian nationalists in the 1930s. Among the new ones it is necessary to highlight the following: objections to mono-party system; anti-imperialism; and absence of the only philosophical theory or religion among the members of the Organization of Ukrainian nationalists; ensuring broad civil rights and freedoms; defending the rights of the national minorities in the future Ukrainian state; formation of the classless society with national property (means of production); recognition of democracy as the basis of the political system of Ukraine. The decisions of the Third Great Emergent Congress were the basic platform of actions of the Ukrainian rebel army. Its main aim was a fight for a free, independent state not only for Ukrainians but also for other peoples, as only the system of free national states guarantees the full and comprehensive development of peoples that will solve the questions concerning formation of their state, social and public system on their own. As a result of institutional changes in the Organization of Ukrainian nationalists, they started to consider the Ukrainian rebel army as a nationwide, moreover, a non-partisan military formation.

Keywords: Organization of Ukrainian nationalists; democracy; political tolerance; anti-imperialism; will of peoples and man; national state; political programme

Цитування даної статті: Максимець Б. В. Українська повстанська армія у призмі інституційної та політико-ідеологічної трансформації українського націоналізму / Б. В. Максимець // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – № 11. – С. 122-127.

Citation of this article: Maksymets, B. V. (2017). Ukrainska povstanska armiiia u pryzmi instytutsiinoi ta polityko-ideolohichnoi transformatsii ukrainskoho natsionalizmu [The Ukrainian rebel army in the prism of institutional, political and ideological transformation of Ukrainian nationalism] *Scientific and theoretical almanac "Grani"*, 20 (11), 122-127.

Received: 05.10.2017

Accepted: 06.11.2017

Українська повстанческа армія в призмі інституціональної і політико-ідеологічної трансформації українського націоналізму

Б. В. Максимец

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківск, Україна

Рассмотрена Украинская повстанческая армия (УПА) в призме институциональной и политико-идеологической трансформации украинского национализма, которая происходила в период Второй мировой войны и в послевоенное время во взаимосвязи с Организацией украинских националистов (бандеровцев) – ОУН (б). Выяснено, что ОУН (б) в это время перешла на демократические позиции и стала политически толерантной.

Установлено, что институциональная и политико-идеологическая трансформация украинского национализма четко следует из решений Третьего Чрезвычайного большого собрания ОУН, который состоялся в августе 1943 г. Охарактеризованы организационные, программные и политические постановления Большого собрания, в основу которых был положен ключевой лозунг «Воля народам! Воля человеку!». Определено, что решения Третьего Чрезвычайного большого собрания ОУН фактически привели к оформлению новых политико-идеологических основ украинского националистического движения, которые были отличительными от идеологических принципов ОУН 1930-х гг.: отрицание монопартийной системы; антиимпериализм; несвязывание членов ОУН никакими философскими теориями (идеалистическими или материалистическими) и религиями; обеспечение широких гражданских прав и свобод; соблюдение прав национальных меньшинств в будущем украинском государстве, построение в нем бесклассового общества с народной собственностью на средства производства; признание демократии как основы внутривнутриполитического порядка в украинском государстве. Установлено, что решения Большого собрания легли в основу платформы УПА, которую начали рассматривать как общенациональную, надпартийную военную формацию.

Ключевые слова: Организация украинских националистов; демократия; политическая толерантность; антиимпериализм; воля народов и человека; национальное государство; политическая программа

Постановка проблеми. Українська повстанська (повстанча) армія – поняття багатозначне, оскільки так називають: 1) учасників Другого Зимового походу військ УНР, який відбувся в листопаді 1921 р. під командуванням Юрія Тютюнника; 2) «Поліську (Олевську) Січ» – загони самооборони на чолі з Тарасом Бульбою-Боровцем у 1942 – 1943 рр.; 3) Українську військову формуцію 1942 – 1949 рр. Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН (б)), що вела національно-визвольну боротьбу з німецькими окупантами та радянською владою. Беручи до уваги останнє, вважаємо за доцільне розглянути Українську повстанську армію у призмі інституційної та політико-ідеологічної трансформації українського націоналізму, тісно пов'язаної з Організацією українських націоналістів (бандерівців). Саме ОУН (б) у період Другої світової війни та в повоєнний час перейшла на демократичні позиції і стала політично толерантною.

Аналіз досліджень і публікацій. Основою дослідження стали рішення конференцій, зборів ОУН (б), листівки УПА, твори таких видатних українських публіцистів, як О. Дяків та П. Федун. У підготовці наукової розвідки були використані праці відомих українських учених, зокрема О. Багана, Т. Гунчака, А. Кентія, С. Кульчицького, Н. Мизака, І. Патриляка, у яких, однак, недостатньо розглядається питання впливу трансформаційних процесів в українському націоналізмі на функціонування УПА.

Мета дослідження – розглянути Українську повстанську армію у призмі інституційної та політико-ідеологічної трансформації українського націоналізму, яка відбувалася в період Другої світової війни та в повоєнний час у взаємозв'язку з Організацією українських націоналістів (бандерівців).

Під час здійснення дослідження використано такі наукові методи, як: аналізу документів, порівняння, узагальнення, систематизації.

Виклад основного матеріалу. До інституційної та політико-ідеологічної трансформації українського націоналізму привела ціла низка передумов: відокремлення від ОУН міжвоєнного періоду бандерівського руху, відомого під назвами ОУН (б) – бандерівців, ОУН (р) – революційна, ОУН СД – самостійників-державників, ОУН на українських землях, що покликала до активного політичного життя молоде, динамічне покоління українських націоналістів, яке й ініціювало пізніше значні зміни в ідеологічних засадах українського націоналізму; розчарування в німцях як союзниках, які допоможуть відродити українську державність, після того як ті негативно сприйняли Акт відновлення української держави від 30 червня 1941 р.; усвідомлення, що в перспективі повернуться більшовики, з якими потрібно буде проводити запеклу національно-визвольну боротьбу, що вимагає формування широкої соціальної бази, яку можна забезпечити, запропонувавши привабливу політичну та соціально-економічну програму; прагнення бандерівців поширити свою діяльність у 1941 – 1943 рр. на східноукраїнські землі, населення яких не сприймало ідеологічних гасел українських націоналістів 1930-х рр. [9, с. 462].

Початок трансформаційних процесів в українському націоналізмі можна простежити вже в рішеннях Другого Великого збору, проведеного бандерівцями у квітні 1941 р., який ніби підсумував остаточне розділення двох відламок ОУН [1, с. 129]. В ухвалених на ньому програмових постановках було проголошено гасло, яке стало базою для подальшої ідеологічної еволюції ОУН, – «Воля народам і людині!» [13]. Зазначимо, що цей збір

затвердив також організаційні символи ОУН (б). Тризуб з мечем було замінено на загальнонаціональний тризуб Володимира Великого. Прапором було затверджене червоно-чорне полотнище. Організаційним привітом ставали слова «Слава Україні!» – «Героям слава!» [10, с. 44].

У подальшому зміни в стратегії визвольної боротьби впливали з рішень конференцій ОУН (р) 1941 – 1943 рр. Перша конференція ОУН, яка відбулася у вересні 1941 р., наголошувала на потребі перекинути провідні сили на східні землі України [19]. У постановах Другої конференції ОУН (квітень 1942 р.) було чітко заявлено про антинімецьку позицію, наголошено на меті визвольної боротьби – здобутті самостійної соборної української держави та потребі поширення цієї ідеї на землі Центральної і Східної України [14]. У постановах Третьої конференції ОУН, яка відбулася в лютому 1943 р., було оголошено, що український народ повинен боротися проти обох імперіалізмів – більшовицького та націонал-соціалістичного, ухвалено рішення про створення УПА [16]. Загалом можна зазначити, що кожна з трьох конференцій ОУН 1941 – 1943 рр. зробила значний ідейно-політичний внесок у розробку програмних принципів наступної боротьби ОУН, що впливала зі змін на східних фронтах Другої світової війни та міжнародних обставин, стала основою для програмових та організаційних змін, внесених Третіми Надзвичайними великими зборами ОУН [8, с. 68].

Інституційна та політико-ідеологічна трансформація українського націоналізму яскраво випливає з рішень Третього Надзвичайного великого збору ОУН, який відбувся у серпні 1943 р. На ньому були підведені підсумки діяльності ОУН (б) за 1941 – 1943 рр., схвалено перехід до нової тактики, високо оцінені дії УПА [3, с. 95]. Великий збір ухвалив нові організаційні, програмові та політичні постанови, в основу яких були покладені гасла «За Українську Самостійну Соборну Державу!», «Воля народам! Воля людині!», «За волю народів і людини!», «За вільні національні держави поневолених народів!», «Поневолені народи, єднайтеся в боротьбі проти імперіалістів!». Зауважимо, що тоді для ОУН (р) чи УПА не були притаманні такі гасла, як «Слава нації, смерть ворогам!» або «Україна понад усе!», у яких можна вловити відчуття агресії чи асоціацію з нацизмом. Не використовувався також клич «Бог і Україна», а за привітання слугувало «Слава Україні!» – «Героям слава!».

Рішення Третього Надзвичайного великого збору ОУН були спрямовані на ліквідацію тоталітарного характеру організації. Так, за організаційними рішеннями збору ОУН відмовилася від провідної ролі в українському визвольному русі, було створене верховне командування УПА, що мало засвідчувати незалежність цього військового формування від бандерівського угруповання, було скасоване фашистське привітання (піднесення ви-

простаної правої руки у право-скіс вище висоти верхка голови) та наголошено, що організаційним символом є тризуб без меча як всеукраїнський символ [6, с. 94 – 95]. Окрім того, Третій Надзвичайний великий збір ОУН остаточно затвердив на чолі ОУН Бюро проводу у складі трьох осіб, головою якого офіційно став Р. Шухевич [3, с. 96]. Також збір не прийняв установленої на Третій конференції ОУН назви «Організація українських націоналістів самостійників-державників» та повернув оригінальну назву «Організація українських націоналістів» [20, с. 48].

Постанови Третього Надзвичайного великого збору ОУН склалися зі вступної статті, програмових і політичних постанов. У вступній статті підбивалися підсумки визвольної боротьби ОУН 1941 – 1942 рр. проти німецьких та більшовицьких імперіалістів. Наголошено на великих жертвах українських націоналістів та їхніх успіхах – створення широкої організаційної мережі, Української повстанської армії, Української народної самооборони, проведення оборони народу перед окупантським терором. Підкреслено, що ОУН в основу політичного ладу бере національний принцип, обстоює право всіх народів на самостійне життя у власних державах, відкидає різні доктрини, заперечує імперіалізм. Проголошено ідею вільного розвитку людини. Зазначено, що ОУН не бореться за Україну для себе [10, с. 90 – 103; 15].

У програмових постановах сформульована мета ОУН – Українська самостійна соборна держава без поміщиків і капіталістів, у системі національних держав інших народів, поборювання усіляких імперіалізмів, за справедливе розв'язання національного та соціального питань. Наголошено, що в українській державі влада своїм найвищим обов'язком буде вважати інтереси народу, не буде ставити перед собою загарбницьких цілей. Далі викладається широка соціально-економічна програма ОУН: знищення колгоспної системи; передача землі народів; запровадження національно-державної і громадської власності на надра, фабрики і заводи, національно-державної організації банківської системи й великої торгівлі, громадсько-кооперативної і приватної дрібної торгівлі; встановлення восьмигодинного робочого дня, справедливої оплати праці, свободи профспілок; введення безплатної освіти та охорони здоров'я, вільного доступу до вищих навчальних закладів; проголошення рівності чоловіка і жінки, свободи друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду, політичних та громадських організацій, права національних меншин плекати свою культуру, рівність усіх громадян незалежно від їх національності [15]. У програмних постановах також зазначалося, що політичною силою українського народу є ОУН, а військовою – УПА, перемогти український народ зможе тільки шляхом Української національної революції, тобто всенародного

збройного повстання [2, с. 363 – 364].

Політичні постанови Третього Надзвичайного великого збору ОУН склалися з кількох частин. У першій частині «До міжнародної ситуації» охарактеризовано Другу світову війну як імперіалістичну, засуджено фашистсько-націонал-соціалістичний та більшовицький режими, закликано всі поневолені народи разом боротися проти загарбників. У другій частині «До внутрішньої ситуації на українських землях» зазначено, що український народ мусить боротися проти більшовицького, білого, польського імперіалізмів, засуджено будь-які спроби співпраці з окупантами. Наголошено, що ОУН є єдиним керівником революційно-визвольної боротьби за Українську самостійну соборну державу. У третій частині «Наші цілі» підкреслено, що єдиним шляхом побороти імперіалістів є революційна збройна боротьба українського та інших поневолених народів [15].

На Третьому Надзвичайному великому зборі була також ухвалена нова програма ОУН (б), зміст якої був витриманий у дусі його програмових і політичних постанов [17]. У ній було підкреслено, що ОУН бореться за демократичний державний порядок та справедливий соціальний лад, а також викладені ті самі соціально-економічні гасла, що й у програмових постановах самого збору.

Можна припустити, що спочатку ревізія ідеології була тактичним кроком ОУН, однак пізніше вона справді перейшла у світоглядну площину [9, с. 462]. Загалом Третій Надзвичайний великий збір ОУН мав виняткове історичне значення, оскільки вінніс глибокі зміни у програмні засади національно-визвольної боротьби ОУН за Українську самостійну соборну державу, а також у структурну побудову самої організації [8, с. 69]. Програма ОУН (б), стиль її керівництва зазнали серйозної демократизації, що було зумовлене як внутрішньоукраїнськими, так і зовнішньополітичними потребами [12, с. 383].

Рішення Третього Надзвичайного великого збору ОУН фактично привели до оформлення нових політико-ідеологічних засад українського націоналістичного руху, які були відмінними від ідеологічних принципів ОУН 1930-х рр. Серед нових потрібно назвати такі: заперечення монопартиїної системи; антиімперіалізм; незв'язування членів ОУН жодними філософськими теоріями (ідеалістичними чи матеріалістичними) і релігіями; забезпечення широких громадянських прав і свобод; дотримання прав національних меншин у майбутній українській державі, побудова в ній безкласового суспільства з народною власністю на засоби виробництва; визнання демократії як основи внутрішньополітичного ладу в українській державі. Останнє було закріплене рішеннями Конференції ОУН 1950 р., які уточнювали й доповнювали програмові постанови Третього Надзвичайного великого збору ОУН [10, с. 103–106; 18].

Тобто відкидалися попередні засади ОУН, такі як протипартиїність, монархізм, інтегралізм, провідництво, ідеалізм, націократія, імперіалізм (трактувався як прагнення нації панувати над іншими народами з метою служіння «інтересам поступу»). Як зазначав видатний теоретик ОУН на українських землях П. Полтава, головною ідеєю українських націоналістів має бути «Українська самостійна і соборна демократична республіка» [21]. Загалом унаслідок рішень Третього Надзвичайного великого збору ОУН та конференції ОУН 1950 р. український націоналізм став продуктом синтезу попередніх етапів визвольної боротьби українського народу: від покоління 1917 – 1920 рр. він узяв ідею демократії, від українських комуністів – ідею безкласового суспільства, від націоналізму 1930-х рр. – безкомпромісність щодо самостійності і соборності [4].

Рішення Третього Надзвичайного великого збору ОУН були програмою українського національно-визвольного руху, планом політики ОУН (р) в усіх питаннях державного, суспільного життя. Як підкреслював П. Полтава, «програмові постанови, прийняті Третім Надзвичайним великим збором ОУН, вирішують питання програми і є органічним великим кроком уперед у розвитку визвольної-революційної боротьби [22, с. 102]». Зрештою, вони лягли в основу платформи УПА, основних напрямів діяльності оунівського збройного підпілля, програм Антибільшовицького блоку народів (АБН) та Української головної визвольної ради (УГВР), створення яких відповідно у 1943 р. та 1944 р. впливало, власне, з постанов цих зборів. Так, у листівках УПА, пропагандистських творах оунівських публіцистів відображалися головні рішення Третього Надзвичайного великого збору ОУН: боротьба за вільну і самостійну державу не лише для українського, а й для інших народів, оскільки тільки система вільних національних держав гарантує повний і всебічний розвиток окремих народів, які самі будуть вирішувати питання щодо форми своєї держави, суспільного і громадського ладу [7, с. 325; 11, с. 15]. Унаслідок інституційних змін в ОУН саму УПА почали розглядати як загальнонаціональну, надпартиїну військову форму. Також у зв'язку з цими змінами як символ УПА стала використовувати тризуб. Щодо прапора, то під час проведення урочистих заходів у «лісовій армії» виставлялися синьо-жовтий та червоно-чорний прапори. Синьо-жовте і червоно-чорне поєднання кольорів мало місце на повстанських листівках, періодичних виданнях. У виготовлених Нілом Хасевичем проектах нагород УПА передбачалися червоно-чорні стяжки. Правда, жодних документальних підтверджень, що, наприклад, червоно-чорний стяг, організаційний прапор ОУН (б), був прапором УПА, немає.

У серпні 1943 р. з'явилася листівка «За що бореться Українська Повстанська Армія», яка стала

політичною програмою УПА. У ній стверджувалося, що армія ця веде боротьбу з обома – гітлерівським і сталінським – імперіалізмами тому, що український народ, як й інші народи, має право сам вирішувати питання щодо свого політичного і соціально-економічного устрою, який забезпечить свободу й справедливість у власній самостійній державі. УПА бореться «за знищення більшовицької експлуаторсько-кріпацької системи в організації сільського господарства; за те, щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна – кооперативно-громадською; за загальний 8-годинний робочий день; за вільну працю, вільний вибір професій; за повну рівність жінки з чоловіком у всіх громадських правах і обов'язках; за обов'язкове середнє навчання; за всебічний гармонійний розвиток молодого покоління: моральний, розумовий та фізичний; за вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства; за пошану до праці інтелігенції; за повне забезпечення всіх працюючих на старість та на випадок хвороби чи каліцтва; за розширення охорони народного здоров'я; за спеціальну державну опіку над дітьми і молоддю; за свободу друку,

слова, думки, переконань, віри і світогляду, проти офіційного насаджування суспільності світоглядних доктрин і догм; за культурні взаємовідносини з іншими народами; за повне право національних меншостей плекати власну за формою і змістом національну культуру; за рівність усіх громадян України, незалежно від їх національності, у державних та громадських правах і обов'язках; за рівне право на працю, заробіток і відпочинок; за вільну українську за формою і змістом культуру; за героїчну духовність; за високу мораль; за громадську солідарність, дружбу та дисципліну [5]».

Висновки. Таким чином, політична програма УПА відповідала основним тенденціям інституційної та політико-ідеологічної трансформації українського націоналізму періоду Другої світової війни та повоєнного часу. Вона увібрала в себе найперше ідеї боротьби за волю народів і людини, за самостійну соборну українську державу, яка мала би бути демократичною республікою зі справедливим соціально-економічним ладом. У результаті інституційних змін в ОУН саму УПА почали розглядати як загальнонаціональну, надпартійну військову формацію.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: Історія та ідеї / О. Баган. – Дрогобич : Відродження, 1994. – 192 с.
2. Гунчак Т. Україна: ХХ століття / Т. Гунчак. – Київ: Дніпро, 2005. – 384 с.
3. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси : у 2 т. / А. Кентій. – Т. 2 : Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. – Київ: [б. в.], 2008. – 415 с.
4. Лист-відповідь з приводу листа «Друзям за кордоном». – Режим доступу : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/3293/>.
5. Листівка ОУН «За що бореться Українська Повстанча Армія»: 1943. – Режим доступу : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/9543/>.
6. Літопис Української Повстанської Армії : в 49 т. – Торонто–Львів : Вид-во «Літопис УПА», 1983. – Т. 6 : УПА в світлі німецьких документів, 1942–1945 ; книга перша / ред. С. Тендера, П. Потічний. – С. 94–95.
7. Літопис Української Повстанської Армії : Нова серія. – Київ ; Торонто : Вид-во «Літопис УПА», 2011. – Т. 17 : Осип Дяків – «Горновий» : документи і матеріали / редактор В. Мороз. – С. 494–505. С. 613–632
8. Мизак Н. УПА – «ЗАХІД» і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу у 1942–60 рр. / Н. Мизак. – Чернівці–Торонто : Прут, 2011. – 436 с.
9. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). – Київ: Наук. думка, 2005. – 495 с.
10. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – [б. м.] : Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – 372 с.
11. ОУН на СУЗ в 1943–1945 рр. / упоряд. С. Волянюк. – Торонто – Львів : Вид-во «Літопис УПА», 2017. – 128 с.
12. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монограф. / І. К. Патриляк ; Центр дослідження визвольного руху. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с.
13. Постанови Другого Збору ОУН у Кракові. 1941 р. – Режим доступу : <http://history.org.ua/LiberUA/Book/OUN1941/9.pdf>.
14. Постанови Другої Конференції ОУН, квітень 1942 р. – Режим доступу : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/9067/>.
15. Постанови Третього Великого Збору ОУН (С. Бандери). – Режим доступу : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/1131>.
16. Постанови Третьої Конференції ОУН, лютий 1943 р.: [1943]. – Режим доступу : <http://oa.elibukr.org/handle/1984/844>.
17. Програма Організації українських націоналістів (прийнята у серпні 1943 р.). – Режим доступу : <http://oa.elibukr.org/handle/1984/849>.
18. Програма Організації українських націоналістів (доповнена і уточнена у червні 1950 р.). – Режим доступу : http://oa.elibukr.org/bitstream/1984/854/1/-programdoc_011.pdf.

19. Рішення Першої Конференції ОУН (вересень 1941 р.). – Режим доступу: <http://www.spas.net.ua/index.php/library/article/58>.
20. Тисяча років української суспільно-політичної думки : у дев'яти томах / Редакційна колегія : проф. Тарас Гунчак (голова, наук. ред.), Оксана Сліпущко, Володимир Литвинов та ін. – Київ: Дніпро, 2001.– Том VIII (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.). – 400 с.
21. Федун П. – «Петро Полтава». Друзям за кордоном. Про правильність дотримання Постанов III НВЗ / П. Федун: 1950. – Режим доступу : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/3281/>.
22. Федун П. – «Полтава» Про програмові постанови III НВЗ ОУН / П. Федун // Федун П. – Полтава». Концепція Самостійної України / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. – Львів : НАН України інституту українознавства ім. Крип'якевича, 2008. – Том I : Твори. – С. 99–116.

REFERENCES

1. Bahan, O. (1998). *Natsionalizm i natsionalistychnyy rukh: Istoriya ta ideyi [Nationalism and Nationalist Movement: History and Ideas]*. Vidrozhennya, Drohobych (in Ukrainian).
2. Hunchak, T. (2005). *Ukrayina: XX stolittya [Ukraine: XX century]*. Kyiv: Dnipro. (in Ukrainian).
3. Kentiy, A. (2008) *Zbroynny chyn ukrayins'kykh natsionalistiv. 1920–1956. Istoryko-arkhivni narysy : u 2 t. T. 2 : Ukrayins'ka povstans'ka armiya ta zbrojne pidpillya Orhanizatsiyi ukrayins'kykh natsionalistiv. 1942–1956 [The armed rank of Ukrainian nationalists. 1920-1956. Historical and archival essays: 2 volumes. Volume 2: Ukrainian Insurgent Army and armed underground of the Organization of Ukrainian Nationalists. 1942-1956.]*. Kyiv (in Ukrainian).
4. *Lyst-vidpovid' z pryvodu lysta «Druzyam za kordonom» [Letter-reply to the letter «Friends Abroad»]*. Access mode : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/3293/> (in Ukrainian).
5. *Lystivka OUN «Za shcho boret'sya Ukrayins'ka Povstancha Armiya» [Postcard of the OUN «For What Fight The Ukrainian Insurgent Army»]*. Access mode : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/9543/> (in Ukrainian).
6. Tendera, Ye & Potichnyy, P. (1983). *Litopys Ukrayins'koyi Povstans'koyi Armii : v 49 t. T. 6 : UPA v svitli nimets'kykh dokumentiv, 1942–1945 ; knyha persha [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army: in 49 volumes. Volume 6: UIA in the light of German documents, 1942-1945; book first]*. Toronto–L'viv: Litopys UPA. (in Ukrainian).
7. Moroz, V. (2011). *Litopys Ukrayins'koyi Povstans'koyi Armii : Nova seriya. T. 17 : Osyp Dyakiv – «Hornovy» : dokumenty i materialy [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army: New series. Volume 17: Osyp Dyakiv – «Hornovy»: documents and materials]*. Kyiv; Toronto: Litopys UPA. (in Ukrainian).
8. Myzak, N. (2011). *UPA – «ZAKHID» i zbrojne pidpillya OUN u borot'bi za Ukrayins'ku Samostiynu Sobornu Derzhavu u 1942–60 rr. [UIA - «THE WEST» and the armed underground of the OUN in the struggle for the Ukrainian Independent United State in 1942-60]*. Chernivtsi–Toronto: Prut. (in Ukrainian).
9. Kul'chyts'kyy, S. (2005). *Orhanizatsiya ukrayins'kykh natsionalistiv i Ukrayins'ka povstans'ka armiya: Istorychni narysy [Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army: Historical Essays]*. Kyiv: Nauk. dumka. (in Ukrainian).
10. (1955). *OUN v svitli postanov Velykykh Zboriv, Konferentsiy ta inshykh dokumentiv z borot'by 1929–1955 rr. [OUN in the light of the resolutions of the General Assembly, Conferences and other documents on the struggle of 1929-1955]*. Vydannya Zakordonnykh Chastyn Orhanizatsiyi Ukrayins'kykh Natsionalistiv (in Ukrainian).
11. Volyanyuk, S. (2017). *OUN na SUZ v 1943–1945 rr. [OUN to eastern Ukraine 1943-1945]*. Toronto – L'viv: Litopys UPA. (in Ukrainian).
12. Patrylyak, I. (2012). *«Vstan' i borys'! Slukhay i vir...»: ukrayins'ke natsionalistychne pidpillya ta povstans'ky rukh (1939–1960 rr.) [«Rise and fight! Listen and Believe...»: Ukrainian Nationalist Underground and Revolutionary Movement (1939-1960)]*. L'viv: Chasopys. (in Ukrainian).
13. *Postanovy Druhooho Zboru OUN u Krakovi. 1941 r. [Decisions of the Second Assembly of the OUN in Krakow. 1941]*. Access mode : <http://history.org.ua/LiberUA/Book/OUN1941/9.pdf>. (in Ukrainian).
14. *Postanovy Druhoyi Konferentsiyi OUN, kviten' 1942 r. [Decisions of the Second Conference of the OUN, April 1942]*. Access mode : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/9067/>. (in Ukrainian).
15. *Postanovy Tret'oho Velykoho Zboru OUN (S. Bandery) [Decisions of the Third Great Congress of the Organization of Ukrainian Nationalists (S. Bandera)]*. Access mode : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/1131/>. (in Ukrainian).
16. *Postanovy Tret'oyi Konferentsiyi OUN, lyuty 1943 r. [Decisions of the Third Conference of the OUN, February 1943]*. Access mode : <http://oa.elibukr.org/handle/1984/844>. (in Ukrainian).
17. *Prohrama Orhanizatsiyi ukrayins'kykh natsionalistiv (pryynyata u serpni 1943 r.) [Program of the Organization of Ukrainian Nationalists (adopted in August 1943)]*. Access mode : <http://oa.elibukr.org/handle/1984/849>. (in Ukrainian).
18. *Prohrama Orhanizatsiyi ukrayins'kykh natsionalistiv (dopovnena i utochnena u chervni 1950 r.) [Program of the Organization of Ukrainian Nationalists (updated and revised in June 1950)]*. Access mode : http://oa.elibukr.org/bitstream/1984/854/1/-programdoc_011.pdf. (in Ukrainian).
19. *Rishennya Pershoyi Konferentsiyi OUN (veresen' 1941 r.) [Decision of the First Conference of the OUN (September 1941)]*. Access mode : <http://www.spas.net.ua/index.php/library/article/58>. (in Ukrainian).

20. Hunchak, T., Slipushko, O. & Lytvynov V. (2001). *Tysyacha rokiv ukrayins'koyi suspil'no-politychnoyi dumky* [Thousand years of Ukrainian socio-political thought]. Kyiv: Dnipro. (in Ukrainian).
21. Fedun, P. *Druzyam za kordonom. Pro pravyl'nist' dotrymannya Postanov III NVZ* [Friends Abroad. On the correctness of adherence to the Decrees of the Third Extraordinary General Congress]. Access mode : <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/3281/>. (in Ukrainian).
22. Fedun, P. (2008). *Kontsepsiya Samostiynoyi Ukrayiny* [Concept of Independent Ukraine]. L'viv: NAN Ukrayiny instytutu ukrayinoznavstva im. Krypyakevycha. (in Ukrainian).

Максимець Богдан Володимирович – кандидат політичних наук, докторант
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Адреса: 76018, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
E-mail: Bohdan.Maksymets@pu.if.ua

Maksymets Bohdan V. – PhD of Political Science, Doctoral Candidate
VasylStefanyk Precarpathian National University
Address: 57, Shevchenko str., Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine
E-mail: Bohdan.Maksymets@pu.if.ua
ORCID 0000-0001-9729-0718